

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

Інститут соціальної та політичної психології

ПОЛІТИЧНА КАРТИНА СВІТУ СТУДЕНТСЬКОЇ
МОЛОДІ: ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ
(монографія)

За редакцією В.Д.Бондаренка, І.В.Жадан

Київ – 2016

ЗМІСТ

Вступ.....	4
I. Політична картина світу студентської молоді: чинники та особливості структурування (І.В.Жадан)	6
1.1. Концептуальні засади дослідження процесу формування політичної картини світу: детермінанти, механізми, цілі.....	6
1.2. Соціалізувальний дискурс як чинник структурування політичної картини світу студентства.....	10
1.3. Політична картина світу студентської молоді: структура, базові смисли, регіональні особливості.....	15
Література.....	27
II. Ціннісна складова політичної картини світу студентської молоді (І.В.Жадан).....	29
2.1. Ціннісний дискурс як чинник структурування політичної картини світу молоді: програма емпіричного дослідження.....	29
2.2. Регіональні моделі структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді.....	41
2.3. Ресурси соціалізувального дискурсу як чинника структурування ціннісної складової політичної картини світу.....	53
Література.....	58
III. Владно-підвладна взаємодія в політичній картині світу студентської молоді (І.В.Остапенко).....	59
3.1. Концептуальні засади дослідження дискурсу владно-підвладної взаємодії у політичній картині світу	59
3.2. Моделі владно-підвладної взаємодії у політичній картині світу студентської молоді.....	64
3.3. Засоби активізації рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії.....	79
Література.....	91
IV. Історична пам'ять та інтеграція студентської молоді в сучасний політичний простір (І.А.Дідук)	94
4.1. Інтерпретаційне поле історичної пам'яті: поняття, змістові характеристики, структура, смислові координати.....	95
4.2. Історична пам'ять як інструмент психологічного аналізу історичного досвіду.....	110
4.3. Наративні техніки розвитку історичної компетентності студентської молоді.....	131
Література.....	138
4.4. Релігійний дискурс як чинник (В.Д.Бондаренко)	143
V. Соціальна взаємодія як чинник активізації громадянської участі молоді (С.І. Позняк).....	153
5.1. Концептуальні засади дослідження соціальної взаємодії у політичній картині світу.....	153
5.2. Особливості структурування репрезентацій соціальної взаємодії у політичній картині світу студентства.....	168
5.3. Соціалізувальний дискурс як чинник конструювання смислів соціальної взаємодії	185
Література.....	192
VI. Мотивація політичної взаємодії і політична	195

самоідентифікація студентської молоді (М.Ю.Сидоркіна)	
6.1. Мотиваційні детермінанти «навігації» молоді у дискурсі політичної взаємодії: абрис концептуальної моделі	195
6.2. Особливості впливу мотивації політичної взаємодії на політичну самоідентифікацію студентської молоді	204
6.3. Мотиваційна складова соціалізувального дискурсу суб'єктів політичної взаємодії: перспективи трансформацій	220
Література.....	241
VII. Політичні практики як чинник структурування політичної картини світу молоді (О.М.Скнар)	243
7.1. Концептуальні засади дослідження політичних практик у політичній картині світу.....	243
7.2. Особливості структурування політичних практик у картині світу студентства.....	253
7.3. Шляхи розвитку і трансформації політичних практик студентської молоді.....	286
Література.....	299

Вступ

Актуальність дослідження чинників структурування політичної картини світу молоді зумовлена суспільним запитом на виявлення соціально-психологічних ресурсів політичної соціалізації, позаяк традиційні підходи до формування соціалізувальних впливів сьогодні не забезпечують бажаного ефекту з ряду причин. Як свідчать результати соціально-психологічних досліджень, у перехідному суспільстві змінюються уявлення про ціннісні пріоритети, суттєво розширюються інтерпретаційні рамки, які відображають наявні в культурі цінності, норми, правила поведінки, зростає рівень мозаїчності і міфологізованості політичної культури. Водночас руйнуються традиційні соціокультурні моделі трансляції цінностей – втрачається референтна функція сім'ї як чинника формування ціннісних настанов, цілі і цінності старших поколінь не приймаються молоддю, а консервативна освіта не встигає перебудуватись і не забезпечує належним чином соціалізувальну функцію як з об'єктивних, так і з суб'єктивних причин. Внаслідок цього, що підтверджують результати досліджень у тому числі і авторів монографії, система уявлень про політичну реальність фрагментарна, не центрована на «Я» суб'єкта, негативно емоційно забарвлена, схематична. Постає проблема якщо не координування, то, принаймні, з'ясування особливостей впливу на структурування політичної картини світу молоді різновекторних, багатопланових і багатозначних ціннісно-сміслових конструктів, що продукуються суб'єктами політичної соціалізації (у нашому дослідженні – це освіта, політичні сили і громадські об'єднання, влада, і, зрештою, сама студентська молодь).

У монографії представлено результати дослідження особливостей впливу соціалізувального дискурсу на структурування політичної картини світу студентської молоді. Визначено координати простору інтерпретацій, базові смисли та проблемні зони у репрезентаціях політичних цінностей, мотивацій і самоідентифікацій, політичних практик, уявлень про соціальну і

владно-підвладну взаємодію, проєкцій історичної пам'яті. Дослідженням охоплено студентську молодь у різних регіонах країни, що дало змогу виявити регіональні відмінності у структуруванні політичної картини світу молоді цих регіонів.

Сформульовані за результатами теоретичних і емпіричних досліджень пропозиції щодо напрямів та технологій соціалізувальних впливів, спрямованих на уточнення і розширення спектру інтерпретацій та способів конструювання політичної картини світу молоді, можуть становити інтерес для освітньої, політичної, громадянської і медійної спільнот.

1. Політична картина світу: чинники та особливості формування

1.1. Концептуальні засади дослідження процесу формування політичної картини світу: детермінанти, механізми, цілі

Дослідження процесу структурування політичної картини світу молоді, зумовленого, зокрема, взаємодією суб'єктів соціалізації, ускладнюється кількома обставинами, найбільш вагомими з яких є розмаїття уявлень про чинники, механізми і кінцевий результат цього процесу та динамічність і багатоплановість картини світу.

Картина світу, як цілісна багаторівнева система уявлень про світ, про місце суб'єкта у ньому, «...опосередковує, заломлює через себе будь-яку зовнішню дію» і визначає очікування стосовно розвитку реальності та поведінку особи [1, 142]. Поняття «картина світу» почасти вживається як синонім «образу світу» (С. Рубінштейн, О.Леонтьєв, С.Смирнов, В.Петухов, К.Соколов), «моделі світу» (В.Абраменкова, В.Васютинський, Н.Каліна), «семіосфери» (Т.Нельсон, О.Сапогова) тощо. Втім, як би не позначався цей конструкт, дослідники єдині у тому, що вплив його на формування цілей, вибір засобів їх досягнення і осмислення результату в усіх сферах діяльності особистості є визначальним.

Як складно організоване, багаторівневе утворення, що поєднує колективне і індивідуальне, загальнолюдське і культурно-специфічне, ментальне (архетипічне, фрактальне) і історично-ситуативне, картина світу у має варіативну і інваріантну складові, які, залежно від обставин, більшою чи меншою мірою визначають поведінку особи (групи, спільноти). Важливою характеристикою картини світу дослідники вважають динамічність, при цьому ядро і периферія картини світу мають не однаковий трансформаційний потенціал. На думку Абраменкової В.В. найбільш стійкими є несвідомі (архетипічні) чинники формування картини світу, а периферійний рівень утворюють більш динамічні – норми, еталони і критерії, що формуються на основі культури у конкретному суспільстві, та схематичні, емоційно

забарвлені стандартизовані образи, породжені масовою культурою та ідеологією [2].

Культурні та індивідуальні відмінності у сприйнятті, інтерпретації, та концептуалізації світу зумовлюють існування різних типів та різновидів картини світу, що репрезентують як риси колективного світовідчуття, так і особливості світосприйняття, властиві професійній, віковій, освітній, гендерній групам, до яких належить особистість. Слід зауважити, що вказані загальні ознаки та характеристики картини світу виділені переважно за результатами теоретичного аналізу, емпіричних же даних щодо ролі ядерних і периферійних її компонентів, чинників їх формування та механізмів функціонування у психологічній науці зовсім мало. У повній мірі це стосується і підсистем картини світу, однією з яких є політична картина світу, становлення якої відбувається у процесі політичної соціалізації. Дослідження чинників цього процесу здійснюється в рамках різних парадигмальних підходів, а уявлення про характер та можливості впливу на нього варіюють в залежності від бачення детермінант, сутнісних ознак та очікувань щодо результатів політичної соціалізації. З огляду на це варто, насамперед, визначити сутнісні відмінності у розумінні змісту, цілей і механізмів політичної соціалізації, а відповідно і методичних підходів, що реалізуються в рамках різних наукових парадигм, зокрема тих, що важливі для дослідження особливостей структурування політичної картини світу молоді (табл.1.1.1.)

Аналіз уявлень про особливості політичної соціалізації в різних парадигмальних підходах дає підстави припускати, що класична дослідницька парадигма може бути продуктивною у сталих суспільствах, де існує консенсус основних суб'єктів взаємодії щодо базових політичних цінностей та цілей. Для перехідних суспільств, з їх мінливою і плинною реальністю, пошуком нових смислів, відкриттям нових значень і сенсів адекватним видається поліпарадигмальний підхід, з урахуванням (як на етапі конструювання моделі дослідження, інструментарію, так і при узагальненні

отриманих результатів) загальнокультурного і культурно-специфічного контекстів.

Таблиця 1.1.1

Політична соціалізація у різних парадигмальних підходах

Підходи	Зміст поняття	Цілі	Основні механізми	Предмет дослідження
Класична парадигма (суб'єкт–об'єктний підхід)	Процес засвоєння цінностей, норм, традицій, стандартів політичної поведінки	Адаптація до політичної системи, відтворення політичної культури	Інтеріоризація, наслідування, навіювання, зараження, переконування, ідентифікація	Умови та засоби впливів
Некласична парадигма (суб'єкт–суб'єктний підхід)	Діалогічний, самодетермінований процес формування політичної картини світу людинистості	Розвиток політичної культури у процесі взаємодії	Рефлексія, інтерпретація, самоконструювання політичної реальності	Чинники формування мотивації політичної участі, розвитку політичного мислення, актуалізації рефлексивних механізмів свідомості, спонукання до власних інтерпретацій
Постне класична парадигма (суб'єкт–суб'єктний підхід)	Процес конструювання суб'єктом політичної картини світу (моделі світу, власного тексту)	Творення власного політичного дискурсу у процесі взаємодії	Селекція, інтерпретація та переінтерпретація, символізація, конструювання власного тексту	Базові смисли, сенси і значення, особливості їх структурування

На думку Н. Чепелевої, особистість укорінена в світ культури, вибудовує себе у взаємодії з культурою, інтерпретуючи значення, які нею транслуються [1]. Сучасний загальнокультурний контекст лаконічно окреслений М.Гусельцевою, яка пропонує розглядає процеси соціалізації у транзитивному суспільстві як культурно-психологічні взаємоперетворення особистості і культури на тлі процесів *індивідуалізації, модернізації, глобалізації* [3, 28]. В українських реаліях ці процеси накладаються на

активну самоідентифікацію суспільства і громадян в умовах загроз існуванню національної культури і держави. Водночас до визначальних ознак сучасного українського культурного контексту найчастіше відносять інерційність, фрагментарність, амбівалентність, декларативність, симулякрівість, домінування матеріалістичних тенденцій. Важливою специфічною особливістю українського культурного контексту, яку неможливо оминати при дослідженні чинників структурування політичної картини світу, є суттєві регіональні відмінності у політичній культурі (В.Васютинський, Я.Грицак, А.Колодій, М.Слюсаревський та ін.).

З огляду на особливості культурного контексту та специфіку перехідного суспільства при дослідженні чинників структурування політичної картини світу студентської молоді ми виходили з того, що:

- політична картина світу особистості задає смислові координати, крізь призму яких вона сприймає світ політики, визначає ставлення до себе, як суб'єкта (чи об'єкта) політичної взаємодії, відбирає та інтерпретує інформацію, визначає прийнятні форми політичної взаємодії, обирає цілі і цінності та вибудовує ідеальну модель картини світу. Основними функціями політичної картини світу є репрезентативна, регуляторна, інтегративна, орієнтувальна, адаптивна, прогностична;
- дослідження чинників структурування політичної картини світу передбачає врахування таких її особливостей, як динамічність, цілісність, багаторівневність, центрованість на «Я» суб'єкта, емоційна забарвленість, історична зумовленість, знаковість (символічність), потенційність (багатоманітність можливостей розгортання), контекстуальність, відкритість, незавершеність;
- визначальним чинником структурування політичної картини світу особистості є взаємодія суб'єктів соціалізації, яку можна розглядати як дискурс взаємодії (єдність вербальної форми, значення і дії за Т. А. ван Дейком) [4]

- актори взаємодії виступають «продуктами дискурсу і його творцями в специфічних контекстах взаємодії» [5,27], а отже дослідження реального дискурсу політичної взаємодії з точки зору практик, цінностей, цілей, мотивацій, моделей поведінки її суб'єктів дасть змогу виявити базові смисли, що визначають процес структурування політичної картини світу студентства.

Категорія *взаємодії* є базовою для розуміння особливостей впливу (а точніше – взаємовпливу) соціалізувального середовища та особистості, джерел і механізмів змін чи обміну змінами, адже дійсність породжується взаємодією. Особлива увага при цьому зосереджується на вибірковості особистості у засвоєнні норм і цінностей політичної культури, творчому характері процесу соціалізації, зміщуються акценти у розумінні можливостей контролю за перебігом соціалізаційного процесу з боку суспільства та особистості (з акцентуванням ролі особистості як суб'єкта соціалізації). Для успішної соціалізації за такого підходу не достатньо відбору зразків і моделей політичної поведінки та забезпечення умов для їх інтеріоризації, позаяк спонукання до власних інтерпретацій і самостійного конструювання політичної реальності неможливі без мотивації політичної самоідентифікації, певного рівня розвитку політичного мислення, актуалізації рефлексивних механізмів свідомості тощо.

1.2. Соціалізувальний дискурс як чинник структурування політичної картини світу студентства

У численних визначеннях дискурсу відображені як загальні його характеристики (комунікація особливого виду, спосіб отримання істинного знання [4], система комунікації, поле комунікативних практик [6;7]), так і специфічні (дискурс – поле боротьби, простір, у якому виробляються і випробовуються соціальні значення [4]).

Дослідження соціалізувального дискурсу як чинника структурування політичної картини світу (політичного дискурсу) студентської молоді здійснювалося з опертям на:

- положення культурно-історичної психології, зокрема про те, що: а) культура і суспільство є матеріалом індивідуального розвитку, який у результаті складно опосередкованих трансформацій перетворюється в елементи внутрішньої організації особистості; б) взаємодія є засобом обміну, залучення до осмислення і інтерпретації значень та вироблення особистісних смислів; в) знак (символ, текст) є інструментом присвоєння культури і водночас перетворення, впливу на інших та самотворення (Л.Виготський, О.Леонтьєв, М.Коул, В.Кудрявцев та ін.);

- ідеї соціального конструктивізму щодо самодетермінованості, самотворення суб'єктом власного внутрішнього світу і перетворення ним соціальної реальності (К.Джерджен, М.Бахтін, Д.Леонтьєв, О.Якімова, Т.Титаренко та ін.);

- положення символічного інтеракціонізму про опосередкованість соціальної поведінки і взаємодії символами та їх значеннями, а також про те, що у процесі взаємодії кожен із суб'єктів соціалізації представляє і водночас корегує власну інтерпретацію смислів і значень спільного дискурсу (Дж.Мід, Г.Блумер, В.Васютинський та ін.);

- ідеї дискурсивної психології, де дискурс розглядається як динамічна форма соціальної практики, що вибудовує соціальний світ, особистість, і ідентичність, задає межі реальності і допомагає її структурувати (Д.Поттер, М.Уетерел, Л.Філліпс, Л.Йоргенс, Р.Шведер, О.Артемьєва та ін.).

Центральним концептом політичного дискурсу є влада, при цьому цінності є більш значущими, ніж факти, а емоційні мотивації переважають раціональні [8]; політичний дискурс – засіб контролю політичного мислення і політичної поведінки [9]. Варто також акцентувати увагу на двох вимірах політичного дискурсу – реальному і віртуальному. Якщо реальний вимір дискурсу – це текст у конкретній ситуації взаємодії, то віртуальний включає увесь спектр знаків, символів, прецедентів, практик, моделей і уявлень про способи, типові для політичної взаємодії [7].

За такого підходу ми маємо змогу, аналізуючи базові смисли та особливості інтерпретацій політичних цінностей, мотивацій і самоідентифікацій, а також уявлень молоді про владно-підвладну, соціальну взаємодію і політичні практики, робити певні екстраполяції на соціалізувальний дискурс загалом та ймовірні моделі політичної поведінки молоді, а також прогнозувати вектор розвитку політичних преференцій студентства.

Соціалізувальний дискурс у контексті даного дослідження постає як продукт і одночасно простір структурування пропозицій щодо політичних цінностей, мотивацій, ідентифікацій, моделей політичної поведінки і конструювання суб'єктами взаємодії нових смислів. Тобто дискурс виступає своєрідною матрицею, яка «задає» базові ціннісно-сміслові конструкти політичної картини світу особистості. Саме тому так важливо, аналізуючи структуру соціалізувального дискурсу, оцінити її з точки зору забезпечення його функцій, серед яких частіше за все згадують: *репрезентативну* (інформативну, інтерпретаційну, аргументативну vs переконання, політичної пропаганди), *персуазивно-функціональну* (конструювання переконливої картини кращого світу), *ідентифікаційну*, функцію *контролю* (маніпуляція свідомістю і мобілізація до дії), *інструментальну* (дискурс як інструмент боротьби за владу, здобуття, збереження, здійснення, стабілізації і перерозподілу влади) [10;5].

Особистість, що соціалізується, з одного боку, вже є продуктом взаємодії із зовнішнім світом, а з другого – формує своє уявлення про світ політики у взаємодії з іншими, з культурою і сама з собою, і водночас впливає на цей світ, продукуючи нові значення, сенси та смисли (М.В.Йоргенсен, Т.А.ван Дейк, Л.Дж.Філіпс, Н.Феркло, Р.Водак, О.Русакова). На думку Сапогової О. Е. культура через мову, міфи, схвалювані моделі поведінки тощо визначає бачення суб'єктом реальності на рівні макрофреймів (вплив культури і цивілізації в цілому), мікрофреймів (вплив первинної сімейної соціалізації) і онтофреймів (власний вплив на своє

життя, рівень свободи та творчості). Можливості продукувати онтофрейми зростають із підвищенням активності індивіда і прагненням побудувати індивідуальний текст [11, 168].

Ефективність політичної соціалізації за такого підходу оцінюється за параметрами складності, деталізованості і структурованості політичної картини світу особистості та готовності її до системного зустрічного впливу на поле політичної взаємодії.

Кожен із суб'єктів політичної соціалізації має власні цілі, застосовує специфічні прийоми і засоби їх досягнення у процесі взаємодії. У нашому дослідженні взаємодію суб'єктів політичної соціалізації, услід за Васютинським В.О., ми будемо розглядати як «обмін моделями світу... у результаті якого утворюється ... дискурс інтерсуб'єктної взаємодії» [12, 94], що породжує «...новий специфічний дискурс ...у якому зароджуються об'єкти, що не існують поза ним, дискурс, що з одного боку, зумовлює зародження практично нескінченної сукупності індивідуальних суб'єктних сенсів, а з другого боку, сам складається із цих сенсів, поєднує їх у собі, зіштовхує й протиставляє, завдяки їм існує й розвивається» [12, 99]. Тобто суб'єкти політичної взаємодії виступають «продуктами дискурсу і його творцями в специфічних контекстах взаємодії» [5, 27]

Відповідно політична соціалізація розглядається як процес конструювання особистістю політичної картини світу (моделі світу, власного тексту), яка репрезентує ціннісні та ідеологічні преференції особистості, зумовлює вибір політичних практик та форм її політичної участі. Дискурс взаємодії суб'єктів політичної соціалізації виступає по відношенню до цього тексту як гіпертекст, ознаками якого є багатомірність, нелінійність структури, непослідовність організації інформації, що дає змогу застосовувати асоціативну навігацію і утворювати нові кластери інформації. Завдяки такій будові гіпертекстового простору з одного боку, а також завдяки «потенціональності, інтенціональності, онтологічності і неструктурованості» [11, 174] соціальної ситуації розвитку суб'єкта з другого, політична картина

світу є динамічним утворенням, а процес інтерпретацій, реінтерпретацій і конструювання власного тексту триває упродовж усього життя.

Вплетений в живу тканину соціальної взаємодії, дискурс, що репрезентує особливості різних соціально-діяльнісних контекстів та намірів суб'єктів [13, 79], можна розглядати як багатомірний простір структурування політичної картини світу суб'єкта, який виступає не лише чинником та показником, а й індикатором спрямування політичного розвитку особистості і суспільства.

На думку І.Самаркіної «...основними елементами політичної картини світу є: базисні понятійні і символічні концепти суспільно-політичної системи (насамперед, ключове для політики поняття «влада» і його символічна складова); образи значущих суспільно-політичних акторів: інститутів і персон; подієвий ряд; актуальні проблеми соціально-політичної сфери та шляхи їх вирішення; геополітична компонента; образ «Я» в політиці» [14, 63]. Ослон А. до цих елементів додає поширені у суспільстві визначення, пояснення, та ідеологеми, а також уявлення про будову і структуру сучасного політичного світу, прийняті у ньому норми, правила і цінності [15].

З огляду на викладене: а) дискурс взаємодії суб'єктів політичної соціалізації може бути досліджений через призму уявлень, концептів та смислів, представлених у політичній картині світу студентської молоді; б) порівняльний аналіз ядерних структур картини світу молоді з периферійними її структурами, а також із базовими ціннісно-смысловими конструктами, представленими в риториці, стратегіях, політичних практиках інших учасників взаємодії, дасть змогу виявити особливості структурування політичної картини світу молоді та основні суперечності поля політичної соціалізації, що сприяють/гальмують розвиток політичної культури студентської молоді.

При розробці програми дослідження взаємодії суб'єктів політичної соціалізації як чинника структурування політичної картини світу студентської молоді ми виходили з припущення про те, що:

а) дослідивши соціалізувальний дискурс, ми зможемо скласти уявлення про рівень компетентності, раціональності, конфліктності, толерантності, стійкості, агресивності, активності,¹ узгодженості², симультанності, регламентованості дискурсів суб'єктів взаємодії, а також визначити основні типи структурування політичної картини світу молоді;

б) порівняння факторних моделей політичного дискурсу молоді у різних регіонах країни дасть змогу виявити регіональні відмінності у структуруванні політичної картини світу студентства, а також визначити ступінь ефективності освітніх впливів на цей процес;

в) зіставлення ціннісно-сміслових конструктів картини світу молоді, які репрезентують цілі та засоби їх досягнення, дасть змогу виявити основні проблеми та суперечності простору структурування політичної картини світу і запропонувати шляхи оптимізації соціалізувального дискурсу.

З огляду на викладене, а також враховуючи те, що на питання «як?» і «чому?» відповідають переважно якісні методи, дослідження особливостей структурування політичної картини світу здійснювалося з використанням дискурсивного аналізу і методу вільного опису та психосемантичних методів, а у якості додаткових методів застосовувались напівпроективні.

1.3. Політична картина світу студентської молоді: структура, базові смисли, регіональні особливості

Емпіричне дослідження особливостей структурування політичної картини світу студентської молоді у різних регіонах здійснювалось у три етапи.

¹ Теоретики символічного інтеракціонізму наголошують на ролі активності суб'єкта у процесі взаємодії, який живе у світі значущостей, а не стимулів, а отже діє, а не реагує [2]. *Активність*, у розумінні її як процесу «...конструювання зовнішніх умов існування системи, що прагне зберегти і розвинути свою внутрішню визначеність» [4, с. 168], передбачає ініціювання акту взаємодії суб'єктом, спрямованість на зміну дійсності, відстороненість у часі і просторі акта взаємодії від його кінцевого результату [4].

² Услід за А.В.Брушлинським, узгодженість визначаємо як характеристику поєднання основних структурних компонентів взаємодії – цілей і цінностей, мотивів і способів [6, С.78]

1. На першому етапі були визначені репрезентації (теми) та варіанти інтерпретацій (пропозицій) щодо політичних цінностей, компонентів соціального капіталу, владно-підвладні взаємодії, мотивацій політичної взаємодії, політичних практик, представлених у дискурсі суб'єктів політичної соціалізації. Відбір тем та пропозицій влади, політичних сил і освіти здійснювався за результатами контент-аналізу текстів: 1) інтернет-ЗМІ («Українська правда» (pravda.com.ua) та «Лівий берег» (lb.ua))³, 2) статей у газеті «Дзеркало тижня»; 3) програм та реклами провідних політичних сил (Політичної партії "УДАР" Віталія Кличка, Політичної партії Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина", Партії регіонів, Політичної партії Всеукраїнське об'єднання "Свобода", Комуністичної партії України); 4) навчальних програм з предметів суспільно-гуманітарного циклу для учнів 10-11 класів ЗОШ, у т. ч. навчально-методичних матеріалів до курсу «Громадянська освіта»; 5) програмних документів та звітів освітніх і просвітницьких проектів НДО та професійних асоціацій. Основні теми та пропозиції молодіжного дискурсу були виявлені за допомогою методики незакінчених речень.

Аналіз дискурсивних пропозицій суб'єктів соціалізації здійснювався за такими напрямками:

- 1) спектр і частота пропозицій кожної з тем, їх абстрактність чи конкретність, знак оцінних відношень;
- 2) спрямованість дискурсу: на критику існуючого порядку, на зміну існуючого порядку, на пояснення ситуації, на збереження ситуації;
- 3) цілі дискурсу: радикальні, анархічні, консервативні, ліберальні;
- 4) ступінь раціональності – ірраціональності дискурсу ;
- 5) конфліктність – зорієнтованість на консенсус;
- 6) узгодженість – неузгодженість⁴.

За результатами кількісного аналізу та узагальнення базових значень дискурсивних пропозицій суб'єктів політичної соціалізації встановлено, що:

³ Аналізувались тексти цих двох видань упродовж перших двох тижнів лютого 2013 року.

⁴ Услід за А.В.Брушлинським, узгодженість визначаємо як характеристику поєднання основних структурних компонентів взаємодії – цілей і цінностей, мотивів і способів [16, С.78]

- близько третини пропозицій соціалізувального дискурсу є символічними і не мають інтерпретаційної перспективи;
- спектр смислових пропозицій щодо окремих тем звужений, а у почасті представлений одним полюсом значень, відповідно інтерпретаційні конструкти цілком передбачувані;
- у дискурсі інтернет–ЗМІ та більшості політичних сил переважають значення та смисли, вибудовані на емоційних, міфологічних конструктах;
- переважна більшість пропозицій дискурсу спрямовані у минуле або сучасне і не спрямовані на консолідацію;
- дискурсивний простір обмежений простором взаємодії «влада–людина», взаємодія на рівнях «громадянин – влада» чи «громадянське суспільство – влада» не відображена у ціннісному дискурсі;
- дискурс суб'єктів політичної соціалізації скоріше протестний, ніж радикальний;
- соціалізувальний дискурс неузгоджений: цілі переважно представлені загальними поняттями, їх спектр істотно вузьчий за спектр ціннісних пропозицій; а способи і засоби реалізації цілей і цінностей почасті не відповідають мотивам.

Виявлені за результатами першого етапу дослідження пропозиції соціалізувального дискурсу були систематизовані, уточнені і взяті за основу при розробленні інструментарію для психосемантичного дослідження – опитувальника з 80 суджень стосовно тем, найбільш артикульованих у дискурсі.

2. У психосемантичному дослідженні, проведеному на наступному етапі з використанням розробленого інструментарію, взяли участь 760 респондентів з чотирьох регіонів України – студенти ВНЗ із Києва та Вінниці, Харкова і Донецька, Херсона і Запоріжжя, Івано-Франківська і Кам'янця–Подільського.

За результатами факторного аналізу масиву даних було побудовано шестифакторну модель, яка описує 73% сумарної дисперсії і дає змогу

скласти уявлення про особливості структурування політичної картини світу студентської молоді та вплив окремих суб'єктів соціалізації на цей процес.

Перший фактор – **F1**(внесок у сумарну дисперсію 14,0%) – представлений уявленнями про *засади взаємодії влади і особистості*: основною функцією влади молодь вважає створення умов та можливостей для реалізації інтересів громадян, а не обіцянки вирішити всі проблеми; акцентується необхідність свободи як умови прийняття власних рішень, а основним правилом взаємодії постає обмін за принципом «ти мені–я тобі» (ймовірно, йдеться про суспільну угоду, яка не фігурувала у пропозиціях соціалізувального дискурсу, а отже і у опитувальнику, але імпліцитно наявна у вільних описах респондентів).

До другого фактору – **F2** – *соціальна мотивація* (внесок у сумарну дисперсію 13,5%) – увійшли судження щодо важливості переживання особливої єдності з однодумцями, яка виникає тоді, коли люди відстоюють власні інтереси. Фактично йдеться про потребу у таких переживаннях, що, ймовірно, зумовлена позитивним досвідом громадянської взаємодії і є достовірно вищою у молоді центрального і західного регіонів, ніж на сході ($P \leq 0,05$).

Третій фактор – **F3** (внесок у сумарну дисперсію 12,4%) – об'єднав судження, які стосуються *цінностей демократії* (законності, політичної відповідальності, взаємодії на засадах довіри і толерантності, дотримання суспільних норм і правил). Конструкти, що утворили цей фактор, більшою мірою утверджують те, як має і як не повинно бути, і лише ті, що стосуються влади і можновладців, характеризують існуючі практики (виключно негативно). З семи суджень, які увійшли до цього фактору, значущі відмінності в уявленнях респондентів виявлено лише за двома: 1) у західному регіоні достовірно більше, ніж на сході і у центрі ($P \leq 0,05$), тих, хто не погоджується з необхідністю прийняття владних рішень на основі не політичних, а прагматичних інтересів держави та суспільства, 2) на півдні достовірно менше, ніж у центральному регіоні ($P \leq 0,05$), тих, хто вважає, що

різне ставлення до історичних подій може ускладнювати взаємодію окремих соціальних груп, але не має бути причиною ворожнечі між людьми.

До четвертого фактору – **F4** (внесок у сумарну дисперсію 11,8%) – увійшли пропозиції дискурсу, які пояснюють ***причини виникнення наявних політичних проблем***, як то: корупція, порушення прав людини, низькі соціальні стандарти, ірраціональність електорального вибору, брак суспільної довіри і особистої відповідальності. При цьому за більшістю пропозицій виявлено значущі регіональні відмінності. Так довіру до інших і до держави вважають умовою якості життя на заході достовірно частіше ($P \leq 0,05$), ніж у центрі і у південному регіоні. На сході частка тих, хто не припускає можливості громадського контролю за дотриманням суспільних норм і правил, достовірно вища ($P \leq 0,05$), ніж у центральному регіоні. Обрання у владу тих, хто більше обіцяє, а не тих, хто бере конкретні зобов'язання і пояснює, як він їх буде виконувати, вважають головною суспільною проблемою у західному регіоні достовірно частіше, ніж у центральному ($P \leq 0,001$), південному ($P \leq 0,01$) та східному регіонах ($P \leq 0,05$).

П'ятий фактор – **F5** (внесок у сумарну дисперсію 11,0%) – виявився найбільшим і об'єднав пропозиції стосовно ***напрямів суспільних змін***, щоправда рівень прийняття більшості з них достовірно різниться у окремих регіонах. Найбільші розбіжності виявлено у розумінні того, що тим, хто хоче гарно жити, необхідно долучатися до вирішення конкретних проблем власної громади: це переконання достовірно частіше поділяють на заході, ніж у центрі ($P \leq 0,001$), у центрі – частіше, ніж на сході ($P \leq 0,01$), на сході – частіше, ніж на півдні ($P \leq 0,001$). Тобто найменше налаштовані на громадянську активність респонденти півдня країни. Частка тих, хто вважає небайдужість, яка спонукає до дії, чинником відповідальності, у західному регіоні достовірно більша, ніж у східному ($P \leq 0,001$) і центральному ($P \leq 0,05$) регіонах. Готовність дотримуватись вимог закону у сфері податків та інших платежів достовірно вища на сході, ніж у західному регіоні ($P \leq 0,05$). Якісний електоральний вибір вважають єдиною можливістю впливати на ситуацію в

державі достовірно частіше на заході, ніж у центрі чи на сході ($P \leq 0,01$). Наявність механізму припинення повноважень представників влади, які не виконують своїх зобов'язань, вважають умовою наведення порядку в країні достовірно рідше на сході, ніж на заході ($P \leq 0,01$), у центрі і у південному регіоні ($P \leq 0,05$). На заході частіше, ніж у центрі ($P \leq 0,05$) і на сході ($P \leq 0,01$) вважають, що заслуговують кращого життя вже тому, що належать до народу, нації, великої культури. Не виявлено достовірних регіональних відмінностей за двома параметрами: молодь загалом погоджується з тим, що величезна різниця у рівні життя громадян заважає формуванню суспільної довіри, і єдина у розумінні того, що влада має створювати умови для розвитку малого бізнесу, як основи національної економіки.

До шостого фактору – **F6**(внесок у сумарну дисперсію 10,3%) – увійшли судження, які репрезентують *ліберальні настанови*. Респонденти загалом налаштовані самі дбати про свій добробут, якщо влада створить для цього умови; прагнуть жити за своїми, а не нав'язаними правилами і вірять у те, що самі здатні вирішити свої проблеми. Лише в уявленнях про мотиви участі у політичному житті виявлено достовірні відмінності між молоддю в центральному і у східному регіонах – перші достовірно частіше ($P \leq 0,05$) вважають, що робити це варто лише у тому разі, коли за це платять гроші.

Вказані регіональні відмінності за параметрами, що увійшли до кожного з факторів, більш рельєфно виявляються при порівнянні факторних моделей структурування політичної картини світу молоді у різних регіонах.

Перший фактор масиву в цілому, позначений нами як «*засади взаємодії влади і особистості*», у регіональному розрізі трансформується у «*засади взаємодії громадян і влади*» (на заході), «*взаємодію влади і громадян*» (у центрі), «*відповідальність влади за достойний рівень життя вільних громадян*» (на півдні) і «*відповідальність влади за умови і можливості та достойний рівень життя всіх громадян*» (у східному регіоні). Фактично маємо різні уявлення про відповідальність за результат взаємодії громадян і

влади: якщо молодь східного і центрального регіонів готові розділити з владою, то молодь півдня і сходу покладає всю відповідальність на владу.

Другий фактор масиву в цілому (*«соціальна мотивація»*) у регіональному розрізі трансформується у *«відповідальність громадянина»* (на заході), *«законослухняність особистості і влади»* (у центрі), *«соціальну мотивацію і прагматичні інтереси суспільства»* (на півдні) та *«прагматичні інтереси на противагу політичним симпатіям»* (у східному регіоні). Тобто маємо «звуження» соціальної мотивації з заходу на схід: від відповідальності і законослухняності особистості і влади – через готовності до спільної дії для досягнення прагматичних інтересів (південь) – до відмови від політичних інтересів на користь прагматичних мотивів. Загалом це пояснює виявлений раніше достовірно нижчий рівень соціальної мотивації у студентів східного регіону.

Третій фактор за масивом в цілому (*«цінності демократії»*) у регіональному розрізі виглядає наступним чином: *«активна громадянська позиція»* – у західному регіоні, *«громадянські права та проблема довіри до влади»* – у центрі, *«недовіра до влади»* – у південному регіоні, *«брак толерантності, свободи і закону»* – на сході. Тобто на тлі загального декларування значущості демократичних цінностей маємо істотні відмінності у рівні суб'єктності молоді заходу і центру та півдня і сходу: якщо у перших двох регіонах молодь зосереджена на реалізації цінностей демократії, то у двох останніх – на акцентуванні їх відсутності і власного невдоволення владою, яка їх не забезпечує.

Четвертий фактор загального масиву (*«причини виникнення наявних політичних проблем»*) у регіональному розрізі представлений доволі широким спектром уявлень про такі причини. Якщо у західному регіоні це *«брак контролю влади, раціональності вибору і взаємної довіри»*, у центральному регіоні – *«порушення прав людини, суспільних норм і правил та відсутність механізмів контролю влади»*, то на півдні і сході – і те й те разом узяті. Тобто у картині світу молоді південного і східного регіонів

проблемне поле політичної взаємодії значно ширше і більш деталізоване, при цьому молодь цих регіонів дуже скептично налаштована щодо можливостей впливу громадян на вирішення наявних проблем. Молодь західного регіону, і дещо менше – центрального, позитивно і конструктивно налаштована на розв’язання наявних проблем, усвідомлює важливість формування довіри до влади з одного боку і раціонального, компетентного політичного вибору – з другого.

П’ятий фактор масиву в цілому (*«напрями суспільних змін»*) у регіональному розрізі має таке наповнення: *«влада створює умови для розвитку»* – у західному регіоні, *«громадяни беруть на себе відповідальність і контролюють владу»* – у центральному і південному регіонах, *«нам бракує ліберальних цінностей»* – на сході. Як бачимо, у регіональному розподілі за цим фактором, вищий рівень суб’єктності виявляє студентство центру і півдня.

Шостий фактор, репрезентований у масиві в цілому *ліберальними настановами*, у регіональному розрізі виявляється у *«готовності змінювати ситуацію і відповідати за власні дії»* молоді західного регіону, *«усвідомленні необхідності долучатись до громадської діяльності»* – молоді у центрі та *«усвідомленні власної відповідальності за зміни»* – у східному регіоні. Тобто відмінності виявляються лише у рівні настановлень: якщо на заході це готовність до дії, на півдні – усвідомлення необхідності дії, то на сході – усвідомлення того, що відповідати за своє життя доведеться самому. У південному регіоні шостий фактор у моделі відсутній.

Узагальнюючи викладене можна констатувати наступне:

1. Базовим елементом структури політичної картини світу студентської молоді є взаємодія з владою, що цілком відповідає вихідним теоретичним уявленням про структуру політичного дискурсу, згідно яких його центральним концептом є влада. Основними смислами цього концепту є: 1) влада створює умови реалізації інтересів, а не вирішує проблеми (*функція влади*), 2) свобода прийняття рішень для кожного (*умова взаємодії*), 3) обмін

(суспільний договір) як механізм узгодження індивідуальних інтересів членів суспільства та регулювання взаємовідносин суспільства і держави (*механізм взаємодії*).

2. Пропозиції щодо мотивацій і самоідентифікацій увійшли лише до двох (другого і п'ятого) факторів емпіричної моделі, тоді як ті, що стосуються влади, цінностей, політичних практик і соціальної взаємодії – до чотирьох із шести факторів. Таке ж співвідношення зберігається і у кількісних показниках різних груп пропозицій. Відсутність репрезентацій мотиваційно-ідентифікаційної складової у структурах політичної картини світу, які стосуються влади, цінностей, причин наявних проблем та ліберальних настановлень зумовлених, ймовірно, як обмеженістю мотиваційно-ідентифікаційних репрезентацій соціалізувального дискурсу, так і не сформованістю суб'єктної позиції молоді у політичній взаємодії.

3. Мотиваційний компонент взаємодії представлений другим фактором емпіричної моделі політичної картини світу молоді, однак говорити про якусь систему мотивацій не видається можливим – йдеться виключно про емоційні репрезентації. І хоч переважання емоційних мотивацій над раціональними загалом властиве політичному дискурсу [5], відсутність жодних репрезентацій раціональних мотивацій (окрім констатації необхідності долучення до вирішення конкретних проблем власної громади) вказує на неартикульованість мотиваційної складової політичної картини світу молоді.

4. У структурі політичної картини світу уявлення про взаємодію з владою в умовах свободи прийняття рішень і переживання єдності з однопумцями доповнюються ціннісними засадами взаємодії, які утворили третій фактор емпіричної моделі. Загалом йдеться про цінності як щось бажане, можливе за певних умов, тоді як репрезентації реального контексту політичної взаємодії обмежені оцінними судженнями (політики порушують закон, не говорять правди, тому і не довіряю).

5. Уявлення про шляхи трансформування ситуації (напрями змін) – чи не найбільш збалансований компонент структури політичної картини світу молоді, репрезентований судженнями, які стосуються і конкретних проявів бажаної поведінки, і необхідних умов для позитивних змін, і цінностей, і механізмів, і моделей поведінки.

6. Останній компонент структури політичного дискурсу молоді – ліберальні настанови – є радше натяком на становлення громадянської суб'єктності молоді, оскільки змістовно є доволі обмеженим і неоднозначним. З огляду на те, що у соціалізувальному дискурсі ліберальні настанови практично не представлені, сам факт появи у політичній картині світу такої структури вказує на те, що студентство намагається самостійно вибудовувати своє життя, визначати рівень свободи та конструювати власний гіпертекст.

7. За результатами аналізу структури політичної картини світу молоді та репрезентацій її компонентів і співставлення їх з пропозиціями суб'єктів соціалізації можна оцінити соціалізувальний дискурс з точки зору забезпечення основних його функцій. З огляду на те, що політична картина світу студентської молоді доволі цілісна, логічно структурована і принаймні частина її підструктур містять розгорнуті репрезентації можна говорити про в основному забезпечену інтерпретаційну та інформувальну функції. Водночас сконструйована молоддю картина кращого світу схематизована і не достатньо переконлива, що вказує на недостатність забезпечення персуазивної функції. Практично не забезпеченими залишаються функції мобілізації до дії та інструментальна.

8. Політична картина світу студентської молоді конструюється як ментатив (в координатах "що означає – чому можливо – за яких умов відбувається – чим підтверджується"), що, з одного боку, відповідає логіці трансформаційного періоду, а з другого – вказує на зверненість респондентів до наукового осмислення реальності, що відкриває перспективи для освітніх впливів на процес конструювання політичного дискурсу студентством.

Результати теоретико-емпіричного дослідження дають змогу окреслити коло проблем дискурсу взаємодії суб'єктів політичної соціалізації і визначитись із напрямками його трансформування. Відправною точкою цього процесу може бути **концептуальна модель оптимізації соціалізувального дискурсу як чинника структурування політичної картини світу студентської молоді**, базовими положеннями якої є такі:

1) визначальним чинником структурування політичної картини світу особистості є взаємодія суб'єктів соціалізації, репрезентована дискурсом. Соціалізувальний дискурс постає як продукт і одночасно простір конструювання суб'єктами взаємодії нових смислів та структурування пропозицій щодо політичних цінностей, мотивацій, ідентифікацій, моделей політичної поведінки. Дискурсивна взаємодія розглядається як форма соціокультурної регуляції процесу структурування політичної картини світу молоді, а відмінності у цілях, цінностях та практиках її суб'єктів зумовлюють, з одного боку, багаторівневість та різноплановість, непослідовність і суперечливість соціалізувального дискурсу, а з другого – його контекстуальність, потенціональність, інтенціональність, онтологічність, відкритість та динамічність;

2) дискурс взаємодії суб'єктів політичної соціалізації виступає своєрідною матрицею, яка «задає» базові ціннісно-сміслові конструкти політичної картини світу особистості; основними його функціями є: інформативна, аргументативна, персуазивно-функціональна (конструювання переконливої картини кращого світу), ідентифікаційна, інтерпретаційна (створення політичної реальності), функція контролю (маніпуляція свідомістю і мобілізація до дії), переконання, політичної пропаганди та інструментальна;

3) оптимізація соціалізувального дискурсу як чинника структурування політичної картини світу студентської молоді передбачає створення умов для підвищення компетентності, раціональності, активності, узгодженості, регламентованості дискурсивної взаємодії, що забезпечується, насамперед:

- широтою спектру та інтерпретаційною перспективою пропозицій соціалізувального дискурсу, які стосуються практик і соціального капіталу, а також ціннісного, владно-підвладного, мотиваційного, само ідентифікаційного компонентів дискурсу;
- зменшенням частки значень та смислів, вибудованих на емоційних, міфологічних конструктах;
- спрямованістю пропозицій у сучасне і майбутнє та конструюванням проекту індивідуального і колективного майбутнього;
- орієнтацією пропозицій на консолідацію замість конфронтації;
- репрезентацією у соціалізувальному дискурсі різних типів (видів/рівнів) політичної взаємодії та чіткого розрізнення функцій її учасників;
- наявністю у дискурсі пропозицій, що репрезентують взаємозумовленість практик взаємодії та цілей і цінностей;
- актуалізацією та удосконаленням інструментальної складової дискурсивної взаємодії, зокрема аналітичних, рефлексивних, само ідентифікаційних практик, а також технологій моделювання та структурування дискурсу.

Література

1. Чепелева Н.В. Розуміння та інтерпретація соціокультурного досвіду в контексті постнекласичної парадигми/Н.В.Чепелева [Електронний ресурс].– Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/
2. Абраменкова В.В. Социальная психология детства: развитие отношений ребёнка в детской субкультуре.–М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2000.–416с
3. Гусельцева М. Культурно-аналитический поход к социализации личности в транзитивном обществе/М.С.Гусельцева // Науковий теоретико-методологічний і прикладний психологічний журнал «Психологія особистості». – Івано-Франківськ: Гостинець, 2013. - № 4. – С.20-37.
4. Dijk Teun A Van. Discours as Social Interaction.– London, 1997.– 336p.
5. Филлипс Л.Дж., Йоргенсен М.В. Дискурс анализ. Теория и метод// Пер. с англ. –2–е изд., испр. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2008.– 352с.
6. Хабермас Ю. Вовлечение другого очерки политической теории./ Ю.Хабермас: М.:Наука, 2001.–188с.
7. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса/ Е.И. Шейгал М. : Гнозис, 2004. – 431 с.

8. Seidel, G. (1985). Political Discourse Analysis. In: van Dijk, T. A. (ed.). Handbook of Discourse Analysis. London: Academic Press. pp. 43–60.
9. Орвелл Дж. 1984 : роман-антиутопія / пер. Віталій Данмер. — Hurtom.com, 2013. — 321 с.
10. Водак Р. Язык. Дискурс. Политика. [Текст] / Р. Водак. - Волгоград: Перемена, 1997. – 139 с.
11. Сапогова Е.Е. Psychocadabra: субъективная «картина мира» как гипертекст// Известия ТулГУ. Серия «Психология». – Вып.4. – Тула: ТулГУ, 2004.– С.163–179.
12. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади. – К., 2005. – 492с.
13. Макаров М.Л. Основы теории дискурса.— М.: ИТДГК «Гнозис», 2003.— 280 с.
14. Самаркина И.В. Публичная сфера в политической картине мира: структура, практики взаимодействия и векторы трансформации//Трансформация публичной сферы и сравнительный анализ новых феноменов политики: сб.науч.статей. – Краснодар.: Куб.гос.ун-т, 2010.–С.62-73.
15. А.Ослон Человек - "миноритарный акционер" картины мира /Отечественные записки. № 3 (4) (2002) – <http://www.strana-oz.ru/?numid=4&article=216>
16. Психология индивидуального и группового субъекта / Под ред. А.В.Брушлинского, М.И. Воловиковой. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – 368с.

2. ЦІННІСНА СКЛАДОВА ПОЛІТИЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

2.1. Ціннісний дискурс як чинник структурування політичної картини світу молоді: програма емпіричного дослідження

В умовах префігуративної культури, на тлі постмодерних тенденцій у розвитку світової культури і суперечливих тенденцій у становленні політичних цінностей перехідного суспільства, одним із найбільш дієвих чинників структурування ціннісної складової політичної картини світу молоді постає соціалізувальний дискурс. Спираючись на положення про те, що у процесі взаємодії кожен із суб'єктів соціалізації представляє і водночас корегує власну інтерпретацію смислів і значень спільного дискурсу (Дж.Мід, Г.Блумер, В.Васютинський), виходячи з розуміння дискурсу як динамічної форми соціальної практики, що вибудовує соціальний світ, особистість і ідентичність, задає межі реальності і допомагає її структурувати (Д.Поттер, М.Уетерел, Л.Філліпс, Л.Йоргенс, Р.Шведер, Т.М.Титаренко), було висунуто припущення про те, що представлений у дискурсі спектр ціннісних пропозицій суб'єктів політичної соціалізації визначає континуальне поле значень і, відповідно, інтерпретаційні межі, у яких відбувається структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді.

Побудова моделі і програми дослідження здійснювалась із опертям на припущення про те, що:

- ціннісні смисли породжуються і змінюються у процесі дискурсивної взаємодії, в ній же реалізуються реальні життєві ставлення суб'єкта. Уявлення молоді про політичну реальність конструюються завдяки механізмам *селекції* смислів і значень, їх *інтерпретації та ідентифікації*. Під структуруванням ціннісної складової політичної картини ми розуміємо кристалізацію її ядерних утворень і зменшення антагоністичності, конкретизацію та уточнення поверхневих. До ядерних утворень (услід за О.Ю.Артемьевою, Ю.К.Стрелковим, О.М.Лозовою) відносимо шар

амодальних структур (адаптаційні координати досвіду) та семантичний шар (значення оцінних відношень), поверхневим утворенням є перцептивний шар (простір, час, значення, смисли);

- культурні та індивідуальні відмінності у сприйнятті, інтерпретації, концептуалізації та репрезентації світу зумовлюють існування різних типів та різновидів ціннісних моделей світу. При цьому ціннісний дискурс репрезентує як риси колективного світовідчуття, так і особливості світосприйняття, властиві професійній, віковій, освітній, гендерній групам, до яких належить особистість;

- реконструкція значень, які репрезентують ціннісно-сміслову поле дискурсивної взаємодії суб'єктів політичної соціалізації, дасть змогу скласти уявлення про «сітку координат», континуум значень та ціннісні пріоритети, які структурують політичну картину світу студентської молоді, а також про «місце перебування» студентської молоді (за А.Маслоу) в умовному континуумі розвитку;

- за результатами такої реконструкції можуть бути визначені: а) соціально-психологічні чинники та механізми конструювання ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді, б) ступінь ефективності окремих агентів соціалізації та в) «слабкі ланки» соціалізувальних зусиль, спрямованих на розвиток ціннісної сфери молоді. З огляду на ідею Д. Леонт'єва про те, що когнітивна трансформація навіть однієї з базових цінностей здатна призвести до докорінних змін у структурі картини світу особистості, за результатами дослідження можна буде запропонувати ймовірні перспективні напрями таких трансформацій.

При реконструкції значень, які репрезентують ціннісно-сміслову поле дискурсивної взаємодії суб'єктів політичної соціалізації, ми намагались враховувати загальнокультурний та культурно-специфічний контексти взаємодії, а також індивідуальний досвід суб'єкта взаємодії (у нашому випадку – студентства). Індикаторами значущості окремих цінностей були: наявність відповідних тем у дискурсі взаємодії та частота їх актуалізації.

Базовою формою репрезентації та одиницею зберігання інформації, що відіграє провідну роль у породженні та інтерпретації дискурсу, визначено пропозицію. Ціннісні пріоритети та ставлення утворюють інтерпретативні схеми, які умовно можна поділити на макрофрейми – конструкти, які більшою мірою репрезентують загальнокультурні цінності та ідеали; мікрофрейми – ті, що стосуються норм і правил, які регулюють політичну взаємодію у сучасній культурно-історичній ситуації, та онтофрейми – конструкти, що свідчать про орієнтацію на самодетермінацію, високий рівень активності і вказують на ціннісний вибір студентської молоді. Здатність до формування онтофреймів свідчить про рівень структурування картини світу, прагнення до наповнення новим змістом і оновлення власної картини світу [1].

Очікувалося, що за такого підходу вдасться проаналізувати ціннісний дискурс молоді у трьох площинах: як продукт окремих дискурсів, як результат самотворення та як ресурс соціокультурного відтворення і трансформування [2]. З огляду на вказані вище особливості соціокультурної та історичної ситуації взаємодії з високою ймовірністю прогнозувався широкий спектр конфігурації ціннісних конструктів молоді (від відносно узгоджених до антагоністичних і змішаних).

Дискурс взаємодії суб'єктів політичної соціалізації досліджувався за двома векторами ціннісної системи координат, одну з осей якої утворюють цінності-цілі (моделі бажаного майбутнього), а другу – цінності-засоби (прийнятні способи досягнення цілей). До першої групи віднесено цінності добробуту, безпеки, порядку, стабільності (розвитку), справедливості, свободи, прав людини; до другої — цінності влади, легітимності, плюралізму, толерантності, законності, відповідальності, еволюційності (революційності), екологізму.

Дослідження соціалізувального дискурсу та особливостей структурування ціннісної складової політичної картини світу здійснювалося у кілька етапів з використанням дискурсивного аналізу та психосемантичних

методів (парні порівняння, методика вільного сортування лексичних одиниць, психосемантичне опитування), додатково застосовувались напівпроективні методики (незакінчених речень та моделювання).

На першому етапі було проаналізовано дискурсу суб'єктів політичної соціалізації з метою визначення репрезентацій (тем) та варіантів інтерпретацій (пропозицій) представлених у ньому політичних цінностей. Відбір тем та пропозицій влади, політичних сил, освіти і громадських об'єднань здійснювався за результатами контент-аналізу текстів (офіційні документи, преса, інтернет-ресурси), а пропозицій студентства – за результатами пошукового дослідження з використанням методу незакінчених речень. Після систематизації та узагальнення пропозицій, відібраних за допомогою контент-аналізу⁵, було визначено теми, які найбільшою мірою репрезентують ціннісний дискурс суб'єктів політичної соціалізації, а саме: свобода; влада; відповідальність; права людини, еволюційність і розвиток; толерантність, плюралізм і довіра; близькість тих чи тих ідеологій. Кожна з тем представлена у опитувальнику сімома пропозиціями (окрім останньої, де визначилось п'ять пропозицій), всього до опитувальника увійшло 47 суджень-пропозицій.

Метою психосемантичного опитування було визначення: а) факторної структури ціннісних репрезентацій дискурсу взаємодії суб'єктів політичної соціалізації; б) кластерів ціннісних макро-, мікро- і онтофреймів студентської молоді та їх локалізації у континуальному полі пропозицій суб'єктів соціалізації.

Для уточнення процедури відбору, концептуалізації і категоризації ціннісних смислів і значень у процесі структурування політичної картини світу та визначення інтерпретативних ресурсів студентської молоді особливості ціннісних репрезентацій молодіжного дискурсу було додатково

⁵ Цей етап дослідження описаний у статті: Ціннісні пропозиції суб'єктів політичної соціалізації: контент-аналіз дискурсу / І.В. Жадан // Наукові студії із соц. та політ. психології: 36. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; [редкол.: С.Д. Максименко, М.М.Слюсаревський та ін.] – К.: Міленіум, 2013. – Вип. 33 (36). – С.256–264.

досліджено з використанням методики *вільного сортування лексичних одиниць* (респондентам пропонувалося обрати з 18 політичних цінностей ті, що найбільш значущі для них особисто, та прорангувати їх, після чого описати, що саме означають для них ці цінності і чому саме вони важливі) та методики *моделювання ситуацій* (респондентам пропонувалося уявити життя без найважливіших, на їх думку, цінностей і описати загрози, які виникнуть в ситуації відмови від них).

Аналіз значень найбільш значущих ціннісних конструктів, здійснений на основі описів респондентів, дав змогу визначити спектр їх інтерпретацій. За результатами якісного аналізу окремі значення були тематично згруповані, що дало змогу скласти уявлення про базові ціннісні смисли респондентів. Нижче представлені теми і значення цінностей, що посідають перші сходинки у рейтингу.

Теми і значення цінності *«справедливість»*:

- *тема справедливої кари* : розплата за скоєне, покарання винних згідно букви закону, злочинці мають бути покарані, незважаючи на їхній статус у суспільстві;
- *тема моралі*: дієвість принципів моралі, поведінкова матриця, що забезпечує рівність, свободу і вище благо, оцінювання вчинків згідно із загальнолюдськими цінностями, заохочення добра і пригнічення небажаного, чітке дотримання моральних засад суспільства;
- *тема рівності (прав людини)*: рівність усіх людей, робота-згідно рівня знань, відносно рівні можливості для кожного, відсутність обмеження у правах, людська рівність, однакова відповідальність перед законом, однакові можливості для самореалізації, не вибірковість, рівні права для всіх;
- *тема безпеки*: захищене середовище, де почуваєшся надійно, спокійно, безпечно, захист від анархії, свавілля і беззаконня;
- *тема закону*: справедливість, як найголовніший критерій правосуддя і взагалі життя, те, на чому має ґрунтуватись законність.

Теми і значення цінності *«свобода»*:

- *тема розвитку*: гарантія самореалізації, повноцінного життя, вільне життя і вільний розвиток для кожної особистості, база життя і діяльності, без свободи неможливі інші цінності і деградує життя, з нею можна досягти будь-чого, вона – рушійна сила розвитку світу, без неї людина не є повноцінним членом соціуму;
- *тема безпеки*: можливість розпоряджатись власним життям за своїм бажанням і не переживати стосовно власної безпеки, свобода – гарантія майбутнього і безпеки;
- *тема вибору*: можливість вільно висловлювати свої думки, виконувати певні дії, право на власну думку, право вільно обирати те, що хочеш, воля людини чинити так, як вона вважає за потрібне;
- *тема прав людини*: одне й те саме, що права людини.

Теми і значення цінності «права людини»:

- *тема ставлення влади до людей*: ставлення до людей, як до людей, впевненість у тому, що ти людина серед інших людей, людське ставлення до громадян;
- *тема захисту (безпеки)*: впевненість кожного, що його права будуть захищені;
- *тема розвитку*: передумова розвитку, рівні умови, право на самореалізацію, необхідні для самовираження і захисту інтересів.

Теми і значення цінності «розвиток»:

- *тема життя і процвітання*: сенс існування, умова існування суспільства, повноцінне життя, держава процвітає, коли кожен може вільно розвиватися, відсутність розвитку – то є деградація; послідовність змін на краще, життя – це рух вперед;
- *тема свободи і прагнень*: те, що робить людину вільною від думки інших, можливості для особистого розвитку, розвиток притаманний лише тим людям, які чогось прагнуть, а без прагнення людина нічого не досягає у своєму житті;

- *тема еволюційності*: поступовий, стабільний і рівний економічний і культурний (менталітет, самосвідомість) розвиток.

На нашу думку виділені теми можна розглядати як смислові блоки ціннісних конструктів респондентів. А той факт, що в інтерпретаціях трьох конструктів, які очолюють рейтинг політичних цінностей, фігурують теми *безпеки, прав людини і розвитку* (причому безпека і права людини інтерпретуються респондентами як умови розвитку і самореалізації) дає підстави для припущення, що саме вони утворюють ядерні смисли ціннісної складової політичної картини світу студентства.

На наступному етапі, за результатами співвіднесення цінностей, які посідають перші три рангові позиції, та аналізу описів (виявлення значень обраних цінностей), було визначено чотири типи ціннісних дискурсів респондентів.

Перший тип – *ліберальний ціннісний дискурс* (30,2% респондентів). Базові цінності – свобода, права людини, які розглядаються як умова розвитку і самореалізації, серед до найбільш значущих віднесені екологічність, плюралізм, толерантність, відповідальність, безпека (як захищеність власності, особистої інформації тощо).

Різновидом ліберального дискурсу є «*дискурс законності*» (11,6% респондентів). Перші рангові позиції у цій групі посідає безпека у поєднанні з правами людини і законністю, які розглядаються як умова самореалізації та розвитку.

Наступний тип ціннісного дискурсу, названий нами «*консервативним*», представлений респондентами, які на перші позиції виносять цінності добробуту, безпеки, порядку, стабільності. Таких виявилось 27,9%. В описах цієї групи респондентів переважають інтерпретації: «ці цінності мають бути забезпечені владою», «здорове захищене суспільство – міцна держава», «жити у добробуті і комфорті», «впевненість у завтрашньому дні», «комфортне і безпечне середовище», «жити спокійно» тощо.

Третій тип – *«соціал-демократичний дискурс»* – включає два підтипи. Перший підтип - *«дискурс справедливості»* (15,1% респондентів). У ціннісній картині світу цієї групи респондентів справедливість, що інтерпретується переважно як рівність у правах і можливостях, виступає умовою законності, дотримання прав людини, стабільності, добробуту, безпеки і порядку. Другий підтип демократичного дискурсу – *«дискурс відповідальності»* («за власні вчинки», «за скоєне», «за свої дії», «говорять про свої права, а про обов'язки забувають») – репрезентований 8,1% респондентів. Встановити якісь закономірності поєднання відповідальності з іншими цінностями в ціннісних конструктах молоді не вдалося. Ті, хто вважає відповідальність найважливішою цінністю, наступними за значущістю вважають справедливість, стабільність, толерантність, безпеку, права людини, легітимність, розвиток.

Тип ціннісного дискурсу решти респондентів (7,1%) позначений нами як *«аморфний»*, насамперед на підставі аналізу описів, яким властиві абстрактність, недостатня артикульованість, апеляція до невизначених категорій моральності та духовності, проголошення відсутності цінностей у нашій країні тощо.

Таким чином можна констатувати неоднорідність політичного ціннісного дискурсу студентської молоді з тенденцією до переважання ліберальних ціннісних смислів. Водночас отримані дані ще не дають підстав для висновку про домінування постмодерного ціннісного дискурсу студентства, хоч перший тип дискурсу, репрезентований 41,8% респондентів, можна з певними застереженнями інтерпретувати як постмодерний.

З метою уточнення отриманих результатів було проведено дослідження за методикою сортування ознак із використанням спеціально розробленого бланку дослідження, що включає п'ятдесят ознак (значень) щодо семи політичних цінностей. Пропоновані у бланку переліки репрезентацій були сформовані за результатами контент-аналізу дискурсу

суб'єктів політичної соціалізації та аналізу описів респондентів. Найменш представленими у дискурсі ЗМІ та політичних сил виявились ліберальні цінності, а також цінності справедливості і прав людини, тому частка репрезентацій, внесених до бланку з навчальних програм та матеріалів громадських організацій, у цих розділах була найбільш вагомою. Оскільки спектр інтерпретацій політичних цінностей неоднаковий, варіює і кількість пропонованих альтернатив для окремих цінностей у бланку методики (від шести до десяти). Респондентам пропонувалося із переліку значень кожної з цінностей обрати три, найбільш значущі для них особисто.

Свобода вибору виявилась для студентів найбільш важливою з усіх репрезентацій свободи (81%), на другому місці за значущістю – *незалежність у думках і діях* (65,9%), далі – *свобода переконань* (38,1%), *свобода і права інших* (33,3%), на останньому місці – *свобода пересувань* (31,5%). 0,7% респондентів, які вибрали альтернативу «інше», найчастіше декларували відсутність свободи в країні.

Загалом змістові інтерпретації цінності «свобода», отримані за методикою сортування ознак, не різняться суттєво від отриманих у вільних описах. Варто акцентувати порівняно низьку значущість цінності свободи і прав інших, що може бути наслідком, з одного боку, недостатньої артикульованості у соціалізувальному дискурсі, а з другого – не відрефлексованості умов існування свободи.

Ознаками *влади* як цінності респонденти вважають: *справедливість* (52,8%), *порядок* (45,1%), *законність* (39,6%), *захист* (38,8%), *добробут* (31,1%), *контрольованість* (20,5%), *моральність* (19,4%), *компетентність* (19,1%), *легітимність* (5,5%). 1,8% респондентів обрали альтернативу «інше», вказавши на невідповідність української влади запропонованим ознакам.

З огляду на низьку привабливість влади як цінності (остання позиція у рейтингу цінностей, негативні оцінки діяльності діючої влади тощо) викликає подив те, що лише кожен п'ятий з респондентів вважає значущими

контрольованість, компетентність і моральність влади, і зовсім незначною є кількість тих, хто орієнтований на легітимність влади. На нашу думку розгорнуті репрезентації очікувань від влади на тлі недооцінки механізмів їх реалізації вказують на обмеженість, насамперед, освітнього дискурсу, а також на брак раціональності ціннісних конструктів, пов'язаних з владою.

Відповідальність, в уявленнях студентів, – це, насамперед, *небайдужість* (50,6%), *відповідальність за близьких* (38,8%), *відповідальність за свою справу* (38,5%), *прозорість і законність дій* (38,1%), *відповідальність за свою країну* (33,3%), *відповідальність за своє життя* (31,1%), *активність* (28,2%), *підзвітність* (5,5%).

Рейтинг найбільш значущих ознак відповідальності вказує на неузгодженість репрезентацій цього ціннісного конструкту – відповідальність за своє життя виявилась менш значущою, ніж відповідальність за близьких і країну, до того ж кількість виборів ознак відповідальності виявилась найнижчою, що вказує на символічність цього конструкту для респондентів.

Найбільш значущою ознакою дотримання прав людини студенти вважають *рівність усіх перед законом та судом* (63,2%), на наступних позиціях – *можливість захистити свої права* (59,2%), *право на життя і тілесну недоторканість* (50,7%), *рівність людей у своїй гідності* (40,8%), *свобода віри і совісті* (26,8%), *свобода від незаконного арешту* (14,7%), *право на опір гнобителям* (9,6%).

Права людини в описах респондентів репрезентовані найбільш абстрактно, більшість акцентує увагу на «праві» і «рівності». У жодному з описів не виявилось розуміння прав людини як невід'ємних прав особи, які мають природну сутність і існують незалежно від закріплення в законодавчих актах держави. Рейтинг найбільш значущих ознак прав людини, отриманий за методикою вибору ознак, дає змогу скласти уявлення про інтерпретативний простір цього конструкту в молодіжному дискурсі.

Розвиток в уявленнях молоді передбачає баланс інтересів усіх груп людей (68,3%) та екологічність (52,4%). Реалізацію цих умов більшість респондентів пов'язують з еволюційним розвитком (59,0), на революційні зміни орієнтовані 21,0% опитаних.

Якщо у описах акцент був зроблений на цілях розвитку, то при виборі ознак респонденти зосередились на умовах реалізації цієї цінності. Слід зазначити, що баланс інтересів і екологічність обирають як орієнтовані на еволюційні перетворення, так і ті, хто прагне революційних змін.

Ознаками ліберальних цінностей студентська молодь вважає: толерантність (51,3%), гарантії прав людини (48,7%), індивідуальну свободу (автономність) – 46,0%, можливість впливати на рішення влади (37,3%), захист від сваволі влади (36,5%), плюралізм (20,9%), мультикультуралізм (7,2%).

Вибір найбільш значущих репрезентацій ліберальних цінностей не дуже кореспондується з попередніми виборами – «активні» репрезентації (індивідуальна автономність, можливість впливати на рішення влади) не вийшли на перші позиції (для порівняння: свободи вибору прагнуть 81% респондентів, а індивідуальної свободи (автономності) – лише 46%).

Справедливість, на думку молоді, виявляється у: рівноцінності інтересів усіх груп людей (50,9%), однаковому поводженні з людьми і відмові від привілеїв та імунітету, пов'язаних з національними та релігійними ознаками (46,5%), співвідношенні свободи і рівності (26,6%), взаємозв'язку скоєного та розплати (23,6%), розподільній справедливості (22,1%), неупередженості і забороні свавілля (20,7%), поділі загальних благ пропорційно внеску кожного члена суспільства (20,7%), відповідності (15,5%), справедливому обміні (12,6%), впорядкованості (11,4%).

Найбільш значущими ознаками справедливості виявились практично ті ж, що фігурували у описах. Водночас частоти вибору не надто високі, що може пояснюватись як широтою спектру інтерпретацій, так і багатоплановістю ціннісного конструкту.

Таким чином можна констатувати, що ціннісний дискурс студентської молоді неоднорідний як за типами, так і за широтою спектру інтерпретацій та артикульованістю окремих тем. Однаково чітко артикульовані цінності-цілі і цінності-засоби у ліберальному дискурсі та дискурсі законності. У консервативному дискурсі бракує розгорнутих інтерпретацій з приводу цінностей-засобів. Соціал-демократичний дискурс виявився найменш структурованим.

За результатами психосемантичного опитування, проведеного за участі 814 студентів ВНЗ України у чотирьох регіонах країни, було побудовано п'яти факторну модель структурування ціннісного дискурсу студентської молоді (76% сумарної дисперсії).

До *першого фактора* (внесок у сумарну дисперсію – 17,1%) увійшли цінності, які зазвичай асоціюються з **ліберальною демократією**, зокрема: права людини, свобода, довіра і співробітництво, відповідальність кожного, як головна умова досягнення добробуту і порядку. *Другий фактор* (із внеском у сумарну дисперсію 16,4%) утворили цінності **відповідальності особистості**, взаємної довіри, прозорості і законності дій кожного. До *третього фактора* (15,1%) увійшли пропозиції, які описують **цінності-умови**, за яких можливі зміни на краще. Це, зокрема, можливості вибору, небайдужість, толерантне ставлення до інакшості, раціональний політичний вибір кожного і активність громадян. *Четвертий фактор* (14,2%) об'єднав пропозиції, які з певною засторогою можна означити як **цінності-механізми змін**. Йдеться, власне, про ціннісні практики, які забезпечують зміни на краще (зокрема компетентність, рішучість і відкритість влади, нормативно-правові механізми підзвітності влади і контроль з боку суспільства, еволюційний розвиток) або ж гальмують їх (тотальна корупція, порушення прав людини, політичні переслідування, обмеження свободи слова, відсутність незалежних судів). До п'ятого фактора (13,2%) увійшли судження, які вказують на характерологічні риси українців, а саме: демократичність, терпимість до інших, доброзичливість, довірливість тощо.

Аналіз змістів ціннісних пропозицій, що увійшли до факторної структури студентської молоді, та порівняння їх із змістовим наповненням соціалізувального дискурсу дає підстави для висновку про те, що ціннісний дискурс студентської молоді не тотожний дискурсу жодного з суб'єктів політичної соціалізації. Аналіз факторної моделі ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді та пропозицій, що її утворюють, дає підстави характеризувати її як модерну. Водночас виявлені ознаки симулякровості, символічності, міфологічності ціннісних конструктів. Переважна більшість конструктів ціннісного дискурсу молоді стосуються норм і правил, які регулюють політичну взаємодію у сучасній культурно-історичній ситуації (мікрофрейми). Макрофрейми і онтофрейми представлені доволі схематично, переважно на рівні бажаного, і не підкріплені конструктами – способами (механізмами чи практиками).

2.2. Регіональні моделі структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді

За результатами психосемантичного дослідження було побудовано факторні моделі ціннісного дискурсу студентської молоді у різних регіонах (табл.2.2.1), які дають змогу скласти уявлення про особливості структурування ціннісної складової політичної картини світу молоді і спрогнозувати вибір дискурсивних і поведінкових практик.

Як видно з таблиці, в усіх чотирьох факторних моделях вагомо представлені цінності влади, а на сході і заході політична картина світу структурується, насамперед, смислами, які репрезентують очікування щодо влади. Слід зазначити, що в усіх регіонах країни молодь вкрай негативно оцінює владу, водночас виявлені відмінності у баченні умов та механізмів ціннісних змін у системі влади, які є нагальними на думку переважної більшості молоді. Так, молодь сходу сподівається на те, що достатньо обрати відповідальну, компетентну і моральну владу, яка і забезпечить добробут і порядок у суспільстві. При цьому наявний когнітивний дисонанс таких очікувань з оцінками перспектив обрання такої влади: 73% опитаних у цьому

регіоні вважають, що політична відповідальність можлива лише тоді, коли суспільство контролює владу і співпрацює з нею, а 95% – переконані у тому, що більшість тих, хто прагне влади, дбають лише про власне збагачення. Засобом розв’язання цієї, ймовірно, не усвідомлюваної суперечності, стала орієнтація на еволюційний шлях змін: якщо лише влада здатна забезпечити добробут і порядок, а реальної можливості обрати таку владу у осяжному майбутньому немає, нічого більше не залишається, як чекати, доки з’являться політики, якісно відмінні, від сьогоднішніх, а разом з ними в країні запанує політична відповідальність влади і будуть створені умови для дотримання прав людини, чого і прагне молодь.

У західному регіоні, сподіваючись на те, що саме влада змінить життя на краще, студентство не бачить іншого шляху до ціннісних змін у владі, аніж громадський контроль її дій, відповідно третім фактором у моделі заходу постає «політична відповідальність особистості» як цінність, до якої має прагнути суспільство. Уявлення про таку відповідальність узгоджується з усвідомленням значущості демократичних цінностей і необхідності забезпечення умов дотримання прав людини (відповідно четвертий і п’ятий фактори).

Політична картина світу студентів центру і півдня країни структурується навколо цінностей ліберальної демократії: «свободи та відповідальності кожного» – на півдні, і «свободи, відповідальності, довіри та прав людини» – у центрі. Другий фактор у моделі центру, позначений нами як «умови і шляхи змін», репрезентує умови та шляхи утвердження цінностей довіри, законності і прозорості дій кожного, відповідальності (як прояву активності) громадян та прав людини. У моделі півдня до другого фактору також увійшли цінності-засоби, проте базові смисли більшою мірою центровані на владі (її компетентності, рішучості, відкритості, моральності) і відповідальності (як стосовно вибору влади, так і її функціонування). Третій фактор у моделі центру поєднує цінності вибору влади, відповідальності, умов її функціонування; у моделі півдня третій фактор включає пропозиції,

що стосуються природи і реалізації прав людини, відповідальності особи і політиків. Четвертий фактор у моделі центру утворений репрезентаціями прав людини, тоді як у моделі півдня – тими, що стосуються цінностей демократії і умов їх реалізації. П'ятий фактор у обох моделях містить пропозиції дискурсу щодо механізмів утвердження цінностей демократії.

Таким чином можна констатувати, що студентство у центральному та південному регіонах більшою мірою орієнтоване на цінності особистості, тоді як на заході та сході – на цінності влади. Західний регіон за цінностями–засобами ближчий до сходу, а за цінностями–цілями – до центру; південь за цінностями–цілями ближчий до центру, тоді як уявлення про цінності–засоби поділяє зі сходом.

Таблиця 2.2.1.

Факторні моделі ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді у різних регіонах

Схід	Захід	Центр	Південь
F1 – образ влади і свобода (внесок у сумарну дисперсію 16%)	F1 – образ влади і свобода (внесок у сумарну дисперсію 18,5%)	F1 – ліберальні цінності (внесок у сумарну дисперсію 17%)	F1 – ліберальні цінності (внесок у сумарну дисперсію 16,8%)
F2 – відповідальність як умова добробуту і порядку (внесок у сумарну дисперсію 14,8%)	F2 – відповідальність як умова добробуту і порядку (внесок у сумарну дисперсію 17,3%)	F2 – умови та шляхи змін (внесок у сумарну дисперсію 16,0%)	F2 – влада і відповідальність (внесок у сумарну дисперсію 15,8%)
F3 – еволюційність (внесок у сумарну дисперсію 13,7%)	F3 – політична відповідальність особистості (внесок у сумарну дисперсію 15,7%)	F3 – влада і політична відповідальність (внесок у сумарну дисперсію 15,2%)	F3 – права людини і громадянська відповідальність (внесок у сумарну дисперсію 15,0%)
F4 – політична відповідальність влади (внесок у сумарну дисперсію 12,8%)	F4 – демократичні цінності (внесок у сумарну дисперсію 13,9%)	F4 –права людини (внесок у сумарну дисперсію 14%)	F4 – демократичні цінності (внесок у сумарну дисперсію 14,3%)
F5 – умови дотримання прав людини (внесок у сумарну дисперсію 11,8%)	F5 – умови дотримання прав людини (внесок у сумарну дисперсію 13%)	F5 – механізми утвердження цінностей (внесок у сумарну дисперсію 13,5%)	F5 – механізми утвердження цінностей (внесок у сумарну дисперсію 13,7%)

Наведені нижче дані про виявлені достовірні відмінності за кожною з семи досліджуваних тем дають змогу поглибити уявлення про особливості структурування ціннісної складової політичної картини світу студентства у різних регіонах.

Тема свободи. Студенти в усіх регіонах країни переконані, що політичні сили не зацікавлені у тому, щоб громадяни почувалися вільними людьми, у той же час більше двох третин опитаних в усіх регіонах вважають, що «всі розмови про свободу – порожні балачки, коли більшість людей не мають упевненості в завтрашньому дні».

Водночас виявлено низку відмінностей між ціннісними уявленнями про свободу молоді в окремих регіонах, а саме:

- частка переконаних у тому, що свобода потрібна кожному, адже коли людина не приймає власних рішень неможливо зрозуміти чого вона варта насправді, у південному регіоні достовірна вища, ніж у східному ($P \leq 0,05$);
- респондентів, які вважають, що у нашій країні цілком достатньо свободи, оскільки кожен може вільно висловлювати свою думку і діяти згідно власних переконань, достовірно більше на сході ($P \leq 0,001$), півдні ($P \leq 0,001$) і заході ($P \leq 0,01$), ніж у центральному регіоні;
- на сході достовірно частіше, ніж на заході ($P \leq 0,05$), а на заході – достовірно частіше, ніж у центрі ($P \leq 0,05$) погоджуються з тим, що більшість людей у нашій країні не вважають, що свобода – то найбільша цінність;
- важливість усвідомлення необхідності дотримання прав інших для досягнення справжньої свободи достовірно частіше визнається у центральному регіоні, ніж на сході і півдні ($P \leq 0,05$);
- у західному регіоні студентська молодь достовірно частіше, ніж у центрі ($P \leq 0,05$) і на півдні ($P \leq 0,001$), відчуває стурбованість обмеженням спектру можливих варіантів своєї поведінки.

Таким чином можемо констатувати, що свобода у ціннісній складовій політичної картини світу студентів центрального і західного регіонів представлена найбільш вагомо: молодь частіше сприймає свободу як найбільшу

цінність і найбільше переймається браком свободи, відчуває дискомфорт у разі виникнення обмежень. Молодь у центрі значно більше готова визнавати свободу інших, ніж респонденти зі сходу і півдня. Студентство сходу найбільше задоволене наявним рівнем свободи, найменше потерпає від обмежень свободи вибору і не схильне співвідносити свої потреби у свободі з запитами інших.

Тема влади. Не виявлено достовірних відмінностей в уявленнях молоді з різних регіонів про цінність влади, сила якої виявляється у компетентності, рішучості, відкритості і моральності тих, хто її здійснює. Водночас студентство однакостанне у баченні головної причини відсутності такої влади – «ми обираємо у владу тих, хто більше обіцяє, а не тих, хто бере конкретні зобов'язання і пояснює, як він їх буде виконувати».

За рештою ціннісних пропозицій щодо влади виявлені регіональні відмінності, зокрема:

- молодь центру достовірно рідше, ніж студентство східного і західного ($P \leq 0,01$), а також південного регіону ($P \leq 0,001$) вважає допустимим прийняття владних рішень без урахування громадської думки за умови, що люди постійно відчувають, що про них піклуються;
- студенти у південному регіоні меншою мірою, ніж на сході і заході, схильні вважати, що більшість тих, хто прагне влади, дбають про власне збагачення ($P \leq 0,05$);
- на заході достовірно частіше ніж на півдні ($P \leq 0,05$) молодь визнає закономірним, що люди у більшості країн невдоволені владою і вважає, що головне – це довіра до влади;
- молодь у східному і південному регіонах частіше, ніж на заході ($P \leq 0,001$) і у центрі ($P \leq 0,05$) не погоджується з тим, що жодна влада не буде дбати про людей, якщо громадянське суспільство не буде її контролювати;
- у західному регіоні достовірно більше, ніж у центрі і на півдні ($P \leq 0,05$), тих, хто вважає, що слід обирати сильну і справедливую владу, яка б забезпечила порядок і достойний рівень життя.

Загалом патерналістські очікування щодо влади найменшою мірою визначають структурування політичної картини світу молоді у центральному регіоні. Розуміння необхідності контролю влади достовірно вище у центрі і на заході, тоді як у південному регіоні більш толерантні у ставленні до влади, а на заході довіру до влади вважають основою її визнання.

Тема відповідальності. Переважна більшість опитаних в усіх регіонах погоджується з інтерпретацією відповідальності як небайдужості, що спонукає людей до дії. Не виявлено достовірних відмінностей і у розумінні молоддю того, що політична відповідальність неможлива за відсутності механізмів підзвітності влади.

Щодо інших ціннісних пропозицій, які репрезентують тему відповідальності, виявлено достовірні відмінності у окремих регіонах, так:

- студенти східного регіону частіше, ніж молодь у центрі ($P \leq 0,01$) і на півдні ($P \leq 0,001$) не погоджуються з тим, що політична відповідальність можлива лише тоді, коли суспільство контролює владу і співпрацює з нею;
- достовірно рідше, ніж на заході ($P \leq 0,001$), у центрі ($P \leq 0,001$) і на півдні ($P \leq 0,05$), молодь східного регіону погоджується з тим, що, нарікаючи на безвідповідальність влади, не слід забувати і про власну пасивність, а отже безвідповідальність;
- молодь південного регіону достовірно рідше ($P \leq 0,05$), ніж на заході і у центрі, погоджується з тим, що ми всі відповідальні за те, як ми живемо, а також з тим, що головною умовою досягнення добробуту і порядку є відповідальність кожного за результат своєї діяльності. Водночас частка тих, хто вважає, що звичайні люди не можуть впливати на політику, а тому не несуть відповідальності за дії політиків, достовірно більша, ніж на заході і у центрі ($P \leq 0,01$).

Таким чином цінність особистої відповідальності за власне життя і за те, що відбувається у політичному житті країни, майже зовсім не репрезентована у політичній картині світу студентів південного і східного регіонів.

Тема прав людини. Більшість респондентів в усіх регіонах країни вирізняють ознаки порушення прав людини у соціально-економічній сфері. У той же час виявлені достовірні відмінності у розумінні природи та механізмів реалізації прав людини, зокрема:

- у західному регіоні достовірно більшою, ніж у східному і південному ($P \leq 0,05$), а у центральному – більшою ніж у південному ($P \leq 0,001$) виявилась частка респондентів, які вважають, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах;
- на сході достовірно менше ніж на заході ($P \leq 0,01$), а на заході – достовірно менше ніж у центрі ($P \leq 0,05$) і у південному регіоні ($P \leq 0,01$) тих, хто вважає, що держава не дарує прав людині, а тому держава не може їх і відібрати;
- у центрі достовірно частіше, ніж на півдні ($P \leq 0,05$) утвердження демократії і прав людини пов'язують із наявністю незалежних судів;
- у центральному регіоні достовірно рідше, ніж у решті регіонів ($P \leq 0,05$) погоджуються з тим, що у нашій країні в основному забезпечуються права і свободи людини;
- студенти центрального регіону достовірно частіше, ніж на сході ($P \leq 0,05$) вважають, що політичні переслідування, обмеження свободи слова, переслідування журналістів – це діагноз владі, яка мала б захищати права людини;
- респонденти у східному регіоні достовірно менше, ніж на заході і півдні ($P \leq 0,05$), а у західному – достовірно менше, ніж у центрі пов'язують виїзд талановитої молоді за кордон із порушеннями у нашій країні прав людини.

Узагальнюючи викладене можна констатувати, що молодь сходу і півдня виявляє нижчий рівень розуміння природи прав людини, а на півдні – ще й механізмів реалізації прав людини, ніж у західному і центральному регіонах країни. Окрім того студенти зі східного регіону частіше не вважають владу відповідальною за порушення політичних прав людини і не визнають соціально-демографічних наслідків порушення прав людини.

Тема еволюційного (революційного) розвитку. У політичному дискурсі переважної більшості опитаних в усіх регіонах доволі чітко означене розуміння еволюції, як поступального розвитку, постійного вдосконалення методів покращення життя і єдиного способу досягнення добробуту; усвідомлення того, що утвердження цінностей розвитку – це тривалий процес змін у свідомості людей, який не можна прискорити революційними кроками, а революційні засоби виправдані лише тоді, коли потрібно знищити перешкоди для еволюції, забезпечити ж розвиток революційним шляхом неможливо.

Водночас, на тлі переконаності у необхідності змін у країні, молодь у різних регіонах по-різному бачить шляхи цих змін. Так, зокрема:

- частка тих, хто вважає, що сьогодні в нашій країні щось змінити можна лише революційним шляхом, а також у тому, що в ситуації узурпації влади без революції не можна нічого змінити, на заході достовірно більша, ніж у решті регіонів ($P \leq 0,001$);
- у західному регіоні достовірно менше, ніж на сході ($P \leq 0,01$) і півдні ($P \leq 0,05$), тих, хто вважає, що революція – це ризикований шлях і її наслідком може стати обмеження свободи і утвердження тоталітаризму;
- серед студентів у східному регіоні достовірно більше, ніж у центральному ($P \leq 0,05$), переконаних у тому, що навіть у корумпованій, не правовій державі можна досягти змін на краще, якщо зосередитись на планомірній, комплексній точковій руйнації того, що стоїть на заваді суспільному розвитку.

Отже можна констатувати істотно вищий рівень революційності молоді у західному регіоні, виражену прихильність до еволюційного шляху змін молоді на сході і близькість еволюційних уявлень молоді центру до колег із західного регіону, а молоді півдня – до східного.

Тема толерантності, плюралізму і довіри. У політичній картині світу молоді всіх регіонів країни ліберальні цінності знаходяться у зоні позитивного сприйняття. Так само одностайна молодь і у розумінні того, що різне ставлення до історичних подій може ускладнювати взаємодію окремих соціальних груп, але не має бути причиною ворожнечі між людьми.

Втім виявлено і деякі регіональні відмінності у ставленні студентської молоді до цінностей толерантності, плюралізму і довіри, а саме:

- частка тих, хто вважає, що позитивних змін у суспільстві неможливо досягти без взаємної довіри і орієнтації на співробітництво, у південному регіоні достовірно менше, ніж на заході ($P \leq 0,05$);
- на півдні достовірно менше, ніж у центральному регіоні ($P \leq 0,05$) переконаних у тому, що терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, ідей, вірувань є умовою стабільності та єдності суспільства;
- на заході достовірно більше, ніж на сході ($P \leq 0,01$), респондентів, які вважають, що так звані толерантність і плюралізм неминуче призводять до моральної деградації суспільства;
- серед молоді сходу і півдня достовірно менше, ніж на заході ($P \leq 0,01$) і у центральному регіоні ($P \leq 0,001$), переконаних у тому, що довіра у суспільстві ґрунтується, насамперед, на прозорості і законності дій кожного;
- на заході молодь достовірно вище, ніж на сході ($P \leq 0,01$), півдні ($P \leq 0,05$) і у центральному регіоні ($P \leq 0,01$), оцінює чесноти українців (терпимість до інших, доброзичливість і довірливість) і притаманність нашій культурі демократичних цінностей.

Отже можна говорити про вищий рівень ідентифікації з цінностями толерантності, плюралізму і довіри молоді у центральному регіоні, порівняно з молоддю решти регіонів. На тлі доволі високої оцінки демократичних настанов українців молодь західного регіону менш толерантна і не готова до прийняття множинності ідей і поглядів.

Тема ідеології. Молодь в усіх регіонах декларує близькість їй ліберальної ідеї індивідуальної свободи, яка передбачає гарантію прав особи, захист від сваволі влади, можливість впливати на рішення влади. Попри таку єдність виявлено низку достовірних відмінностей в ідеологічних уподобаннях студентства, зокрема:

- молодь сходу і півдня достовірно частіше, ніж у центрі і на заході ($P \leq 0,05$) стверджує, що їй близькі ідеї лівих політичних сил — соціалісти і комуністи прагнуть справедливості і дбають про людей;
- соціал–демократична ідеологія має достовірно більше прихильників на заході, ніж на сході і півдні ($P \leq 0,01$);
- у західному регіоні достовірно більше, ніж на сході ($P \leq 0,01$), у центральному і південному регіонах ($P \leq 0,001$) тих, хто вважає близькими ідеї націонал – демократії;
- частка тих, хто не розуміється на політичних течіях і не симпатизує жодній з ідеологій, достовірно менша у центрі, ніж на сході і у південному регіоні ($P \leq 0,001$).

Таким чином можна говорити про прагнення молоді до конструювання у власній політичній картині світу певного «ідеологічного кентавра» – декларуючи близькість ліберальної ідеї індивідуальної свободи, молодь сходу і півдня водночас тяжіє до лівої ідеології, їм близька ідея справедливості і патерналізм, тоді як у західному регіоні місце лівої ідеології у цих конструктах посідає націонал-демократія.

Висновки.

1. На перший погляд факторні структури політичної картини світу молоді сходу і заходу, центру і півдня видаються близькими: перші дві моделі структуровані навколо цінностей влади, другі – навколо цінностей особи. Однак аналіз достовірних відмінностей за окремими ціннісними пропозиціями не підтверджує цього припущення. Найбільш виразні відмінності у картинах світу молоді східного і південного та центрального і західного регіонів пов'язані з рівнем суб'єктності респондентів.

2. Внутрішньо суперечливими виявились базові смисли політичної картини світу студентів сходу і півдня. В обох моделях механізми бажаних змін видаються самим респондентам нездійсненними: у картині світу студентів сходу найбільш слабкою ланкою є момент появи чесної і компетентної влади, а

у картині світу респондентів південного регіону – ймовірність виникнення відповідальної влади без зовнішнього контролю з боку громадськості.

3. Найменш суперечливою виявилась структура політичної картини світу студентів у центральному регіоні. Модель молоді заходу також скоріше узгоджена, втім виявлено суперечності між прагненням до свободи і неготовністю приймати свободу інших у повному обсязі, між високою оцінкою власної толерантності і достовірно вищою, ніж у східному регіоні часткою тих, хто вважає, що толерантність і плюралізм призводять до моральної деградації суспільства.

4. Виявлені за результатами порівняльного аналізу достовірні відмінності в уявленнях про сутність окремих цінностей респондентів, які здобувають гуманітарну освіту та майбутніх фізиків (зокрема щодо прав людини, свободи, потенціалу революційності та еволюційності) можна було б інтерпретувати як свідчення впливу освіти на формування політичної картини світу, коли б не відсутність достовірних відмінностей у масивах студентів-політологів і решти гуманітаріїв. Можна припустити, що виявлені відмінності пояснюються не стільки освітою, скільки різними інтелектуальними стратегіями, які залучаються до осмислення природи людини, політичних реалій, способів вирішення соціальних проблем молоддю, яка прагне реалізувати себе у технічній сфері, і гуманітаріями.

2.3.Ресурси соціалізувальних впливів на конструювання ціннісного дискурсу студентства

З урахуванням результатів теоретичного аналізу та даних емпіричного дослідження запропоновано пояснювальну модель ресурсів взаємодії суб'єктів соціалізації як чинника структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді, згідно якої при розробці технологічних підходів до оптимізації соціалізувального дискурсу як чинника структурування ПКС молоді слід виходити з того, що:

1) виявлені неузгодженості ціннісних репрезентацій і практик у молодіжному дискурсі, а також постмодерні тенденції сучасності гальмують процес структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді, відповідно оптимізація дискурсивної взаємодії постає одним із важливих завдань соціалізувального середовища. Розширення спектру ціннісних пропозицій, встановлення взаємозв'язків і взаємозалежностей, конструювання ймовірних моделей інтерпретацій цінностей з осмисленням результатів та наслідків їх реалізації є первинним завданням суб'єктів соціалізації. До цього можуть залучатись як громадські організації, так і ЗМІ, політичні сили і окремі лідери, і, насамперед, освітні та просвітницькі інституції. Презентації, дискусії, проектні роботи, журналістські публікації, обговорення в соціальних мережах, видання методичних матеріалів, аналітика, рекламні і арт-проекти – це далеко не повний перелік форм роботи з ціннісним дискурсом. Як це реалізувати на практиці? Першим кроком може бути, наприклад, формулювання пропозицій щодо варіантів репрезентацій найбільш значущих цінностей (табл.2.2.2). Пропонований перелік може бути доповнений, уточнений і розширений у процесі обговорення. Наступним кроком буде встановлення взаємозумовленості спочатку варіантів інтерпретації окремих цінностей, а потім – інтерпретацій різних цінностей. Далі – прогнозування дій і результатів груп людей з різними ціннісними моделями;

Таблиця 2.2.2.

Репрезентації окремих цінностей у соціалізувальному дискурсі

№ п/п	Цінності	Ціннісні репрезентації
1.	СВОБОДА	Свобода вибору Незалежність у думках і діях Свобода і права інших Свобода переконань Свобода пересування Інше (вказіть, що саме)
2.	ВЛАДА	Захист Добробут Справедливість Контрольованість Компетентність Легітимність Законність Порядок Моральність Інше (вказіть, що саме)
3.	ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	Небайдужість Активність Підзвітність Прозорість і законність дій Вірність принципам Відповідальність за своє життя Відповідальність за близьких Відповідальність за свою справу Відповідальність за свою країну Інше (вказіть, що саме)
4.	ПРАВА ЛЮДИНИ	Рівність людей у своїй гідності Рівність усіх перед законом та судом Право на життя і тілесну недоторканість Свобода від незаконного арешту (затримання) Право на опір гнобителям Можливість захистити свої права Свобода віри і совісті Інше (вказіть, що саме)
5.	РОЗВИТОК	Поступовий розвиток (еволюційний) Революційні зміни Баланс інтересів усіх груп людей Екологічність Інше (вказіть, що саме)
6.	ЛІБЕРАЛЬНІ ЦІННОСТІ	Толерантність (визнання права інших бути інакшими) Плюралізм (множинність цінностей та концепцій доброго життя) Мультикультуралізм Гарантії прав людини

		Індивідуальна свобода (автономність)
		Захист від сваволі влади
		Можливість впливати на рішення влади
		Інше (вказіть, що саме)
7.	СПРАВЕДЛИВІСТЬ	Рівноцінність інтересів усіх груп людей
		Поділ загальних благ пропорційно внеску кожного члена суспільства (не всім одне і те ж, а кожному своє)
		Відповідність
		Впорядкованість
		Неупередженість і заборона свавілля
		Взаємозв'язок скоєного та розплати
		Рівновага між втратою і надбанням (справедливий обмін)
		Однакове поводження з людьми і відмова від привілеїв та імунітету, пов'язаних з національними та релігійними ознаками
		Міра співвідношення свободи і рівності
		Розподільна справедливість (від багатих до бідних, прогресивне оподаткування тощо)
		Інше (вказіть, що саме)

2) з огляду на виявлену кореляцію між рівнем суб'єктності молоді та узгодженістю і життєздатністю ціннісного дискурсу варто зосередитись також на умовах розвитку внутрішньої мотивації соціальної активності молоді, чинниками формування якої є і рівень громадянської самоідентифікації, і усвідомлення власної спроможності впливати на ситуацію, і артикульованість відповідальності влади і суспільства (наприклад у формі чітко виписаної соціальної угоди). Продуктивним при вирішенні цього завдання може бути рефлексування існуючих комунікативних практик, поєднання ментативних і наративних способів конструювання ціннісних моделей [3, с.73-83];

3) структурування ціннісної складової ПКС світу студентства навколо цінностей влади призводить до конструювання найбільш суперечливої картини світу, в якій апріорі неможливим виявляється досягнення цілей, однак молодь (переважно це представники східного регіону, але і в інших регіонах країни таких респондентів також чимало) не фіксує цієї суперечливості і обирає вичікувальну позицію. Систему впливів у цьому разі варто вибудовувати із залученням технік рефлексії та моделювання ситуації, як і випадку, коли молодь конструює ПКС у просторі координат «цінності особистості – відповідальність влади» (найбільше таких – у південному регіоні);

4) окремим напрямом роботи має стати аналіз особливостей ціннісних практик [4], з урахуванням їх регіональної та політико-ідеологічної специфіки. Нагальною є потреба у типологізації і класифікації ціннісних практик за різними ознаками, а також у виокремленні індикаторів практик та типів/видів практик, що дасть змогу ідентифікувати пропагандистські та маніпулятивні технології впливів, співвідносити задекларовані цілі і реальні практики, а відтак визначати реальні цінності людей (груп, партій, об'єднань тощо) і прогнозувати ймовірність досягнення цінностей-цілей. Осмислення практик передбачає врахування наступних їх особливостей:

а) проблемність ідентифікації практик: одні з них виявляються легко, інші доволі складно прояснюються, а іноді це зробити просто неможливо, насамперед тоді, коли йдеться про абстрактні сутності. З огляду на це постає завдання виокремлення ціннісних практик, типових для демократичної політичної культури;

б) знання про практики – це знання «як», а не знання «що», натомість молодь, як свідчать результати дослідження, не усвідомлює значущості процедурних аспектів взаємодії влади і громадян, чим постійно користуються різні політичні сили. Отже, усвідомлення молоддю значущості і першочерговості «як» – одна із важливих умов конструювання демократичного ціннісного дискурсу;

в) знання практик майже неможливо об'єктивувати – намагаючись проаналізувати фонові практики ми виводимо їх на передній план, водночас щось інше стає фоном для описуваної практики, яка внаслідок цього перестає функціонувати як така. Ця особливість практик може бути використана при роботі з емоційно навантаженими і міфологізованими конструктами ;

г) знання про практики можливе як знання контрастів, коли у мить просвітлення помічається те, чого не зауважувалось раніше, тобто фактично відбувається реєстрація контрасту. Відповідно, занурення у ситуації, які сприяють такому «просвітленню», – одна із ефективних соціалізувальних технологій;

д) особлива роль традиції як способу передачі практичного знання, зокрема Е.Хобсбаум розглядає винайдені традиції як набір практик, що управляються ритуалами і правилами, метою яких є виховання цінностей і норм поведінки через повторення, чим забезпечується спрощення осмислення ситуацій і прийняття рішень. Традиції, почасти штучно винайдені і фіктивно прив'язані до історичного минулого, містять елемент примусовості, позаяк носієм їх є суспільство, вони чинять спротив змінам, водночас без них ці зміни не можуть бути осмислені. Особливо яскраво це виявляється у перехідних суспільствах, у процесі зміни ціннісних преференцій спільноти [5]. Звідси – два напрями роботи з дискурсом: виокремлення та розвінчування штучних, фіктивних традицій і запровадження нових правил і ритуалів, які стануть підґрунтям нових традицій.

Висновки

1. Перелічені шляхи коригування смислів і практик взаємодії суб'єктів соціалізації, які, звичайно, не вичерпують увесь спектр можливих технологічних підходів, розглядаються нами як ресурс розвитку ціннісного дискурсу і конструювання узгодженої, цілісної, зорієнтованої у майбутнє політичної картини світу молоді.
2. Основними механізмами коригування базових смислів політичної картини світу молоді виступають проблематизація, реінтерпретація, артикуляція, моделювання, рефлексія, самоідентифікація.
3. Найбільш проблемною ланкою у процесі структурування політичної картини світу молоддю залишається конструювання образу (моделі) бажаного майбутнього. Відсутність зразків таких моделей у соціалізувальному дискурсі зумовлює пошук їх у минулому і унеможлиблює спрямування у майбутнє, тому одним із нагальних завдань освіти є формування ймовірних моделей розгортання ціннісних пропозицій у майбутньому.

Література

1. Сапогова Е.Е. Psychocadabra: субъективная «картина мира» как гипертекст// Известия ТулГУ.Серия «Психология». – Вып.4. – Тула: ТулГУ, 2004.– С.163–179.

2. Погорелко А.М. Культурные особенности концептуального образа свободы в российском и американском политических дискурсах/Вестник Башкирского университета. 2010. Т.15. №3.–С.623–630.
3. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності: монографія/Т.М.Титаренко, О.М.Кочубейник, К.О.Черемних; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології.– К., Міленіум, 2014.– 206с.
4. Гоффман И. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гоффман. – М.: «Logica socialis». – 2001. – 304 с.
5. Хобсбаум Э. Изобретение традиций [Электронный ресурс]. – режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/izobretenie-traditsiy>
6. Абраменкова В.В. Социальная психология детства: развитие отношений ребёнка в детской субкультуре.–М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2000.–416с.
7. Васютинский В.А. Психологическая характеристика интерсубъектного взаимодействия/ Психология общения XXI век: 10 лет развития: Материалы Международной конференции 8-10 октября 2009 года: в 2-х томах. Том1.–М.; Обнинск: ИГ- СОЦИН, 2009. С17-20.
8. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики.–М.: Смысл, 1999.–350с.
9. Филлипс Л. Дж., Йоргенсен М. В. Дискурс-анализ. Теория и метод / Пер. с англ. Харьков: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2004.–354с.
10. Фишман Л.Г. Дискурс политического постмодерна//Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ (Серия «Дискурсология») – Екатеринбург: Издательский Дом «Дискурс–Пи», 2006, – 177 с.
11. Мид Дж. Интернализированные другие и самость / Дж. Мид // Американская социологическая мысль: Тексты / под ред. В.И. Добренькова. – М. : Издание Международного ун-та Бизнеса и управления, 1996. – С. 222–225.

ІІІ. ВЛАДНО– ПІДВЛАДНА ВЗАЄМОДІЯ В ПОЛІТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

3.1. Концептуальні засади дослідження дискурсу владно-підвладної взаємодії у політичній картині світу молоді

Сучасні реалії українського суспільства висувають низку вимог до молоді як творця європейської демократичної держави. Відтак постає нагальна потреба у вивченні уявлень студентства про владно-підвладну взаємодію та їх вплив на структурування політичної картини світу молоді.

Розробка концептуальних засад дослідження владно-підвладної взаємодії у політичній картині світу потребувала аналізу та уточнення ключових понять: «політична картина світу», «дискурс», «владно-підвладна взаємодія».

Вивчення та інтерпретація кожного з цих понять має у вітчизняній та зарубіжній психології свою історію та традиції. Поняття «картина світу» та «образ світу» в сучасній психології розглядаються як змістовно близькі [2;11;15]. Аналіз різних точок зору дозволяє нам визначити «образ світу» в термінах сучасної психосемантики як систему ядерних особистісних конструктів, які мають визначальний вплив на формування «картини світу» – периферійної системи конструктів.

На думку психологів дискурс можна розглядати: як принциповий спосіб інтерпретації суб'єктом свого перебування, існування у світі; як потенційну суб'єктну передумову здатності інтерпретувати [3;8].

У контексті завдань нашого дослідження, ймовірно, можна говорити про те, що в молодіжному дискурсі існування, перебування «в» відображаються уявленнях студентства про специфіку напруження «владно-підвладних узалежнень між суб'єктом і світом» [3, с. 92]. З одного боку, це уявлення про власну роль і місце в політичному житті, здатність впливати на його перебіг, а з другого – очікування щодо характеру, інтенсивності, способів взаємодії із владою та бачення джерел політичних змін [3;8;19;20].

Постає питання про специфіку та межі саме тієї взаємодії, що знаходить своє відображення у політичній картині світу та одночасно формує її. На думку

В. Васютинського, політична влада є лише однією з форм владно-підвладних стосунків у суспільстві, коли зачіпаються інтереси значної частини суспільства, думки громадян значуще протиставляються, виникають більш чи менш істотні незгоди між окремими соціальними групами. Дискурс взаємодії первинний щодо дискурсу влади, а дискурс влади іманентний дискурсові взаємодії [3].

Отже уявлення про владно-підвладну взаємодію стосуються не тільки сфери політичної, тобто взаємодії з суто владними органами та інститутами, але й сфери суспільного життя, тобто участі у громадських об'єднаннях, етнічних та інших спільнотах, місцевого самоврядування, освітнього процесу.

Уявлення про владно-підвладну взаємодію загалом включають в себе уявлення про державний устрій, функціонування владних та політичних інститутів, ставлення до політики й суспільно-політичних інститутів та уявлення про себе як в більшій чи меншій мірі активного учасника всіх суспільно-політичних процесів.

Вони включають в себе наступні компоненти:

- 1) Гностичний компонент** – сукупність уявлень, що ґрунтуються на знаннях про взаємодію з владою, ступінь поінформованості про особливості функціонування влади, обізнаність щодо способів взаємодії з владою, бачення власних можливостей у цій взаємодії, зокрема:
- обізнаність щодо загальної суспільно-політичної ситуації в країні, внутрішньої та зовнішньої політики держави;
 - образи політиків та громадських діячів;
 - обізнаність щодо характеру розподілу відповідальності та функцій між різними владними структурами, державою і громадянином, різними політичними суб'єктами в державі та щодо державного устрою;
 - упередження та переконання щодо політики, владних структур, політичних суб'єктів та інститутів;
 - уявлення про себе як суб'єкта політичної взаємодії та власні можливості у цій якості у конкретних ситуаціях.

2) **Афективний компонент** – сукупність уявлень, що пов’язані з емоційним ставленням до влади в різних ситуаціях взаємодії, вираженим в оцінках та судженнях. Це, насамперед:

- ставлення до політики загалом;
- ставлення до політичного устрою держави;
- ставлення до політичних інститутів держави, організацій громадянського суспільства (благодійних, волонтерських та громадських організацій);
- ставлення до суб’єктів суспільно-політичної діяльності (політиків, політичних партій, громадських діячів та до себе як суб’єкта цієї діяльності).

3) **Конативний (поведінковий) компонент** – сукупність уявлень, що пов’язані з поведінкою в різних ситуаціях взаємодії, готовністю до реалізації певних способів та моделей поведінки у взаємодії з владою, що передбачає:

- досвід взаємодії з владою та політичної активності;
- навички участі в політичному житті суспільства;
- опанування політичних практик (взаємодія з владою в різних суспільно-політичних ситуаціях);
- готовність брати на себе відповідальність за політичний вибір;
- готовність виявляти політичну активність з метою впливу на прийняття державних рішень.

Різні способи владно-підвладної взаємодії відрізняються за наступними **параметрами:**

- 1) орієнтація на взаємодію з владними органами чи відмова від взаємодії з ними;
- 2) орієнтація на правове чи неправове рішення в ситуаціях взаємодії (рис. 6.1.1).

Рис. 6.1.1. Способи вирішення проблемних ситуацій взаємодії з владою

Таким чином, ми можемо окреслити **типологію** способів владно-підвладної взаємодії: 1) конструктивна взаємодія, коли вирішення питання відбувається за участі суб'єкта та владних органів, коли кожен виконує свої функції, встановлені законом; 2) корупційна взаємодія, коли питання вирішується за участі обох сторін, але незаконними способами (наприклад, з допомогою хабарів), що шкодить державі в цілому; 3) компромісна взаємодія у правовий спосіб з структурами та особами, що не є суб'єктами влади, але виконують функції владних органів, при цьому відмова від співпраці з владними органами, які мають виконувати ці функції (наприклад, ремонт будинку власними силами без залучення ЖЕКу). При цьому владні органи не виконують належні їм функції, а суб'єкти (в даному випадку – мешканці будинку), не виконують своїх функцій контролю, тобто не змушують органи місцевої влади виконувати їх; 4) протиправна взаємодія з структурами та особами, що не є суб'єктами влади без співпраці з владними органами (наприклад, залучення осіб з кримінальним досвідом для стягнення боргу з фізичної особи замість звернення до суду) (рис. 6.1.1).

Наведена типологія використовувалась при доборі кейсів для проведення дискусій у групах респондентів з метою активізації рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії.

Індикаторами способів взаємодії з владою виступають конкретні дії суб'єктів в різних ситуаціях. Ми виходимо з того, що ці дії зумовлюються базовими конструктами уявлень про владно-підвладну взаємодію.

За результатами теоретичного аналізу [3] та попереднього емпіричного дослідження [16] ми визначили базові конструкти, що описують владно-підвладну взаємодію в уявленнях студентської молоді: 1) домінування-підкорення; 2) любов-ненависть; 3) близькість-віддаленість; 4) примус-вплив; 5) захищеність-незахищеність; 6) активність-пасивність; 7) незалежність-залежність; 8) організованість-хаос (безлад); 9) довіра-недовіра.

Ймовірно, зазначені конструкти виступають ядерними особистісними утвореннями, що визначають специфіку уявлень студентської молоді про сутність владно-підвладної взаємодії. Виокремлені конструкти є одночасно **параметрами**, за якими визначаються можливі способи взаємодії молоді з владою.

Таким чином, результати проведеного теоретико-методологічного аналізу владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу молоді дозволяють визначити у якості базових наступні положення:

1) політична картина світу – одна із частин загальної картини світу, що формується у процесі політичної соціалізації і є динамічною системою уявлень про політичну систему, владу, механізми функціонування політики, моделі політичної поведінки;

2) уявлення про владно-підвладну взаємодію загалом включають в себе уявлення про державний устрій, функціонування владних та політичних інститутів, ставлення до політики й суспільно-політичних інститутів, уявлення про себе як в більшій чи меншій мірі активного учасника всіх суспільно-політичних процесів;

3) формування уявлень про владно-підвладну взаємодію в політичній картині світу студентської молоді відбувається у процесі дискурсивної взаємодії агентів політичної соціалізації;

4) за параметрами орієнтацій: на взаємодію з владними органами чи відмову від взаємодії з ними, на правове чи неправове рішення в ситуаціях взаємодії можна виокремити такі типи владно-підвладної взаємодії: 1) конструктивна взаємодія з владними структурами; 2) корупційна взаємодія з владними структурами; 3) компромісна взаємодія у правовий спосіб з структурами та особами, що не є суб'єктами влади; 4) протиправна взаємодія з структурами та особами, що не є суб'єктами влади.

3.2. Моделі владно-підвладної взаємодії у політичній картині світу студентської молоді

Основними завданнями емпіричного дослідження було виявлення типових моделей владно-підвладної взаємодії в уявленнях студентської молоді та визначення засобів активізації рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії.

Відповідно до стандартів, які було розроблено Д. Кемпбеллом для розв'язання такого типу завдань [9], основне дослідження проводилось у чотири етапи.

Загальний дизайн дослідження:

1. На першому етапі досліджувалась специфіка, зміст та факторна структура уявлень студентства про владно-підвладну взаємодію із застосуванням психосемантичних методів.
2. На другому етапі вивчались уявлення студентства про моделі взаємодії з владою в авторитарному, ліберальному та демократичному суспільствах за базовими конструктами, що описують владно-підвладну взаємодію. На цьому етапі дослідження використовувалась методика семантичного диференціалу.
3. На третьому етапі досліджувались особливості візуалізації уявлень студентської молоді про владно-підвладну взаємодію та специфіка прояву базових конструктів (що описують уявлення про владно-підвладну взаємодію) в

образних репрезентаціях молоді. Для цього нами використовувався метод колажів.

4. Четвертий етап дослідження був присвячений аналізу особливостей розвитку рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії. Для активізації вказаних механізмів запропоновано використовувати технологію проведення тренінгу з застосуванням методів групової дискусії та активного навчання.

На першому етапі дослідження вивчалась структура уявлень студентської молоді про владно-підвладну взаємодію. Визначення структурних компонентів та моделі уявлень про владно-підвладну взаємодію здійснювалось за допомогою психосемантичного дослідження, яке проводилося лабораторією психології політичної соціалізації молоді в різних регіонах України протягом 2013-2014 рр. (загальна кількість респондентів – 760). Доцільність застосування психосемантичних методів для вирішення подібних дослідницьких завдань обґрунтовано в працях О.Артем'євої та В.Петренко [1;18].

Уявлення студентської молоді про владно-підвладну взаємодію розглядались в площині дискурсивного підходу, для чого попередньо аналізувався дискурс суб'єктів політичної соціалізації з метою визначення тем (як предмету взаємодії) та варіантів інтерпретацій цих тем (пропозицій). При цьому ми спирались на ідеї М. Макарова щодо особистісних смислів у соціальному контексті, які виявляються в змісті дискурсу [12].

Аналіз дискурсу суб'єктів політичної соціалізації дав змогу визначити теми владно-підвладної взаємодії, репрезентації яких у політичній картині світу студентської молоді і стали завданням подальшого дослідження. Такими темами було обрано характеристики влади, сфери впливу влади, функції влади, критерії оцінювання ефективності влади.

В межах кожної з тем нами були відібрані пропозиції, які й були використані для створення анкети для психосемантичного опитування, що проводилося співробітниками лабораторії в різних регіонах України.

Структура уявлень молоді про владно-підвладну взаємодію, отримана в результаті факторного аналізу, репрезентована семифакторною моделлю (сумарна дисперсія – 58,4%):

Фактор 1 – «Прагматичні очікування від влади», із внеском у сумарну дисперсію 12,6 %, включає пропозиції: влада повинна забезпечувати достойний рівень життя всім громадянам без винятку (0,708); влада повинна створювати умови та можливості для реалізації інтересів громадян, а не обіцяти вирішити за них усі проблеми (0,673); основою для прийняття владних рішень мають бути прагматичні інтереси держави та суспільства, а не політичні симпатії (0,562).

Фактор 2, названий нами **«Межі втручання держави»** (із внеском у сумарну дисперсію 9,6 %), об'єднав пропозиції: рішення влади треба виконувати незалежно від того, подобаються вони чи ні (0,701); державний контроль – необхідна умова стабільності суспільства, навіть якщо він обмежує свободу громадян (0,688); влада може застосовувати силу при розгоні демонстрацій та мітингів, якщо ці акції дестабілізують ситуацію в країні (0,536).

Фактор 3 – «Довіра до влади», внесок у сумарну дисперсію – 8,6 %. До фактору увійшли такі пропозиції: будь-яка людина, потрапляючи до влади, перестає бути порядною (0,737); якщо ти – «маленька людина», тобі ніколи не виграти в суді (0,658); можновладці ніколи не говорять громадянам всієї правди, тому я їм не довіряю (0,473).

Фактор 4 – «Пріоритет політичних свобод», із внеском у сумарну дисперсію 8,3 %, містить пропозиції: свобода слова та можливість вільного волевиявлення важливіші за достаток (0,740); централізація влади вирішить проблему корупції на місцевому рівні (0,612).

Фактор 5 – «Орієнтація на створення умов для самореалізації», внесок у сумарну дисперсію – 6,9 %, репрезентований пропозицією: влада повинна створювати умови для того, щоб громадяни самі подбали про свій добробут (0,859).

Фактор 6 – «Пріоритет закону». Із внеском у сумарну дисперсію 6,3% він об'єднує пропозиції: прагнення суспільного блага може виправдати деякі аморальні дії влади (0,815); у молоді необхідно виховувати шанобливе ставлення до закону, а не до влади (0,483).

Фактор 7, що дістав назву **«Самопокладання (індивідуалізм)»,** із внеском у сумарну дисперсію 6,2 %, репрезентований пропозиціями: ніяка влада не завадить мені реалізувати себе (0,794); влада має створювати умови для розвитку малого бізнесу, адже це – основа національної економіки (0,442).

На підставі аналізу пропозицій, що входять до складу визначених факторів, було виявлено суперечливість уявлень студентської молоді про владно-підвладну взаємодію, про що свідчать наступні **тенденції**:

- відсутність готовності до конструктивної взаємодії й низький рівень готовності виконувати рішення влади та патерналізм на рівні очікувань;
- тотальна недовіра, низький авторитет існуючої влади та високий рівень вимогливості щодо її моральності;
- очікування гарантій забезпечення політичних прав та свобод з боку влади та готовність до можливого втручання держави в суспільне і особисте життя громадян.

На другому етапі дослідження вивчались уявлення студентства про моделі взаємодії з владою в авторитарному, ліберальному та демократичному суспільствах за описаними вище критеріями. Для цього було розроблено методику семантичного диференціалу. Дослідження проводилось протягом 2014 року серед студентів вищих навчальних закладів м. Києва (вибірка склала 273 особи).

При розробці методики семантичного диференціалу нами використовувались базові конструкти (параметри), що описують владно-підвладну взаємодію в уявленнях студентської молоді.

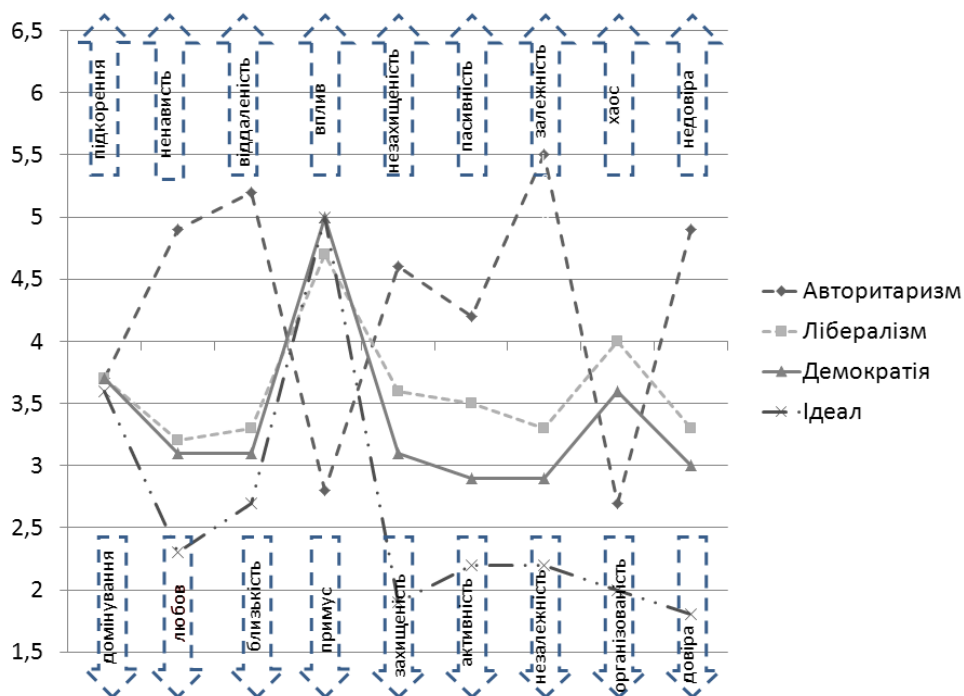

Рис. 6.2.1. Оцінка моделей взаємодії з владою в різних типах суспільства за базовими конструктами

В профілі ідеальної моделі взаємодії з владою встановлено наступні особливості: наближеність оцінок до полюсів «любов», «близькість», «захищеність», «активність», «незалежність», «організованість», «довіра» та «вплив».

Профілі таких моделей взаємодії з владою, як демократична та ліберальна, є схожими (мінімальна семантична відстань між оцінками), однак демократична є найбільш близькою до профілю ідеальної моделі. В профілі авторитарної моделі взаємодії з владою встановлено наступні особливості: наближеність оцінок до полюсів «ненависть», «віддаленість», «незахищеність», «пасивність», «залежність», «організованість», «недовіра» та «примус».

Таким чином, найбільш близькою до ідеальної моделі взаємодії з владою в уявленнях студентської молоді є демократична, а найбільш віддаленою – авторитарна (рис. 6.2.1).

На третьому етапі дослідження вивчались особливості візуалізації уявлень студентської молоді про владно-підвладну взаємодію. Дослідження

проводилося впродовж 2014 року серед студентів вищих навчальних закладів м. Києва, які навчаються за спеціальностями технічного, природничого та гуманітарного профілю (вибірка склала 220 осіб). На цьому етапі здійснювалось уточнення та доповнення даних, отриманих за допомогою методу семантичного диференціалу, для чого застосовувалась проективна методика «Географія візуальних образів», що пройшла апробацію у прикладних психологічних дослідженнях [22].

В основу даної методики покладено техніку створення колажу, що дозволило здійснити візуалізацію уявлень студентської молоді про різні моделі взаємодії з владою: демократичну, авторитарну та ліберальну. Під час дослідження ми враховували досвід, накопичений психологами в сфері арт-терапії, в межах якої колаж застосовується одночасно як психотерапевтична техніка та діагностичний інструмент. Можливості використання проективної техніки колаж як психотерапевтичної техніки, яка дозволяє активізувати рефлексію клієнта та сприяє самостійному усвідомленню ним змісту власного внутрішнього світу, описані в працях О. Вознесенської та Л. Мови [5].

Діагностичний потенціал використання проективної техніки колаж детально описаний в працях Л. Лебєдевої [10], О. Скар та К. Ребрової [21]. Акцентуючи увагу на діагностичних можливостях техніки колаж, психологи відзначають, що даний метод дозволяє прояснити особистісні переживання, визначити психологічний стан та дослідити певні аспекти життєвого досвіду людини, які проявляються у її візуальних репрезентаціях. При цьому, незалежно від форми використання даної техніки (індивідуальна, групова), у психолога завжди залишається можливість розгорнутого діалогу з клієнтом/клієнтами, що допомагає краще зрозуміти їх внутрішній світ.

При оцінці діагностичних можливостей проективної техніки колаж представниками арт-терапевтичного напрямку особливе значення надається опорним елементам, які можуть бути покладені в основу інтерпретації отриманих результатів.

До таких елементів психологи відносять: 1) вибір основи для створення колажу; 2) послідовність дій при створенні колажу; 3) ступінь впорядкованості візуальних зображень; 4) розташування вирізок та підписів; 5) ступінь наповненості простору/наявність пустот; 6) можливі виходи за межі основи колажу; 7) особисті трактовки використаних образів/символів.

Важливим елементом аналізу та інтерпретації колажів є просторове розташування картинок, яке, на думку представників арт-терапевтичного напрямку, дозволяє визначити зв'язок використаних зображень та символів з часовою перспективою [21].

Як правило, у верхній частині колажу розташовуються зображення, які пов'язані з планами на майбутнє, в нижній частині – ті, що містять в собі відбиток минулого, в середині композиції розташовуються картинки, які відображають актуальний психологічний стан та пов'язані з відчуттям себе у теперішньому часі [21].

У випадку використання методики «Географія візуальних образів» при створенні колажу обстежуванням пропонується підписати кожний візуальний образ, так би мовити, здійснити спробу надати картинкам первинне індивідуальне значення. Завдяки цим особливостям, ми можемо у підсумку не тільки отримати інтегральні колажі, але й ідентифікувати індивідуальні смисли, які репрезентують візуальні образи, що були використані обстежуваними.

Таким чином, порівняно з традиційними методиками створення колажу, розробленими в межах арт-терапевтичного підходу, використання цієї методики має певні переваги, пов'язані з процедурними та конструктивними особливостями даної методики.

Варто відзначити, що у нашій модифікації методики респондентам пропонується використовувати інтернет-контент, тобто малюнки та символи беруться з Інтернету. Крім того, застосування даної проєктивної методики передбачає використання спеціальної інтерпретаційної схеми, розробленої О. Соснюком [22] на основі ідей А. Branthwaite та L. Toiati [24].

У нашому дослідженні це дало змогу виявити специфіку прояву базових конструктів владно-підвладної взаємодії у політичній картині світу студентської молоді в площинах: раціонального, емоційного та життєвого досвіду, творчої пізнавальної активності.

При інтерпретації колажів ми враховували досвід представників арт-терапевтичного підходу. Насамперед це стосується врахування просторового розташування зображень як індикатора часової перспективи. Поєднуючи досвід арт-терапевтів та психологів-дослідників, ми розробили інтегральну схему, яка враховує їх напрацювання в сфері використання даної проективної техніки (рис. 6.2.2).

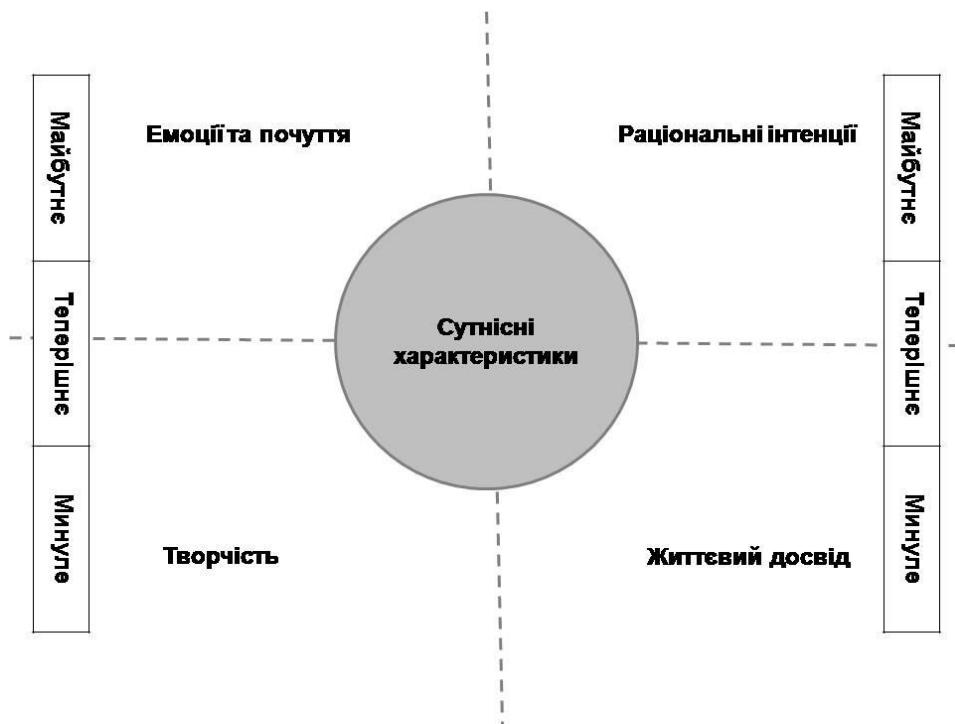

Рис. 6.2.2. Схема інтерпретації колажів

За результатами дослідження визначено наступні особливості уявлень молоді про різні моделі взаємодії з владою.

1. Авторитарна модель взаємодії з владою (рис. 6.2.3).

Сутнісні характеристики. Необмежена влада однієї людини, жорсткий і тотальний контроль, цензура, обмеження свободи, ідолопоклонство. Для

Креатив, узагальнений попередній досвід. Тотальний контроль за творчою активністю, безвихідь, відсутність альтернатив, протести. Для візуалізації використовуються зображення: глухий кут, руки за колючим дротом, протестуючі люди.

Рис. 6.2.3. Типовий колаж «Авторитарна модель взаємодії з владою»

Емоції та почуття. Страх, ворожість, агресія, підкорення, спустошеність. Для візуалізації використовуються наступні зображення: агресивні люди, чорний птах, монстри, пустота, недосяжні зорі, праця рабів.

2. Ліберальна модель взаємодії з владою (рис. 6.2.4).

Сутнісні характеристики. Свобода, цінність особистості, гарантія прав та свобод людини, рівність можливостей, справедливість. Для візуалізації використовуються зображення: птах у небі, розірвані ланцюги, люди з розкинутими руками, люди, що взяли за руки навколо планети, Феміда, державні прапори (США, Великобританії, ЄС).

Раціональні інтенції. Ринкова економіка, пріоритет грошей, індивідуалізм, конкуренція. Для візуалізації використовуються зображення: люди, що вирізняються з натовпу, гроші, золоті зливки, риби, що ковтають інших риб.

Рис. 6.2.4. Типовий колаж «Ліберальна модель взаємодії з владою»

Життєвий досвід. Плюралізм думок, свобода слова, збагачення, гроші як найвища цінність, вседозволеність як стиль життя. Для візуалізації використовуються зображення: різнокольорові чоловічки, людина, що кричить через руку, представники секс-меншин, розпусні люди.

Креатив, узагальнений попередній досвід. Особиста свобода в творчості, пріоритет освіти, інновативність, компромісне співіснування з іншими, можливість вибору. Для візуалізації використовуються зображення: терези з чоловіком та жінкою (рівність), руки, що випускають метелика або пташку, символи інновацій, книжки та магістерські шапки.

Емоції та почуття. Солідарність, патріотизм, насолода від життя та свободи, захищеність, віротерпимість. Для візуалізації використовуються зображення: об'єднані люди, рукостискання, благополучна родина, об'єднання релігійних символів, національна символіка, символ ООН.

3. Демократична модель взаємодії з владою (рис. 6.2.5).

Сутнісні характеристики. Рівність, консенсус, громадянське суспільство, справедливість, народовладдя. Для візуалізації використовуються наступні зображення: дзвін віче, натовп (народ), державні прапори (США, ЄС), птах, рукостискання.

Раціональні інтенції. Законність, гласність, прозорість, чесність, єдність. Для візуалізації використовуються наступні зображення: суддівський молоточок, символи єднання, люди на площах, об'єднані спільною справою.

Життєвий досвід. Свобода волевиявлення, вибору, об'єднання людей в інформаційному просторі. Для візуалізації використовуються наступні зображення: рупор, руки, що голосують, людина, що обирає один з можливих шляхів, символи соціальних мереж та Інтернет.

демократична – в цінностях свободи, пріоритету особистості, гарантії прав та свобод людини, рівності можливостей, справедливості, громадянського суспільства, народовладдя.

Раціональні характеристики авторитарного способу взаємодії – обмеження вибору, прав та свобод, примус, маніпулювання, демонстрація сили, ліберального – ринкова економіка, пріоритет грошей, індивідуалізм, конкуренція, демократичного – законність, гласність, прозорість, чесність, єдність.

З точки зору життєвого досвіду для молоді: *авторитарна* модель взаємодії з владою – це терор, політичні репресії, утиски, фальсифікації, пропаганда, *ліберальна* – це плюралізм думок, свобода слова, збагачення, гроші як найвища цінність, вседозволеність як стиль життя, *демократична* – це свобода волевиявлення, вибору, об'єднання людей в інформаційному просторі.

У площині творчості та узагальненого попереднього досвіду для молоді авторитарна модель взаємодії з владою – це тотальний контроль за творчою активністю, безвихідь, відсутність альтернатив, протести, ліберальна – це особиста свобода в творчості, пріоритет освіти, інновативність, компромісне співіснування з іншими, можливість вибору, демократична – це вільний простір для творчості, самовизначення, індивідуальність єднання з нацією, патріотизм, рівні можливості.

Емоційно найбільш привабливими для молоді є демократична (відчуття свободи, повага, довіра, захищеність, рішучість, відповідальність, єдність, залученість, можливість висловити протест) та ліберальна (солідарність, патріотизм, насолода від життя та свободи, захищеність, віротерпимість) моделі, тоді як авторитарна емоційно для більшості досліджуваних є неприйнятною (пов'язана зі страхом, ворожістю, агресією, підкоренням, спустошеністю).

На підставі аналізу результатів перших трьох етапів емпіричного дослідження було зроблено такі **висновки**:

1. Уявлення молоді про владно-підвладну взаємодію є диференційованими та структурованими. Факторна структура включає сім факторів: 1) прагматичні очікування від влади; 2) межі втручання держави; 3) довіра до влади; 4) пріоритет політичних свобод; 5) орієнтація на створення умов для самореалізації; 6) пріоритет закону; 7) самопокладання (індивідуалізм). Зазначені фактори відображають характеристики влади, сфери впливу влади, функції влади, критерії оцінювання ефективності влади.

2. Виявлено тенденції, що свідчать про суперечливість уявлень студентської молоді про владно-підвладну взаємодію: відсутність готовності до конструктивної взаємодії й низький рівень готовності виконувати рішення влади та патерналізм на рівні очікувань; тотальна недовіра, низький авторитет існуючої влади та високий рівень вимогливості щодо її моральності; очікування гарантій забезпечення політичних прав та свобод з боку влади та готовність до можливого втручання держави в суспільне та особисте життя громадян.

3. Найбільш близькою до ідеальної моделі взаємодії з владою в уявленнях студентської молоді є демократична, а найбільш віддаленою – авторитарна (профілі таких моделей взаємодії з владою, як демократична та ліберальна, є схожими, однак демократична є найбільш близькою до профілю ідеальної моделі взаємодії влади; в профілі авторитарної моделі встановлено наступні особливості: наближеність оцінок до полюсів «ненависть», «віддаленість», «незахищеність», «пасивність», «залежність», «організованість», «недовіра» та «примус»).

4. Визначено специфіку прояву базових конструктів, що описують уявлення про владно-підвладну взаємодію, в образних репрезентаціях молоді: 1) символи, що використовуються для візуалізації авторитарного способу взаємодії з владою, пов'язані з примусом, пасивністю, незахищеністю, недовірою; 2) символи, що використовуються для візуалізації ліберального способу взаємодії з владою, пов'язані з впливом, близькістю, любов'ю, незалежністю; 3) символи, що використовуються для візуалізації

демократичного способу взаємодії з владою, пов'язані з активністю, організованістю, довірою, впливом, захищеністю.

3.3. Засоби активізації рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії

В умовах невизначеності, яка постійно зростає у сучасному світі, актуалізується суб'єктивна потреба особистості в нових знаннях, в емоційному відреагуванні на ситуацію, в структуруванні образу світу, в когнітивному спілкуванні [7].

За результатами проведеного емпіричного дослідження встановлено, що уявленням студентської молоді про владно-підвладну взаємодію властива певна суперечливість та недостатня структурованість, наслідком чого є відсутність готовності до конструктивної взаємодії й низький рівень готовності виконувати рішення влади та патерналізм на рівні очікувань; тотальна недовіра, низький авторитет існуючої влади та високі вимоги до її моральності; очікування гарантій забезпечення політичних прав та свобод з боку влади і готовність до можливого втручання держави в суспільне та особисте життя громадян.

Для активізації рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії пропонується використовувати технологію проведення тренінгу із застосуванням методів групової дискусії та активного навчання.

Основними *цільми та завданнями тренінгових груп* є створення соціально-психологічних умов для:

- 1) активізації рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії;
- 2) трансформації та оновлення уявлень про владу;
- 3) розвитку рефлексії ситуацій взаємодії з владою;
- 4) якісного перетворення системи взаємовідносин з владними інституціями в різних ситуаціях взаємодії;
- 5) інтеграції набутого досвіду та формування готовності застосовувати набуті знання, вміння та навички в різних ситуаціях взаємодії з владою.

Розробку технології активізації рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії було здійснено на основі принципів суб'єктної парадигми, в межах якої основним завданням є розвиток суб'єктності учасників групової роботи, запуск основних механізмів та динаміка цього процесу [4;6;23].

Крім того, погляд на групову роботу як засіб розвитку суб'єктності учасників найбільше відповідає меті та змісту визначених завдань. До того ж ця парадигма краще враховує особливості цільової аудиторії (студентської молоді). Саме тому суб'єктна парадигма була покладена в основу розробки технології активізації рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії в умовах тренінгу.

Відштовхуючись від обраної парадигми, мети, та завдань, було визначено **принципи** проведення тренінгових груп, спрямованих на активізацію рефлексивних механізмів, які у свою чергу визначають вихідні методологічні і методичні засади [4;6;13;23;25]:

- **принцип активності учасників**, який передбачає, що під час занять члени групи постійно залучаються до різних спеціально розроблених дій: програвання певної ситуації, обговорення, спостереження за заданими критеріями і поведінкою інших учасників, виконання спеціальних усних та письмових вправ тощо;
- **принцип дослідницької позиції учасників**, у відповідності з яким у групах створюються ситуації, коли учасникам потрібно самим вирішити проблему, самостійно сформулювати вже відомі психології закономірності взаємодії і спілкування людей. Зазначені моменти передбачають активізацію і рефлексію власних ресурсів та особливостей;
- **принцип подіївості**, у відповідності з яким групова робота має орієнтуватися на проживання учасниками цілісності, нерозривності змін, які відбуваються в їх оточенні і в них самих;
- **принцип об'єктивації (усвідомлення) поведінки**, згідно з яким у процесі групової роботи поведінка учасників групи переводиться з імпульсивного на

об'єктивований рівень і підтримується на цьому рівні, завдяки чому і стають можливими зміни. Основним засобом об'єктивації поведінки виступає особливий спосіб організації зворотного зв'язку;

- **принцип партнерського (суб'єкт-суб'єктного) спілкування**, який означає, що особливий наголос в груповій роботі робиться на визнанні цінності іншої особистості, її думок, інтересів, а також ухваленні рішення з максимально можливим урахуванням інтересів усіх учасників спілкування;

принцип переходу від потреб нужди до потреб зростання, в основу якого покладено ідеї А. Маслоу, зокрема стосовно пояснення мотивації поведінки особистості не із статичності її природи (не з того, яка вона є), а з умови її саморозвитку (з того якою вона повинна бути). Змістові та структурні елементи технологічної схеми (рис.6.3.1) тренінгу виглядають наступним чином:

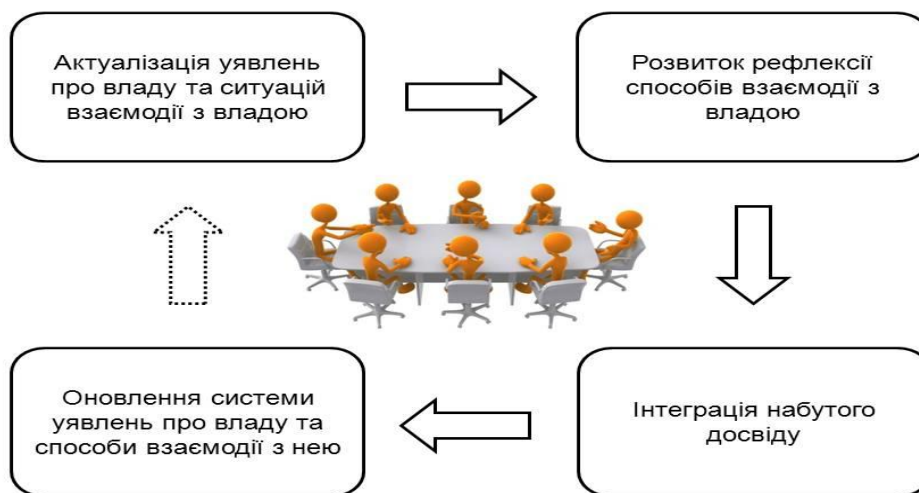

Рис. 6.3.1. Технологічна схема тренінгу

Вступ.

Індивідуальна співбесіда. Проводиться для з'ясування загальної зацікавленості учасників в тренінговій групі (мотивів участі), визначення

специфіки індивідуальних очікувань, оцінки готовності учасників до емоційних навантажень.

Установча зустріч. Проводиться у форматі групової бесіди, під час якої відбувається ознайомлення учасників з цілями та завданнями тренінгу, принципами групової роботи, стисле знайомство з основними етапами роботи в групі, обговорення організаційних умов, норм та правил поведінки.

Мета та завдання: адаптація до участі в тренінгу, ознайомлення із цілями, завданнями та структурою групової роботи, визначення специфіки індивідуальних очікувань, оцінка готовності учасників до емоційних навантажень.

Базові методи: індивідуальні співбесіди, групова дискусія.

Етап 1. Діагностика уявлень про владу та самодіагностика в ситуаціях взаємодії з владою.

Мета – актуалізація уявлень про владу та взаємодію з нею, створення умов для запуску механізмів децентрації, необхідних для рефлексії взаємодії з владою.

Завдання:

- актуалізація наявних знань про владу (її види, функції, органи та механізми);
- актуалізація емоцій та переживань, що проявляються у ставленні до влади, владних інституцій, ситуаціях взаємодії з різними органами влади;
- актуалізація типових ситуацій та моделей поведінки у ситуаціях взаємодії з різними органами влади;
- створення банку типових критичних ситуацій у взаємодії з органами влади;
- розмежування об'єктивних та суб'єктивних складових критичних ситуацій на рівні самосвідомості учасників;
- оволодіння навичками самодіагностики в ситуаціях взаємодії з владою.
- створення мотивації до переосмислення взаємодії з владою.

Базові методи та спеціальні техніки: групова дискусія (метод обміну досвідом), зондуючі запитання, метод імітації (імітаційні рольові ігри), метод символічного виразу (створення колажів для різних моделей взаємодії з владою). Після проведення окремих вправ передбачено шерінг (групове обговорення) [4;6;17;23].

Основний зміст та послідовність дій на 1 етапі.

Групова дискусія розгортається з використанням техніки прямої воронки (побудована за дедуктивною логікою – від загального до особливого) [23].

Спочатку учасникам задаються питання загального характеру, спрямовані на актуалізацію їх уявлень про владу (Що таке влада? Які види влади вам відомі? Які функції виконує влада? Які владні інституції, органи влади вам відомі? З якими органами влади ви маєте досвід безпосередньої взаємодії? тощо). За результатами обговорення визначається перелік органів влади, які відомі учасникам і з якими вони мають досвід безпосередньої взаємодії. Всі виявлені владні органи та інституції записуються на дошку або фліпчарт.

Далі учасникам пропонується зробити колективний колаж на тему «Мої уявлення про владу» (за методикою «Географія візуальних образів», описану раніше) [22].

Для створення колажу учасникам пропонуються зображення, які були зібрані під час емпіричного дослідження моделей взаємодії з владою.

За умови наявності технічних засобів та доступу до мережі Інтернет, учасникам може бути запропоновано використовувати зображення, які будуть знайдені ними самостійно, безпосередньо під час проведення групи.

Також, як альтернативний варіант, припускається можливість пошуку необхідних зображень в спеціально підготовлених для цього журналах.

Коли створення колажу буде завершено, всі картинки підписуються і кожен з учасників має можливість уточнити, яку характеристику влади він хотів проілюструвати тим чи іншим зображенням.

Після цього учасникам задаються питання, спрямовані на актуалізацію емоцій та переживань, пов'язаних із взаємодією з владою (Яким з

перерахованих органів влади ви довіряєте більше, а яким менше? Чому? Які емоції та почуття виникають у вас стосовно перерахованих владних інституцій? Чому саме такі?)

За результатами обговорення визначається рейтинг довіри до владних інституцій, результати якого фіксуються на дошці або фліпчарті.

Далі учасникам задаються питання, спрямовані на актуалізацію ситуацій безпосередньої взаємодії з органами влади (Найменший рейтинг довіри серед вас має така владна інституція? Чому саме вона? З чим це пов'язано? Можливо ви маєте певний негативний досвід спілкування з цим органом влади? Поділіться з нами власним досвідом, розкажіть нам про цю ситуацію докладніше?). В процесі дискусії обговорюються ситуації взаємодії з усіма органами влади, починаючи з тих, що мають найнижчий рівень довіри з боку учасників, і закінчуючи тими, які мають більш високий ступінь довіри з їхнього боку.

Всі ситуації записуються на окремі картки. У такий спосіб формується банк критичних ситуацій у взаємодії з владою, які більш детально аналізуються на наступному етапі.

В окремих випадках, наприклад, коли учасникам не вистачає слів для опису ситуації, або, коли виникає потреба уточнити певні деталі ситуації, може використовуватись метод ігрового програвання (імітаційні рольові ігри).

Етап 2. Рефлексія ситуацій взаємодії з владою.

Мета – активізація рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії.

Завдання:

- визначення індивідуальних та групових проблем у взаємодії з різними органами влади;
- оцінка адекватності власної поведінки вимогам критичних ситуацій взаємодії з різними органами влади;
- оволодіння навичками рефлексії ситуацій взаємодії з владою;

- об'єктивація стратегій поведінки при розв'язанні критичних ситуацій у взаємодії з різними органами влади;
- оволодіння вміннями та навичками оптимізації взаємодії з владою, пошуку альтернативних рішень при розв'язанні критичних ситуацій у взаємодії з різними органами влади;
- рефлексія можливих стратегій у взаємодії з владою;
- створення мотивації до трансформації власного досвіду взаємодії з владою.

Базові методи та спеціальні техніки: тематична групова дискусія («Конформісти-нонконформісти»), метод аналізу критичних ситуацій (вправа «Скринька Пандори»), кейс-метод, метод імітації (імітаційні рольові ігри, техніка «Альтернативні перетворення»), брейнстормінг [4;6;17;23].

Основний зміст та послідовність дій на 2 етапі.

Перед початком даного етапу передбачено групову рефлексію попередньої групової роботи за методикою «рефлексивний квадрат» [6].

Групова дискусія на другому етапі розгортається з використанням техніки зворотної воронки (побудована за індуктивною логікою – від особливого до загального).

Першим кроком є проведення тематичної групової дискусії «Конформісти-нонконформісти», яка покликана актуалізувати уявлення учасників про полярні і найбільш розповсюджені позиції, які зазвичай займають у взаємодії з владними інституціями.

Після цього, виконується вправа «Скринька Пандори», в процесі виконання якої учасникам пропонується здійснити аналіз критичних ситуацій у взаємодії з різними органами влади, які було виявлено на 1 етапі.

У разі необхідності (наприклад, коли критичних ситуацій було виявлено замало, або коли вони є дуже схожими і ілюструють взаємодію з обмеженою кількістю владних органів) предметом обговорення можуть бути спеціально підібрані ситуації. У цьому випадку кейси використовуються як доповнення до сформованого раніше банку критичних ситуацій взаємодії з владою.

В окремих випадках, наприклад, коли йдеться про найбільш типові критичні ситуації, з якими пов'язані інтенсивні емоційні переживання багатьох учасників («чіпають за живе») може використовуватись метод ігрового програвання (імітаційні рольові ігри).

В процесі обговорення та ігрового програвання особлива увага приділяється пошуку альтернативних стратегій поведінки в критичних ситуаціях взаємодії з владою (Що і як можна змінити у ситуації? За рахунок чого? Як саме? Що для цього може зробити особисто кожен з нас?), аналізу їх переваг та недоліків, визначенню найбільш ефективних з них.

Для активізації дій учасників при пошуку нових стратегій поведінки у ситуаціях взаємодії з владою використовуються брейнстормінгові техніки (прямий та зворотний брейнстормінг) [17].

Крім того, додатково аналізуються можливі зміни в емоціях та переживаннях у певних критичних ситуаціях за умови реалізації альтернативних стратегій поведінки. Задаються уточнюючі питання (Реалізація тієї чи іншої стратегії змінює ситуацію взаємодії, а що при такому сценарії може змінитись у нашому ставленні до певного органу влади? Чому?)

Наприкінці даного етапу учасникам пропонується відповісти на питання, які стосуються можливих змін в уявленнях про владу в цілому (Використання запропонованих вами стратегій сприяє трансформації ситуацій взаємодії з владою у конструктивний бік. А що в такому випадку може змінитися в наших уявленнях про владу та владні інституції в цілому? Чому?)

Етап 3. Інтеграція.

Мета – актуалізація готовності застосовувати набуті знання, вміння та навички в різних ситуаціях взаємодії з владою, переносити їх у реальні ситуації життєдіяльності.

Завдання:

- створити умови для концептуалізації та систематизації учасниками набутого досвіду щодо ситуацій взаємодії з владою;
- закріплення мотивації до трансформації набутого досвіду;

- перевірити готовність учасників до застосування набутого досвіду, вмінь та навичок в реальній взаємодії з органами влади.

Базові методи та спеціальні техніки: групова дискусія (метод обміну досвідом), кейс-метод, техніка «3 D», метод групової рефлексії.

Основний зміст та послідовність дій на 3 етапі.

Перед початком даного етапу передбачено групову рефлексію попередньої групової роботи за методикою «рефлексивний квадрат».

Наступним кроком є використання техніки «3 D» [17]. Учасникам по чергово пропонується опис спеціально підібраних ситуацій (кейсів), які не були предметом обговорення на попередніх етапах, але також є типовими і часто критичними у взаємодії громадян з владою.

Після ознайомлення з ситуацією учасникам пропонується швидко (одним реченням) визначити основну проблему (через виокремлення специфіки ситуації, позиції органу влади та позиції громадянина).

Бажано, щоб кількість кейсів приблизно дорівнювала кількості учасників, щоб кожен з них мав можливість виконати вправу.

Відповіді учасників записуються на дошку або фліпчарт.

Після цього у форматі групової дискусії учасники визначають можливі стратегії конструктивного вирішення ситуації. У підсумковій груповій дискусії обговорюється можливість використання набутого досвіду в реальній взаємодії з органами влади (Що нового ви дізналися, зрозуміли, навчилися? Що з цього ви готові використовувати у взаємодії з органами влади? У чому сумніваєтесь? Що не будете використовувати? Чому?).

Розроблена нами технологія проведення тренінгу, спрямованого на активізацію рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії, пройшла успішну апробацію у роботі зі студентами Київського національного університету імені Тараса Шевченка та ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК».

Таким чином, нами було встановлено, що:

1. Розвиток рефлексивних механізмів структурування дискурсу взаємодії молоді з владою можна здійснювати в тренінгових групах з використанням методів групової дискусії та активного навчання.

2. Активізація рефлексивних механізмів структурування дискурсу взаємодії молоді повинна здійснюватись поетапно. Технологічна схема побудови дискусійних груп включає етапи: 1) діагностики уявлень про владу та самодіагностики в ситуаціях взаємодії з владою (на якому відбувається актуалізація уявлень про владу та взаємодію з нею, створюються умови для запуску механізмів децентрації, необхідних для рефлексії взаємодії з владою); 2) рефлексії ситуацій взаємодії з владою (на якому здійснюється активізація рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії); 3) інтеграції (який передбачає створення умов для актуалізації готовності застосовувати набуті знання, вміння та навички в різних ситуаціях взаємодії з владою, переносити їх у реальні ситуації життєдіяльності).

* * *

Проведене дослідження владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу студентської молоді дозволило зробити наступні **висновки**:

1. Описуючи владно-підвладну взаємодію в уявленнях молоді, можна виокремити такі її типи: 1) конструктивна взаємодія з владними структурами; 2) корупційна взаємодія з владними структурами; 3) компромісна взаємодія у правовий спосіб з структурами та особами, що не є суб'єктами влади; 4) протиправна взаємодія з структурами та особами, що не є суб'єктами влади;

2. Структуру уявлень про владно-підвладну взаємодію описує семифакторна модель: 1) «прагматичні очікування від влади»; 2) «межі втручання держави»; 3) «довіра до влади»; 4) «пріоритет політичних свобод»; 5) «орієнтація на створення умов для самореалізації»; 6) «пріоритет закону»; 7) «самопокладання (індивідуалізм)». Зазначені фактори відображають характеристики влади, сфери впливу влади, функції влади, критерії оцінювання ефективності влади.

Вивчення уявлення молоді про моделі взаємодії з владою в авторитарному, ліберальному та демократичному суспільствах дало змогу встановити, що найбільш близькою до ідеальної моделі взаємодії з владою є демократична, а найбільш віддаленою – авторитарна.

Базовим конструктам образних репрезентаціях молоді, що описують уявлення про владно-підвладну взаємодію, властиво таке: 1) символи, що використовуються для візуалізації авторитарного способу взаємодії з владою, пов'язані з примусом, пасивністю, незахищеністю, недовірою; 2) символи, що використовуються для візуалізації ліберального способу взаємодії з владою, пов'язані з впливом, близькістю, любов'ю, незалежністю; 3) символи, що використовуються для візуалізації демократичного способу взаємодії з владою, пов'язані з активністю, організованістю, довірою, впливом, захищеністю.

3. За результатами проведеного емпіричного дослідження встановлено, що уявленням студентської молоді про владно-підвладну взаємодію властива певна суперечливість та недостатня структурованість, які виявляються у: відсутності готовності до конструктивної взаємодії й низькому рівні готовності виконувати рішення влади та патерналізмі на рівні очікувань; тотальній недовірі, низькому авторитеті існуючої влади та високому рівні вимогливості щодо її моральності; очікуванні гарантій забезпечення політичних прав та свобод з боку влади та готовності до можливого втручання держави в суспільне та особисте життя громадян.

Виявлено, що молодь в більшості ситуацій взаємодії з владою надає перевагу не конструктивній моделі, а іншим – корупційній, компромісній та навіть іноді злочинній.

4. Для активізації рефлексивних механізмів структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії студентської молоді запропоновано використовувати технологію проведення тренінгу із застосуванням методів групової дискусії та активного навчання.

Основні стратегії роботи, спрямовані на структурування дискурсу владно-підвладної взаємодії, передбачають:

- створення майданчиків для публічних дискусій, де студенти могли б обмінюватись досвідом конструктивного вирішення проблемних ситуацій у взаємодії з владою не тільки з ровесниками, але й з представниками експертного середовища (політологи, юристи, журналісти, соціологи, психологи) та безпосередньо владних інституцій (органів представницької та виконавчої влади різних рівнів, силових структур);

- впровадження спеціальних освітніх програм (у т.ч. із застосуванням дистанційних форм навчання, відкритих освітніх курсів у віртуальному просторі), спрямованих на ознайомлення студентів з особливостями функціонування владних та політичних інститутів; розширення їх уявлень про політичну систему, владу, механізми функціонування політики; опанування ними продуктивних моделей політичної поведінки; розвиток медіакомпетентності молоді через підвищення обізнаності щодо розпізнання маніпулятивних технологій та оволодіння засобами ефективного протистояння їх впливам;

- інтенсифікація співробітництва студентської молоді з громадськими організаціями та залучення до роботи в них з метою зміни ставлення молоді до політики й суспільно-політичних інститутів, усвідомлення себе як активних учасників всіх суспільно-політичних процесів.

Література:

1. Артемьева Е. Ю. Основы психологии субъективной семантики / Е.Ю. Артемьева. - М. : Смысл, 1999. – 350 с.
2. Василюк Ф.Е. Структура образа // Вопросы психологии, № 5, 1993, с.5-19.
3. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади / В. Васютинський. – К., 2005. – 492 с.
4. Вачков И. В. Окна в мир тренинга. Методологические основы субъектного подхода к групповой работе : учеб. пособ. / И. В. Вачков, С. Д. Дерябо. – СПб. : Речь, 2004. – 272 с.
5. Вознесенська О. Л., Мова Л. В. Арт-терапія в роботі практичного психолога: Використання арт-технологій в освіті / О. Л. Вознесенська, Л. В. Мова. – К. : Шк. Світ, 2007. – 120 с.
6. Духневич В. М. Прикладні питання технологій підготовки та проведення когнітивно-орієнтованих тренінгів спілкування : методичні рекомендації /

В. М. Духневич; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 84 с.

7. Духневич В.М. Спроба психологічного аналізу механізмів становлення політико-правової свідомості особистості / В. М. Духневич // Юридична психологія. – 2015. – № 1. – С. 43-50.
8. Жадан І. В. Методологічні засади дослідження взаємодії суб'єктів політичної соціалізації як чинника структурування політичної картини світу студентської молоді / І. В. Жадан / Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави. К., 2011. – Збірник наукових праць. – Випуск 12. – с. 35-42.
9. Кэмпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях / Д. Кэмпбелл. – М. : Прогресс, 1980. – 392 с.
10. Лебедева Л.Д. Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий/ Л.Д. Лебедева. – СПб. : Речь, 2008. – 256 с.
11. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения : в 2-х т. / А.Н. Леонтьев. – М. : Педагогика, 1983. – Т. II. – 320 с.
12. Макаров М. Л. Основы теории дискурса / М. Макаров. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с.
13. Макшанов С. И. Психогимнастика в тренинге / С. И. Макшанов, Н. Ю. Хрящева. – СПб. : Речь, 1993. – Ч. 1. – 108 с.
14. Митина О. В., Михайловская И. Б. Факторный анализ для психологов/ О. В. Митина – М. : УМК «Психология», 2001. – 169 с.
15. Нарышкин, А. В. Строение образа мира человека и отношение понятий «знак» — «символ» и «значение» — «смысл» / А. В. Нарышкин // Вопросы психологии. 2005. – № 1. – с. 88-99.
16. Остапенко І. В. Особливості візуалізації уявлень студентської молоді про владно-підвладну взаємодію / І. В. Остапенко / Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – с. 368-374.
17. Панфилова А. П. Игротехнический менеджмент / А. П. Панфилова. – СПб. : ИВЭСЭП; Знание, 2013. – 536 с.
18. Петренко В. Ф. Основы психосемантики / В. Ф. Петренко. – СПб. : «Питер», 2005. – 480 с.
19. Політична участь молоді сучасної України : психологічні чинники активізації : монографія / за наук. ред. Л. О. Кияшко – К. : Міленіум , 2014. – 216 с.
20. Скнар О. М. Політична картина світу молоді : визначення, складові, функції / О.М.Скнар / Психологія і суспільство. 2012. – №3. – с.101-107.
21. Скнар О. Н., Реброва К. В. Арт-техника «Коллаж»: диагностический и терапевтический потенциал / О. Н. Скнар, Е. В. Реброва / Простір арт-терапії. Збірник наукових статей. – К., 2009. – Вип. 2(6). – с. 106-117.
22. Соснюк О. П. Психосемантична інтерпретація візуальних образів у прикладних дослідженнях / О. П. Соснюк // Наука і освіта. Тематичний

спецвипуск: «Когнітивні процеси та творчість». – № 9, 2012. – с.201-205.

23. Соснюк О. П. Вплив здатності до самокорекції на формування психологічної готовності особистості до інноваційної діяльності / О. П. Соснюк // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність”. – Київ, 2006. – с. 299-305.
24. Branthwaite Alan, Toiati Luigi. An unusual approach to collage//Exploring projective techniques (Reassessing and developing current practice)/ A.Branthwaite, L.Toiati. – Barcelona (WorkShop ESOMAR), 2005. – P.18-27.
25. Wills M. Managing the Training Process: Putting the Principles into Practice/ M. Wills. – Hampshire, UK : Gower Publishing Ltd., 1998. – P.277.

IV. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА ІНТЕГРАЦІЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В СУЧАСНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР

Політична картина світу, яка структурується в смислових координатах уявлень особистості про світ політики і її феномени (уявлення про владу і владні інститути, державу та її функції, про прийнятні способи політичної взаємодії та про себе як суб'єкта політики), викристалізовується через історичну пам'ять, репрезентовану поміж іншим і дискурсивним простором взаємодії особистості та минулого. Відповідно історична пам'ять постає як продукт тлумачення та інтерпретації минулого. Кризові явища у сучасній спільноті та співіснування у свідомості молоді таких інтерпретацій, які конкурують між собою і часто знаходяться у відкритій конфронтації, зумовили потребу у реінтерпретації історичного дискурсу. Складна історія України, її перекручування та викривлення, оголення історичних травм, укорінення двох окремих культурних традицій ускладнюють процес політичної соціалізації молоді.

Варто відзначити, що компоненти структури картини світу прагнуть до узгодженості, консолідації картини світу як цілого та впорядкованого. Однак можливий і інший ефект – ціле стає рихлим та податливим до зовнішнього впливу, а складові – хаотичні, нестабільні, слабоструктуровані. При цьому виникає загроза несподіваних та руйнівних для цілісності картини світу змін. Суперечності політичної картини світу створюють оптимальні умови для ефективного впливу на свідомість людей, що здійснюється у інформаційних чи консцієнтальних війнах (війнах на ураження свідомості, руйнування ідентичності, а також самої здатності людини до самоідентифікації). У контексті загроз, пов'язаних із руйнуванням стійкої моделі часових та просторових зв'язків, а також її переструктурування, актуальною стає проблематика історичної пам'яті. Адже історична пам'ять інтегрує, організовує досвід, фіксує увагу людей на відборі значущих фактів та орієнтує спільноту на осмислення історичних реалій, формує певну модель інтеграції. Відтак процес інтерпретування минулого постає актуальним чинником структурування

політичної картини світу студентської молоді. Важливе значення історичної пам'яті полягає в консолідуючій або інтегративній функції єднання спільноти, її ідентифікації та легітимізації держави.

У сучасних дослідженнях історичної пам'яті домінує проблематика, пов'язана із впливом її на ідентифікаційні процеси. При цьому акцентується увага на цінності минулого, ролі традиції та усталеності, соціальної міфології. Водночас з'ясування ролі історичної пам'яті у пошуку оптимальних стратегій взаємодії на сьогодні є мало вивченою. Історичну пам'ять варто розглядати як актуальну, пошукову та консолідуючу політичну практику. Також бракує фундаментальних системних розробок, які б давали дослідникам ефективний методологічний інструментарій для вивчення феномена історичної пам'яті в складному контексті політичних взаємодій сьогодення, яке сповнене смислів, що знаходяться в постійній динаміці.

Все це зумовило зсув вивчення історичної пам'яті у площину з новими парадигмальними координатами, в яких можуть бути реалізовані запити на створення методологічного інструментарію для «занурення» в сучасний смисловий простір трактувань історичного минулого.

Метою нашого дослідження було виявлення особливостей впливу репрезентацій та інтерпретацій історичного минулого на інтеграцію студентської молоді в сучасний політичний простір.

4.1. Інтерпретаційне поле історичної пам'яті: поняття, змістові характеристики, структура, смислові координати

Актуальні проблеми життя кожної спільноти завжди тісно пов'язані з її минулим, пам'яттю та забуттям. Те, "як суспільства пам'ятають", безпосередньо впливає на умови, характер і способи їх функціонування, еволюції і трансформації [1]. Загалом "пам'ять - це форма психологічного відображення дійсності, яка полягає у запам'ятовуванні, збереженні й подальшому відтворенні інформації, що надходить"; це головне джерело знань про минуле [2, 249]. Як складний психічний процес вона дає змогу накопичувати, зберігати й постійно використовувати історичний досвід (репрезентований у символах,

традиціях, міфах, стереотипах), закріплювати та транслювати у певні практики. Відповідно така пам'ять історична за своєю природою. При цьому вона є не процесом відтворення, а процесом осмислення та інтерпретації, що виявляється у зіткненні смислів, способом усвідомлення й упорядкування політичної картини світу. На думку Х.Вельцера минуле не зникає, а продовжує жити на рівні самосвідомості, тільки не як історія, а як продукт інтерпретації [3].

Історичний дискурс тісно перетинається з соціальним, культурним, національним, колективним, індивідуальним дискурсами, збагачує їх часовими та просторовими категоріями, включає у процес осмислення буденності зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім. При цьому політична реальність чи не найбільше визначається саме контекстом історичного дискурсу. Саме він і задає ті чи ті інтерпретаційні рамки, які, як зазначає М. Макаров, допомагають формувати інтенції та думки, спрямовують дії людей [4]. Певною особливістю нашого часу є також істотне збільшення обсягів ненаукового знання (всеохоплюючого повсякдення), тобто інформації, що є продуктом різноманітних соціальних практик і творить інформаційний простір спільноти, який впливає на формування наукового знання. Така ситуація «продукує етап розвитку інформаційного суспільства, що послаблює міфологізацію історичної пам'яті і тиск групових емоцій, посилює спротив маніпуляційним технологіям» [4, 41].

Отже, історична пам'ять – це, насамперед, мовномисленнєва система, яка цілком підпадає під поняття дискурсу і, в свою чергу, входить у систему різних дискурсів – наукових, політичних, культурних і цілого ряду інших. Світ значень та смислів, що транслюється історією та інтерпретується особистістю, наповнює соціальну взаємодію, задає моделі продукування та конструювання соціальних і політичних практик, стаючи способом розуміння світу. Ключові теми історичного дискурсу розгортаються через пошук історичної справедливості, добра та зла, своїх та чужих, відповідно він є способом побудови безпечної картини світу, цілісної та зрозумілої. Однак багаторівневність та строкатість інтерпретацій минулого свідчать про різні види

осмислення історичного минулого та, відповідно, різні типи інтеграції особистості у сучасний політичний простір. На переконання М.Галбвакса, як індивідуальна пам'ять спрямована на підтримку і збереження особистісної ідентичності, так і колективна пам'ять спрямована на підтримку і збереження соціальної ідентичності. Він підкреслює також той факт, що навіть індивідуальна пам'ять завжди вписана в колективні рамки: сім'ї, школи, роботи, держави: люди завжди пам'ятають у контексті [5]. У такий спосіб історична пам'ять впливає на структурування політичної картини світу особистості. При цьому феномен «історичної пам'яті» набуває автономного статусу, постає як чинник інтеграції молоді у політичний простір та як ресурс актуального та пошукового простору консолідуючих політичних практик.

На думку Е.Еріксона та Т.Шибутані, картина світу інтегрує, організовує колективне буття, вона фіксує увагу людей на відборі значущих фактів та орієнтує спільноту на осмислення історичних реалій, визначаючи певну форму інтеграції [6, 7]. Політичну інтеграцію представлено як сукупність політичних процесів, спрямованих на консолідацію, об'єднання суспільства в рамках однієї чи кількох держав. Інтеграція - це необхідна умова суспільної солідарності, лояльності, патріотизму, належного функціонування демократичних інститутів, державної міцності та безпеки. А основу громадянської інтеграції і консолідації становлять не лише такі формальні ознаки, як усвідомлення приналежності до однієї держави, громадянство, а й спільні інтереси та значна міра культурної єдності, яка виникає завдяки формуванню в суспільстві значного шару поділюваної усіма культури етнокультурної серцевини (ядра) – історичної пам'яті.

Розгляд історичної пам'яті як цілісного явища потребує розширення меж парадигмальних підходів та побудови певної топологічної моделі. Вона належить до світу феноменів, не завжди підвладних раціональним поясненням в діапазоні звичних наукових парадигм, тому потрібні нові підходи, включно із методологією постмодернізму, дискурсивної та наративної психології.

Уведення тематики історичної пам'яті у дискурсивний контекст справедливо пов'язують з працями М.Фуко [8]. Знання, доводив він, не лише передається, але і створюється через спосіб його організації. Саме дискурс його стандартизує, створюючи власну логіку інтелектуальної наступності. Якщо історія ідей шукає зв'язок між минулим і сучасним, пробуджуючи відповідні спогади, то історія дискурсу, навпаки, зосереджується на пошуку розривів в історії й інструментальному використанні образів, які мають небагато спільного з відповідними ідеями. До того ж дискурс – постійне поле битви; це те, заради чого борються, чим поборюють один одного, влада, якою намагаються заволодіти.

У психологічній науці поняття «структурування» набуває поширення завдяки постмодерній парадигмі, яка описує характерні для сучасності динамічні системи, що знаходяться в стані стійкої нерівноваги, безперервного вибору себе [9], та у свою чергу бере початок від концепції когнітивного розвитку Ж. Піаже, культурно-історичної теорії Л. Виготського та культурної психології Дж. Брунера. Соціально-конструктивістська парадигма постає як опозиція до традиційних підходів у соціальних науках, підкреслюючи, що психіка, поведінка, уявлення людей залежать від конкретних культурних контекстів, тому психіка трактується як різноманітні дискурсивні практики взаємодії людей. Дискурс минулого у психології найчастіше розглядається в контексті психологічного часу та побудови індивідуальних часових перспектив (К.Абульханова, Є. Головаха, Ф.Зімбардо), явищах міфологічності та традиційності. Історична пам'ять розглядається також у контекстах соціальної пам'яті (П. Нора), культурної пам'яті (Я. Ассман), історичного досвіду (О.М.Лактіонов), історичної ідентичності (В.В.Середа), духовного досвіду поколінь (Ю.О.Зерній).

Ми виходимо з того, що дослідження історичної пам'яті як складного соціокультурного феномена має базуватися на *теоретично-методологічних засадах*, втілених у таких наукових напрямках, як:

- герменевтичний (Х.-Г.Гадамер, Д.Брунер, Г.Шпет);

- культурно-семіотичний (Ю.Лотман, П.Коннетрон, Я.Ассман, І. Рюзен, Л.Репіна, О.О.Сапогова)
- структурно-функціональний (Е.Дюркгейм, М.Хальбвакс)
- соціально-конструкціоністський (К.Герген, Р.Харре);
- дискурсивно-аналітичний (Т.Ван Дейк, Е.Лакло, Дж.Поттер, Ш. Муффа, М.Л.Макаров, Н.Феркло, С.Московічі);
- наративний (Ч.Пірс, Дж.Остін, М.Бахтін, Ф.де Соссюр, М.Фуко, В.В.Нуркова, Н.В.Чепелєва, Т.М.Титаренко).

За такого підходу уможлиблюється застосування та розробка методик із залученням наративних технік, а також тлумачення наративу як інструменту опису та пояснення минулого, за Н.В.Чепелєвою – «як способу історичної інтерпретації» [10]. При цьому ключовим моментом є трактування наративного розуміння як тексту. Дискурсивна психологія вважає мову не просто виразником існуючого досвіду, а самим досвідом, суб'єктивною і психологічною дійсністю людини, яка знаходиться у постійній взаємодії зі світом [9].

Текст є спрощеним відображенням соціальної реальності, якою він породжений. Він будується навколо „сильних”, системоутворюючих смислів людського буття. Множинність варіантів, втілених у певних сюжетах, є узагальненими „інтерпретаційними матрицями”, які зафіксовані у певних смислах. Вони стають домінуючими і утворюють щось, що сприймається більшістю у якості «здорового глузду». Домінуючий текст спільноти розгортається у контексті хроніки відчуттів та переживань, які передаються на рівні з історичними знаннями [3].

Наділення історичної пам'яті властивостями «тексту», на думку Т.Вольфовської, підкреслює такі її теоретико-методологічні координати:

- актуалізованість та вибірковість (важливі ті спогади, які є актуальними сьогодні);

- реконструктивність (істинної інтерпретації не існує — жодна інтерпретація не відповідає істинному змісту історичної реальності);

- інтерсуб'єктність (як проміжний стан між об'єктивністю та суб'єктивністю, який переживається разом як персональний досвід більше, ніж одним суб'єктом);

- множинність інтерпретацій (продукується множинністю уявлень про минуле);

- єдина дана нам реальність минулого — це текст наративу, смисл якого ми можемо примножувати і відкривати;

- метафоричність (становлення у рухливому світі позбавляє її напередвизначеності й однозначності);

- номіналістичність: інтерпретації можуть мати власні назви на кшталт «холодна війна», «індустріальна революція», «Ренесанс», але не мати екзистенційних значень;

- наративні інтерпретації мають природу пропозицій (пропозиція як точка зору); пропозиції не можуть бути істинними чи помилковими [11].

Таким чином, *історична пам'ять* постає як дискурсивний продукт розуміння і пояснення минулого. У процесі дискурсивного структурування соціально-політичного простору суспільство звертається до свого уявного минулого, конструюючи свою нарацію про власну історію. Історичну пам'ять можна представити як структуру, що трансформує неупорядковані події у певну послідовність, вибудовану відповідно до загальної життєвої концепції суспільства та його соціального міфу. Л. Ваховський уточнює, що в розумінні наративного підходу історія — «це не те, що було насправді, а те, що ми про це розповідаємо» (цит. за [12]).

Модель осмислення особистістю історичного досвіду є системою загальних правил, принципів і способів інтерпретації (пояснення й опису) певних історичних фактів та подій. П.Нора визначив різні види взаємозв'язку пам'яті та реальності. Так, пам'ять, яка «захоплена історією» — це пам'ять

архівістська, а ціною, яку доводиться платити, є занурення пам'яті у сферу індивідуального. Коли пам'ять розглядається як повернення боргу, виникає пам'ять – дистанція. Так з'являється поняття «розірваної пам'яті», а разом із ним і відчуття ностальгії. Пам'ять-спадщина руйнує пам'ять-націю, і саме у цьому П.Нора вбачає ознаки «тиранії пам'яті». «Одержимість згадуванням» створює феномен «роздвоєної пам'яті» й «підірваного національного», а хибно витлумачений концепт «борг» пам'яті підміняє роботу скорботи [13].

За Ю. Лотманом, будь-який текст виступає не лише як генератор нових смислів, але й як конденсатор культурної пам'яті. «Текст має здатність зберігати пам'ять про свої попередні контексти. Без цього історична наука була б неможлива, оскільки культура (й ширше – картина життя попередніх епох) доходить до нас переважно у фрагментах» [14, 130].

Первинні інтерпретаційні схеми індивід засвоює у певній соціальній спільноті, вони конституюються її культурою та історією і є першою сходинкою до складних, смислових, базових конструктів. Як зазначає Т. Титаренко, вони є підґрунтям нової ідентичності, адже в її основі – ясні, наочні, несуперечливі образи себе та інших. Вони можуть ставати ресурсними для особистості за умови їхнього повноцінного осмислення та інтерпретування. На думку Т. Титаренко, одним із індикаторів наявності у структурах особистісного досвіду первинних інтерпретаційних схем розуміння реальності є асиметрія розуміння (позитивна асиметрія – коли рівень розуміння позитивного полюсу перевищує рівень розуміння негативного, негативна асиметрія – навпаки) [15].

Таким чином акцент на інтерпретуванні історичних знань про минуле у просторі сьогодення розкриває можливість дослідження особливостей соціальної інтеграції молоді у сучасний політичний простір.

Історична пам'ять - це не даність, а відношення, яке постійно формується та реформується в межах певного дискурсу. Маркери історичної пам'яті рухливі, вони обумовлюються безліччю чинників, якими є географія культурних ареалів, історичні кордони, мовні практики, маргіналізація або

націоналізація спільноти. Історичну пам'ять характеризує така риса як метафоричність (метафора «ризом»). Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі означають це явище у вигляді кореневої системи з хаотичним переплетенням багатьох пагонів, які утворюють нові рослини (цит. за [16]). Таке розуміння передає динамічність, асиметричність простору історичної пам'яті, де всі висновки умовні й небезспірні. Це позбавляє її напередвизначеності й однозначності, лінійності та ієрархічності. При цьому увага зміщується з традиційного уявлення про історичний рух як прогресивний і закономірний. У центрі уваги – історичний текст як паралельна реальність. Цей простір густо насичений не лише зумовленими реальними інтересами й цінностями «пошуку істини», але й міфами, фантомами, ілюзіями, маніпуляціями.

Ще однією характеристикою історичної пам'яті є її здатність до постійного розвитку [12]. Зміст пам'яті зазнає збережень та забувань, неусвідомлених спотворень та маніпуляцій; спогади можуть довгий час знаходитися у латентному стані, щоб потім знову «прокинутися» до життя. Це узгоджується з ідеєю М. Галбвакса, що минуле багато в чому є мінливим соціальним конструктом, пристосованим для потреб сьогодення. Особливістю колективної пам'яті є також її емоційна насиченість. Як явище емоційне, колективна пам'ять зберігає тільки ті факти, які їй «підходять». Через свою емоційну наповненість колективна пам'ять може бути не тільки здобутком, але й «тягарем» минулого [17].

У політології прийнято порівнювати дискурси з айсбергами, в яких на поверхні перебуває лише частина смислів. Те, що під водою, величезною мірою залежить від конкуруючих ідеологій. Така метафора якнайкраще характеризує історичну пам'ять, оскільки за її лаштунками залишається і забуте, і приховане, і вигадане. Історична пам'ять робить наголос на тих метафорах, яким особистість з тих чи інших причин надає перевагу, саме вони є проектами «ментальної моделі світу». Історична метафоричність формує для індивіда матрицю символів, образів, пояснень, взірців ролей, ставлень до соціальних

проблем. Вона дає метафори, які використовуються в повсякденних практиках. Саме в їхній площині особистість шукає себе та визначається.

Структура вплетеної в політичну реальність історичної пам'яті складна та багаторівнева. В структурі історичної пам'яті вирізняють три рівні: загальноетнічний (національний), локальний (окремі етнічні групи) та особистісний. Відповідно до цих рівнів розрізняють колективну, групову й індивідуальну форми історичної пам'яті. За П. Рікером три суб'єкти атрибуції пам'яті – «Я», колектив та «інші» – перебувають у складних взаєминах. Всі вони розглядаються у двох вимірах – часовому й просторовому, розміщуючи на часовій осі минуле, сьогодення й майбутнє, а на просторовій – внутрішні і зовнішні простори [18].

У спільноті (загальноетнічний рівень) може бути стільки варіантів колективної пам'яті, скільки в ній нараховується таких груп. Зміст колективної пам'яті детермінується груповим контекстом і колективна пам'ять певної групи поділяється її членами. Різні соціальні групи створюють власні варіанти колективної пам'яті, які відрізняються один від одного. Але й в межах однієї групи колективна пам'ять про якусь подію може відрізнитися. Для аналізу такого явища Дж. Верчем було запропоноване поняття «розподіленої» колективної пам'яті. На його думку колективна пам'ять певної групи не є однаковою, а розподілена між її членами. Найпростішим різновидом розподіленої колективної пам'яті є «однорідна» пам'ять, в основному однакова для всіх членів групи, яка в реальності зустрічається досить рідко. Другий вид розподіленої пам'яті – «додаткова». У цьому випадку спогади членів групи є різними, але не суперечливими, вони лише доповнюють один одного, створюючи загальну, більш повну картину. Третій вид розподіленої колективної пам'яті Дж. Верч характеризує як «суперечливу» або «протиборчу». Як і при «додатковій» пам'яті, різні члени групи пам'ятають різне, але їх спогади знаходяться у протиріччі та полеміці (цит. за [19]).

Зміст історичної пам'яті можна вважати синтетичним, оскільки в ньому наявні як традиційні тексти, так і сімейні історії та індивідуальне

смыслотворення. На думку В. Вашкевич, спільна історична пам'ять, як колективне переживання, згуртовує спільноту у кращому разі в діапазоні трьох поколінь. Досвід поколінь передається лише через покоління, які живуть поруч. Поза цими межами історична пам'ять по суті тотожна міфіві, оскільки, визначає психолог, вибирає з хаотичного плину суцього лише певні, потрібні спільноті вартості [19]. Зазначимо, що відносини між поколіннями завжди мали в історії стрибкоподібний характер: періоди передачі культурно-історичної спадщини від одного покоління до другого змінювалися періодами переломів, коли у молодіжній свідомості відбувалася дивергенція традицій, цінностей старших поколінь, і вона створювала свою культуру.

Сьогодні, коли цілі народи об'єднані електронною комунікаційною мережею, у молодих людей виникає спільність досвіду, якого ніколи не було у старшого покоління. За таких умов з'являється спокуса нігілістичного ставлення до досвіду минулого, абсолютизації нових принципів життя. При цьому кожне покоління обирає не лише майбутнє, але й минуле. Тому традиції класифікують як позитивні (те, що традиційно сприймається) і негативні (те, що традиційно відхиляється). У цьому процесі вирішальна роль належить молоді, яка, так би мовити, здійснює регуляцію сприйняття історичної традиції.

Отже, маємо підстави оцінювати структурування історичної пам'яті за такими рівнями, як колективна, групова та особистісна. Взаємозв'язок між ними свідчить про цілісність чи фрагментарність політичної картини світу студентів.

Історична пам'ять структурує політичну картину світу як цілісну систему, яка має центр і визначені межі. Ж.Абрик розробив теорію ядра та периферії, згідно з якою в соціальних уявленнях існує центральне ядро, пов'язане з колективною пам'яттю та історією групи. Воно є стабільним і стійким та не чутливим до конкретного контексту. Тоді як периферійна система забезпечує інтеграцію індивідуального досвіду кожного члена групи. Ця система рухлива, несе в собі певні протиріччя, чутлива до контексту, адаптується до конкретної реальності, диференціює змісти, а також охороняє центральне ядро від

зовнішніх впливів. За результатами емпіричних досліджень авторами теорії було з'ясовано, що структура уявлення залежить від зміни атитюду, але змінюється при цьому периферійна система, тоді як ядро залишається стабільним (цит. за [20]).

Актуалізовані культурні чинники моделі історичної пам'яті задають універсальний алгоритм, у відповідності до якого визначається що саме сьогодні повертається з пам'яті про минуле, аби воно було прийнятним сучасниками і корисним для прогнозованого майбутнього, констатує Х.Вельцер. Будучи об'єднуючою конструкцією соціуму, пам'ять забезпечує темпоральну цілісність поколінь, їхній зв'язок у часі. Викривлена модель пам'яті може призвести до протиставлення і розриву поколінь. Проте, стабільність меморіальної моделі весь час підлягає випробуванням, оскільки відбувається постійне переформатування поля пам'яті внаслідок включення або видалення тих чи інших елементів [21].

На думку Я. Любимого, поверхові шари свідомості змінюються більш радикальним чином і більш швидкими темпами, глибинні ж шари змінюються повільніше і в незначній мірі. Найбільш консервативними із цих конститuentів є глибинні антропологічні архетипи свідомості [22]. Сприйняття соціальної інформації масовою свідомістю змінюється не настільки швидко, як це може видатися на перший погляд. Одні, більш поверхневі структури сприйняття соціальної дійсності й самосприйняття соціального суб'єкта, можуть зазнати змін, якщо для цього дозріли відповідні передумови, протягом одного-двох або декількох років. Інші, більш глибокі структури функціонування масової свідомості й самосвідомості, можуть змінюватися не інакше як при переході історичної естафети від одного покоління людей до іншого, від батьків до дітей. Треті, ще більш глибокі структури свідомості великих груп людей, змінюються при переході від однієї історичної епохи до іншої. Четвертий, фундаментальний шар структур свідомості, визначається якістю історичних культур і цивілізацій і змінюється лише після того, як він вичерпає себе протягом століть або тисячоліть. І, нарешті, п'ятий шар структур свідомості, його ключові архетипи,

властиві людині як вінцю космічної еволюції, якщо й змінюються, то повільно й поступово, позначаючи завершення процесу антропогенезу й удосконалення людської природи взагалі.

В. Масненко впроваджує поняття «обрій пам'яті» і визначає його як «рухливу межу усвідомленого спільнотою власного історичного досвіду». Відповідно до обставин «обрій» може розширюватись або звужуватись, набувати чіткості або втрачати свої обриси. Саме на обрії пам'яті найчастіше творяться міфологеми й легенди, а обрій «усвідомленої» пам'яті переходить у суцільний міф» [23, с.51].

Л. Демоз, вивчаючи інформаційну війну, яку вважав психологічною за формою, цивілізаційною за змістом та інформаційною за засобами, зазначив, що головним завданням супротивника є «підрив» ціннісних настанов спільноти, фрагментація історії [24]. Об'єктом руйнації та перетворень стають саме її етноміфологічні настановлення.

З огляду на викладене, дослідження чинників структурування політичної картини світу молоді передбачає, насамперед, виділення базових смислів, що розгортаються в сучасному історичному дискурсі.

Основними методами емпіричного дослідження обрано дискурсивний аналіз та психосемантичні методи. Наративними структурами («декодерами»), за допомогою яких актуалізуються і конструюються смисли теперішнього часу, визначено раціональність – ірраціональність, впорядкованість – узалежнення.

На думку О. Сапогової, у реконструюванні минулого кожен обирає між двома типами соціального аналізу: раціональним та ірраціональним [25], які у процесі пізнання постають партнерами, що не просто ведуть діалог, а й плідно взаємодіють та взаємодоповнюють одне одного. Процес формування нового знання постає умовою розкриття потенцій взаємозв'язку раціонального й ірраціонального, їхньої взаємодетермінованості.

Я. Любивий також вивчав первинний, ірраціональний і вторинний, раціональний рівні. Він зазначає, що в основі масової свідомості, як правило, лежить яскраве емоційне переживання якоїсь соціальної проблеми, що виявляє

спільну занепокоєність. Це може бути війна, революція, криза тощо. Раціональний рівень масової свідомості, як правило, є відображенням розповсюдження через чутки чи офіційні засоби масової інформації „масово необхідної” інформації [22].

Осмислення історичного досвіду проходить також процес упорядкування та узалежнення. В. Васютинський визначає, що перший дискурс утілюється в розмаїтих формах соціального порядку, символізує владу анонімних упорядкувальних інстанцій. Він означає прагнення учасників взаємодії до оптимального регулювання їхніх когнітивних уявлень та поведінки відповідно до раціонально окресленої доцільності. Узалежнення означає глибинно-емоційне і небезпечне залучення учасників взаємодії [26].

Науковець припускає, що ситуація незгоди більшою мірою відображає стан переходу від первинного узалежнення до впорядкування, коли кожен із «взаємодійних суб'єктів виробляє і виявляє власне бачення контексту взаємодії, у свій спосіб інтерпретує та аргументує» [26, 363]. Натомість процес єднання навколо спільної ідеї означає перехід від упорядкування до вторинного узалежнення, коли кожен окремий суб'єкт прилучається до більш-менш однакового трактування змісту.

Відповідно упорядкування ірраціональному авторитету породжує ірраціональну віру в людину чи ідею, чим зумовлює бачення політичної картини світу як фрагментарної. Тоді як раціональний спосіб осмислення, навпаки, стає основою переконань, коріння яких – у власному інтерпретуванні подій, інтерпретаційній множинності, що конструює інтерпретаційну множинність картину світу і визначає інноваційну інтепретацію. Узалежнення ірраціональному переконанню прочитує історичний текст як обов'язковий зразок для наслідування та є ієрархічно вибудованим, а узалежнення раціональному – породжує порожній текст, симулякр. Останній вид часто характеризується забуванням та не бажанням знати минуле. Фрагментарний, інноваційний, ієрархічний та симулякровий типи осмислення історичного досвіду визначають типи інтеграційних практик студентської молоді у

сучасний політичний простір, вивчення яких є метою подальшого емпіричного дослідження.

Розвиваючи зазначену типологію, уточнимо, що фрагментарна картини світу – це складна, повна протиріч, навіть алогічна картина соціально-політичної реальності. Для такої ситуації характерне заповнення історичних пробілів викривленою інформацією, яка залишає слід – міф, сакральну таємницю. У такій ситуації історичний дискурс розгортається на основі моделей, властивих історичним міфам, історичним стереотипам та історичним комплексам і тому уподібнюється переконанням та вірі. Історична пам'ять, як форма історичного досвіду, розмивається: історія трансформується у форму політичної віри, у прояви політичної чи етнічної лояльності тій чи іншій реальній чи уявній спільноті. Ці уривки не утворюють цілісної структури, але вони мають силу зчіплювання, яка не гірше за логічні зв'язки надає історичному досвіду певної щільності та компактності. Це зумовлює невіру в офіційну політику, відсутність згоди стосовно політичного устрою країни та лояльності до державних структур, переважання етнічних політичних лояльностей над національними. Фрагментарність також проявляються і в не визначеності уподобань щодо зовнішньополітичного курсу країни. Наприклад, головні суперечки ведуться щодо проєвропейського чи проросійського векторів розвитку країни, статусу російської мови. Відповідно відсутня спільна думка як щодо майбутнього країни, так і щодо її минулого. Все це створює сприятливі умови для виникнення ідеологічної непримиренності і безкомпромісності.

Варто зазначити, що коли раціональні пояснення не «спрацьовують», конструюються міфи. Зрештою, вдало сконструйований міф може мати потужний креативний, консолідаційний потенціал. На думку Л. Нагорної, міф – це прояв базисних інтенцій до самоствердження й самореалізації, точніше, компенсаторний засіб, покликаний бодай в уяві мінімізувати обмеженість людських можливостей. Людській свідомості притаманне прагнення до розгадки таємниць світоустрою, і коли раціональні пояснення не «спрацьовують», конструюються міфи. Водночас криза міфотворчості, коли

зруйновані міфи не замінюють інші, нові, – це ризик руйнування не тільки владних інституцій, а краху державності, самої нації. Штучний, цілеспрямовано сконструйований політичний міф, майстерно вмонтований у сучасність, не тільки може виявити виключну життєздатність і проіснувати тривалий час, а й стати ядром кристалізації міфотворчої активності мас, що згодом зафіксує історія [27].

Інноваційна картина світу відрізняється множинністю інтерпретацій у пам'яттєвому дискурсі, відкритістю до усвідомлення різних трактувань історичного минулого. Все це супроводжується несуперечливою політичною ідентичністю, уявленням про свою країну як світову державу, лояльністю по відношенню до існуючої влади, довірою в політичній взаємодії, плюралізмом.

Ієрархічна структура вибудовує історичний текст як обов'язковий зразок для наслідування, жорсткий, уніфікований та єдино правильний. Він закритий для будь-якої версії минулого, крім офіційної, оскільки має травматичний характер. Однією із характерних рис ієрархієзованої політичної картини світу є також міфологізованість смислів та образів минулого та стереотипність. Ймовірно, що в ситуації пригадування більшою мірою спрацьовують неусвідомлювані (стереотипні, міфологічні) смисли, які почасти зумовлюють підміну політичної реальності, для досягнення психологічної стабільності та захищеності.

Простір симулякрів – це віртуальний світ, який живе за своїми самодостатніми законами і «не бажає прислухатися» до реального світу. На думку постмодерністів, стратегія підміни, імітації, симуляції є головною віссю сучасного суспільства. Як пише Ж. Бодрійяр, реальність складається з примар [28]. Це простір помилкових знаків, відірваних від відповідних їм реальних об'єктів і подій. Для нього характерна відчуженість людини від держави та її інститутів, від прийняття політичних рішень. Має місце політичний абсентеїзм громадян, апатія та цинізм.

Історична пам'ять не буває незмінною і цілісною, відбувається її стирання і нашарування, тому фрагментарність, ієрархічність, інноваційність та

симулякрівість найбільш адекватно передають її сутнісний характер у сучасному політичному світі. Ступінь інтегрованості історичної пам'яті молоді у політичну картину світу залежить від упорядкованих та раціональних способів осмислення минулого.

4.2. Історична пам'ять як інструмент психологічного аналізу історичного досвіду

При плануванні емпіричного дослідження, спрямованого на виявлення особливостей осмислення молоддю історичного минулого, ми виходили з того, що історична пам'ять, з одного боку, визначає структурування дискурсивного простору взаємодії особистості та минулого, а з іншого – трансформується в процесі такої взаємодії. Дослідження передбачало кілька послідовних етапів. На першому етапі було виявлено 4 групи індикаторів - смислових координат, в яких, ймовірно, акумулюються теми історичної пам'яті суб'єктів взаємодії. Відбір тем та пропозицій здійснювався за результатами контент-аналізу дискурсу (української преси, інтернет-ресурсів) та пропозицій студентства (за даними пошукового дослідження з використанням методу ранжування). На другому етапі було виокремлено пропозиції, які найбільшою мірою репрезентують теми історичної пам'яті. Виокремлені 38 пропозиції лягли в основу опитувальника «Історична картина світу, за допомогою якого було досліджено особливості впливу історичної пам'яті на інтеграційну модель політичної взаємодії. Метою дослідження було визначення: 1) факторної структури культурно-історичних інтерпретацій; 2) основних смислів культурно-історичних репрезентацій, що структурують політичну картину молоді.

На третьому етапі дослідження було з'ясовано темпоральну спрямованість та соціальну дистанцію особистості та держави за допомогою авторської проективної методики «Кола взаємодії».

Дослідження проводилось у грудні 2014 року, у ньому взяли участь 257 студентів вищих навчальних закладів м.Києва.

Структурування наративу минулого оцінювалось за *індикаторами* етноміфологічної та екзистенційної тем, теми владно-підвладних взаємин та теми соціального буття. Ці теми «живуть» в рухливому історичному сучасному дискурсі.

До *етнотериторіальної та етноміфологічної тем* було віднесено: осмислення свого походження, відчуття єдності з територією, геополітичного та цивілізаційного самовизначення, уявлення про історичну місію народу, тобто сталі та узвичаєні смисли, які символічно репрезентують спільноту – походження, спільна історія, історична місія народу, відчуття місця, укоріненості, прив'язаності до місця народження, ідентифікація з історичними цінностями. Значущими постали уявлення про тяглість боротьби за незалежність України.

Як зазначає Н. Хазратова, услід за політичним “народженням” відбувається поступове формування держави як психологічної реальності, здійснюється її суб'єктивна легітимація у свідомості людей. При цьому вирішується, яким соціально-психологічним потребам релевантна держава, які потреби фрустровані і у який спосіб компенсуються, наскільки сформується в нових умовах громадянська спільнота і чи стане вона суб'єктом політичної волі. Від цього залежить її життєздатність та конкурентоспроможність [29].

До другої групи індикаторів увійшли пропозиції *екзистенційної теми*: переживання особистістю потреби у захисті та почутті безпеки, усвідомлення категорій соціальної свободи, переживання належності до національної спільноти, ставлення до радянського минулого. Мова йде про дух спільноти, духовну солідарність, що викристалізовується через спільно-колективне світобачення. Також це почуття безпеки, розуміння смислу історії, усвідомлення категорій свободи та незалежності, цінність національної ідеї та української мови.

Екзистенційні смисли вміщують у собі архаїчні, буденні та наукові ідеї, прагнення, життєві настанови, культурні надбання, систему вірувань і світоглядних уявлень, утворюючи духовний універсум нації. Саме духовна

солідарність є результатом тривалого й складного розвитку спільноти. На думку В. Васютинського, в умовах духовної мобілізації дія механізмів, на основі яких вона функціонує, інтенсифікується, а в стані відносного спокою ці механізми «завмирають», згортаючись у стан потенційного вияву [25]. Саме національна ідея, на думку Л. Демоза, піддається найбільшій атаці в інформаційно-психологічній війні [23].

Третя група розкриває природу *владно-підвладних* взаємин. Це – ставлення до влади, образ політичного лідера, взаємозв'язок з моральними нормами співжиття, усвідомлення себе громадянином. Вони розкривають смисли соціального порядку – ті, що організовують соціально-політичне співжиття та мають нормативно-ціннісний характер. Йдеться про психологічний зміст виникнення та легітимність існування держави, сприймання влади і закону, представленість владно-підвладних взаємин, роль лідера, розуміння соціальних норм та соціального контролю, уявлення про громадянський обов'язок.

Могутність закону, державної влади, громадської думки С.Франк розглядав як містичну реальність, що діє на нас як реальна істота предметного світу [30]. В. Васютинський додає, що для пересічної людини вона повинна час від часу, або й постійно концентруватися в більш відчутних об'єктах – лідері або ідеології [25].

Четверта група розкриває теми *соціального співбуття*. Це – відчуття цілісності та єдності, відкритості та довіри, ставлення до своїх та чужих, усвідомлення цінності та унікальності «інакшості», образ спільного майбутнього. Тобто розкриваються узвичаєні внутрішньогрупові цінності та норми, які регламентують і регулюють поведінку людини у спільноті. Представлення «ми» ґрунтується на особливому ставленні до інакшості та виявляється через довіру, лояльність, толерантність та солідарність. Уявлення про правила співжиття слід, на думку В. Куєвди, розглядати як метамову традиційно-побутової культури спілкування, що зберігається у пам'яті [31]. Постає проблема толерантності, у дискурс якої вкладається дещо більше, ніж

терпимість, саме як довіра та повага і саме у такому вигляді вона утверджується у дискурсивній практиці сучасності.

За результатами психосемантичного дослідження було виявлено елементи *факторної структури* історичної пам'яті: етнічність, політичний фаталізм, націоналізм, історична травмованість, правовий нігілізм, патріотизм, соціальна відповідальність.

Вони є комплементарними, взаємно відповідними та взаємно доповнювальними – це одне з базових понять у системі теоретизувань К. Дойча [45]. Водночас вони є зрозумілими для всіх та прийнятними, тобто, на сучасному рівні розвитку спільноти стали узвичаєними практиками. Фактори демонструють дві сторони історичної пам'яті. З одного боку, вони підкреслюють смисли, які існують задля блага спільноти, а з іншого, – застерігають від прорахунків та проблем.

До першого фактора увійшли пропозиції, які символічно репрезентують спільноту – її територія, мова, міф про походження, історичні цінності (категорія свободи) та історична ретроспектива державної незалежності. Цей фактор можна вважати актуальним чинником інтеграційних практик. Територія та мова означені базовими маркерами політичного простору, особливо виражена інтерпретація країни як територіальної одиниці. У другому факторі фаталізм співвідноситься з радянським наративом: констатація віри у силу невідворотності подій, пасивного покладання на зовнішні обставини та готовність до підпорядкування, що підсилюється пам'яттєвим зрізом радянського етапу історії. Думка, що людина не в змозі вибрати собі долю, «те, що має бути, того не уникнути», підпорядкованість зовнішнім обставинам, зумовлює життєву активність, яку варто виявляти настільки, наскільки це змушує робити тиск обставин, і не більше того. Відповідно узвичаєними постають практики пристосування, пасивного споглядання, політичної лояльності, позиції «як усі, так і я» та конформної поведінки. Ідентифікація з нацією та цивілізаційний вибір постають умовою майбутнього процвітання у третьому факторі. В основу фактора лягли пропозиції націоналістичного змісту.

Потреба пошуку референтних ознак спільноти постає імперативом, і ця потреба найкраще задовольняється належністю до нації. Націоналізм виступає засобом соціальної мобілізації молоді.

У результаті складного історичного становлення української спільноти, політичний простір постає психологічно травмованим невдалими спробами захистити свою державність – на це вказують пропозиції, що увійшли до четвертого фактору. Даний фактор включив пропозиції екзистенційної виправданості існування держави та її психологічної легітимності. Водночас постає розуміння, що ідентичність – це не тільки те, на що ми погоджуємося, а те, що здатні жорстко та безкомпромісно захищати (така думка є домінуючою у 80% відповідей студентської молоді).

Брак довіри до влади, дистанційованість від неї, заперечення законів як нав'язаних і чужих – все це знайшло відображення у п'ятому факторі. Законоступність за таких умов не є чеснотою громадянина, а простором знецінення, небажанням підпорядковувати законам, невпевненістю у власних силах, песимізмом та, як результат, правовим нігілізмом. Якщо взяти до уваги історичну ситуацію, то стає очевидним, що спільнота, яка була позбавлена можливості формувати правила свого співжиття упродовж тривалого періоду, завжди чинила опір чужому законові, передаючи досвід такого уникнення нащадкам. Шостий фактор репрезентований пропозиціями патріотичного змісту. Підкреслюється роль у розвитку держави політичного лідера та його відповідальність перед спільнотою, артикулюється прагнення до колективного діяння, солідаризації.

Сьомий фактор поєднує пропозиції, що репрезентують усвідомлення відповідальності за майбутнє держави, цінування унікальності «іншості», уникнення практик пристосування, легітимізацію держави і влади, усвідомлення громадянського обов'язку.

Отже, культурно-історичні інтерпретації, що структурують політичний простір студентської молоді, пов'язані з етнічними, ментальними, національними та політичними константами. Історична пам'ять виявляється у

тому, з ким і чим ідентифікує себе молодь, до якої етнічної групи відчуває належність і якою мірою усвідомлює свої обов'язки щодо неї. Водночас відбувається переосмислення студентською молоддю територіальних, історичних та культурних фронтів у глобалізованому контексті.

Пропозиції культурно-історичних ознак націотворення увійшли до другого, третього та четвертого факторів (відповідно «політичний фаталізм», «націоналізм», «історична травмованість»), тоді як інституційовані – до інших трьох факторів («правовий нігілізм», «патріотизм», «соціальна відповідальність»). Нація, на відміну від етнічної спільноти, прагне політичної якості, - мати свою державу. Відтак українська спільнота переживає сьогодні процес націотворення в усій його суперечливості та складності.

Результати дослідження свідчать про наявність вираженої національної складової у інтерпретаціях молоді, які до того ж постають як відрефлексований зусиллями кількох поколінь образ, своєрідна інтерпретаційна модель історії нації. Якщо етнічність та націоналізм визначають внутрішню структуру історичної пам'яті, то політичний фаталізм постає як внутрішня, ментальна практика, яка безпосередньо пов'язана із становленням української державності. Політичний фаталізм, як слід української ментальності, з одного боку, за визначенням В.Липинського, усталюється в анархіських ідеях, що зумовлює державну неспроможність українства, його нездатність до інтеграції [49], а з іншого, говорить В. Янів, – є важливою передумовою розбудови громадянського суспільства, яке функціонує за принципами ліберальних свобод [50]. При цьому, констатує Г.Дичковська, важливе становлення владно-підвладної взаємодії лише як влади моральної, здобутої не силою, а авторитетом. Тільки за таких умов можливо відновити і генерувати внутрішньонаціональні зв'язки в часово-просторовій національній континуальності. За такої ситуації політичне безволля зазнає змістової трансформації, вийде за межі побутового рівня й охопить громадсько-політичний рівень [51].

Поряд із названими факторами значущою у політичній картині світу постає інша тема історичної пам'яті – це пам'ять інституційована, осмислення історичних процесів українського державотворення, тягlosti боротьба за незалежність, становлення громадянської спільноти. Молоді бракує досвіду власної держави і співпраці з своєю владою. В основі властивого їй правового нігілізму лежать ірраціональні норми, які базуються на суб'єктивному тлумаченні таких понять як історична правда та історична справедливість. Відтак низька правова свідомість - одна з головних проблем сучасної політичної соціалізації молоді, що заважає оптимальній правовій взаємодії, обмежує альтернативні варіанти у відстоюванні власних соціально-політичних прав.

Встановлено, що міра довіри до держави та влади у третини молоді є низькою, більшістю студентів вона сприймається як відособлений та чужий інститут, як фактор уповільнення процесу консолідації суспільства. Молодь визнає державу легітимною, однак не бачить її як інструмент, що забезпечує вільний розвиток нації та захищає від загрози.

Для молоді політично упорядковане суспільство – це правління більшості, що підкоряється певним правилам, на які не повинен зазіхати жоден політичний лідер, що є ліберальним трактуванням громадянського суспільства. Як зазначають А.Киридон та С.Троян, через це ми чудові революціонери, підпільники, дисиденти, але не спроможні користуватися інструментами влади [54]. Розуміння нації як політичної спільноти, на думку А.Колодій, пов'язане з феноменом громадянськості, у розумінні його як володіння громадянськими якостями, цінування і практикування свого громадянства та спільної для усіх громадян надетнічної ідентичності (етнічна при цьому не виключається), яка базується на спільній соціетальній культурі та політичних цінностях [55]. Так, можна констатувати, що поява у структурі політичного простору молоді усвідомленої суб'єктності є передумовою побудови громадянського суспільства в традиціях європейського шляху розвитку.

Водночас саме інституційована пам'ять є найбільш політизованим конструктом. В умовах трансформації спільноти, в перехідні епохи, на переломних етапах розвитку держави її пам'яттєвий зріз підлягає найбільшій ревізії. На думку А.Киридон, саме інституційована пам'ять є камертоном маскування інших різновидів пам'яті [56]. Як правило це відбувається з метою зміцнення нової влади, консолідації спільноти, а також з метою зміни геополітичного вектора, або ж вибору іншого полюсу зовнішньої політики.

Як показують результати аналізу емпіричних даних, сьогодні відбувається «забування» радянської версії історії України, «пригадування» національної та творення європейської задля майбутнього. При цьому така ситуація не є для молоді полем гострих суперечок. У семантичній моделі репрезентацій політичної взаємодії студентства знайшли відображення ознаки позитивної асиметрії культурно-історичних інтерпретацій (рівень розуміння позитивного полюсу перевищує рівень розуміння негативного). В окремих випадках історична пам'ять реінтерпретує наратив минулого з метою її більш раціонального впорядкування у контексті глобалізаційних процесів.

Гостро постає питання позитивної соціальної солідарності (солідарності "за", а не «проти») – 79% респондентів вважають, що різні погляди на історичні події в Україні закономірні, водночас 60% стверджують, що пошук історичної правди необхідний заради історичної справедливості.

Негативно асиметрують політичний простір думки про негативні наслідки відродження українізації (27%) та переконання, що відродження радянського минулого не втратило актуальності і в наш час (29%). Вони є уламками пам'яті про радянський період історії України. Та все ж найбільш місткою на негативні пропозиції виявилась інституційована пам'ять. У 35% молоді легітимізація української держави викликає сумнів, а 28% констатує, що українці завжди мали таку владу, на яку заслуговують. Також бракує усвідомлення політичної самодостатності, розуміння геополітичної ролі держави та раціонального ставлення до політичного лідерства, що свідчить про недостатній рівень усвідомлення молоддю історичної суб'єктності.

Підводячи підсумок зазначимо, що у політичному просторі молоді циркулюють інтерпретації, що, в одних випадках, є такими, що поділяються більшістю та впорядковують політичну картину світу як цілісну, а в інших - доповнюють одна одну, або суперечать, тобто є симетричними або асиметричними. Доповнювальна пам'ять прагне зменшити дистанційність минулого та реального, тоді як суперечлива навпаки, її збільшує, наповнює дискурс протиріччями. Така ситуація свідчить про обмеженість простору окремих тем, що, за результатами дослідження, частково є наслідком історичної травмованості. Також значний вплив чинить стан психологічного пограниччя – інтеграція такого історичного досвіду, який по-різному інтерпретує культурно-історичні особливості. Відповідно, позитивна асиметрія стає спонукою активних інтеграційних практик, а негативна – контрінтеграційних.

Саме така складна і почасти навіть внутрішньо суперечлива структура історичної пам'яті студентської молоді, багата і на нові світоглядні ідеї та погляди. Сьогодні у молодіжній свідомості відбувається дивергенція традицій і досвіду старших поколінь, та активний процес створення власної політичної культури.

Також можна погодитись із В. Горбатенко, що у політичній картині світу сучасної молоді переважають характеристики постмодерну. Так, в умовах постмодерну заперечується ідеологія і практика володарювання, домінування, насилля, війни на користь цінностей плюралізму, рівноправного діалогу, дискурсу, миру й згоди. «Постмодернізм розлучається з усіма формами монізму, уніфікації і тоталітаризації, з обов'язковими утопіями та іншими прихованими формами деспотизму – і переходить до ідеї множинності й різноманітності, до конкуренції парадигм, співіснування різнорідних елементів», наголошує науковець [57, 154]. Така ситуація послаблює міфологізацію історичної пам'яті і тиск групових емоцій.

Як зазначає В. Нагорний, українська молодь ще не наблизилась до універсальних ліберально-демократичних норм, оскільки вона досі обирає між різними ідеологічними орієнтаціями. Але якщо в суспільстві не будуть

забезпечені права й свобода людини, власна гідність не буде виступати моральним критерієм власної поведінки і ставлення до гідності інших, доки ми не усвідомимо, що гідність кожної окремої людини є гарантією державного суверенітету загалом, годі сподіватись на торжество соціальної справедливості в українському суспільстві [34].

Історична пам'ять молоді переносить акцент із етнокультурного аспекту нації на політичний – становлення політичної української нації, на намагання зберегти свою самобутність та прагнення бути суб'єктом нових політичних реалій. Становлення суб'єктності ґрунтується не стільки на реінтерпретації історичної пам'яті, скільки на узгодженні її з моделлю майбутнього (пошуку компромісу).

Узагальнюючи результати теоретичного та емпіричного досліджень, можна зробити висновок, інтеграційні практики студентської молоді розгортаються від активної інтеграції до контрінтеграції. Стан інтегрованості передбачає наявність упорядкованих та раціональних способів осмислення минулого. Впорядковані, зрозумілі та позитивні аспекти минулого стають активними чинниками смислотворення, а слабоструктуровані, ірраціональні та негативні – забуваються, витісняються, заміщуються.

Активна інтеграція означає наявність інноваційного типу осмислення історичного досвіду. Вона супроводжується завершенням процесу політичної ідентифікації, лояльністю до існуючої влади, схильністю бути носієм конституційного патріотизму, ідентифікацією з Україною не лише за місцем проживання, але й за державою, прилученням до української нації в її етнічному та політичному розумінні, пов'язування з нею власного майбутнього, визнанням українського етносу як титульного, що визначає високий рівень солідарності та навіть появу особливого почуття «національного гонору» (визначення М.Рябчука [35]). Інтегрований вид відрізняється наявністю порівняно високого ступеня консенсусу з основних питань історичного минулого, історичною толерантністю, різними формами плюралізму, трансформуванням історичних підстав у почуття солідарності.

Пасивна інтеграція ґрунтується на символічному визнанні українізаційних процесів, дещо примусовому визнанні політичних реалій – належність до української нації та громадянства визнається за доконаний факт і приймається як об'єктивний стан речей, протистояти якому немає особливого сенсу. Молодь з таким різновидом інтеграції підтримує державу, а якій живе. Майбутнє пов'язується з Україною, проте без особливого ентузіазму, не виключаються й інші прийнятні варіанти. Вирішальним постає вплив домінуючої групи та зовнішніх обставин. Історична пам'ять часто має латентний характер і чекає свого пробудження. Серед способів осмислення минулого домінує симулякровий чи ієрархічний.

В ситуації *субінтеграції* політична взаємодія не виходить за рамки етнічного, територіального, націоналістичного чи інституційного наративів, пригадування відбувається у вузьких межах при загальному оптимістичному погляді на історію. Характерним є явище розірваної історичної пам'яті, що переходить у пам'ять-дистанцію. На фоні готовності підпорядковуватися чинній владі – різними форми відчуженості особистості від держави та її інституцій, ситуативне прийняття політичних рішень. У цьому контексті можна говорити про субкультуру пограниччя, яку розуміємо як поведінку, що протиставляє себе спільноті в цілому та продовжує культивувати і плекати специфічні звички, стилі буття та політичної поведінки в цілому. Така ситуація характерна для ієрархічного та фрагментарного способів осмислення минулого.

Контрінтеграція – виявляється у намаганні ізолюватися від українізаційних впливів, не сприйнятті контенту, пов'язаного з українською мовою, історією та культурою. При цьому демонструється стійке небажання пам'ятати, прагнення замістити «невдале минуле» прийнятними образами, витіснити травмуючий досвід у сферу неістотного або неіснуючого. Або ж, навпаки, ідеалізується минуле, яке недооцінено. Такий вид інтеграції властивий різним формам активної протидії українізаційним впливам у різних сферах громадського та особистого життя, заперечує конституційний патріотизм та послуговується етнічним чи територіальним патріотизмом, орієнтується на

неукраїнські культурні й політичні реалії. Все це – на тлі фрагментизованого чи/та симулякрового способу осмислення.

Отже, типовими практиками інтеграції студентської молоді в сучасні політичні реалії є: активна інтеграція, пасивна інтеграція, субінтеграція, контрінтеграція. А ті чи інші способи інтеграції історичної пам'яті молоді у політичну картину світу є результатом домінуючих типів осмислення минулого.

Характеристики політичної картини світу в просторово-часовому модусі важливо проаналізувати через *темпоральну спрямованість*. Остання, за Г. Середою, визначається як відчуття того, що актуальність, цілісність буття – в єдності минулого, сьогодення й майбутнього [60]. Вона означає зорієнтованість у майбутнє чи зациклювання на минулому, що, як зазначає Л.Рєпніна, найчастіше пов'язане з культурною стратегією подолання спільнотою кризових станів пам'яті [61]. У політиці вектор минуле-майбутнє часто використовується як маніпулятивна практика: або минуле заперечується, а на майбутнє покладаються великі сподівання, наприклад, трактуючи його як «світле майбутнє», або ж минуле представляється як золота віха розвитку, а майбутнє – як загроза та прокляття, що викликає страх.

Для дослідження дистанційності та темпоральної спрямованості, як параметрів взаємодії, було розроблено проєктивну методику «Кола політичної взаємодії» (модифікація методики Т. Румянцевой «Кола життя») [62]. Оскільки у пам'яттєвому дискурсі образ держави виявився значущою складовою, методологічно виправданим є підхід до вивчення смислової сторони політичної взаємодії особистості і держави через образ держави, що лягло в основу даної методики.

У такий спосіб особистість й державу було представлено як суб'єкти взаємодії (джерела активності й смислотворення), а взаємодію досліджено за двома індикаторами: темпоральною спрямованістю та дистанційністю. Респондентам пропонувалося зобразити три кола, які символізують минуле, сучасне та майбутнє нашої країни. Образ майбутньої держави трактувався як

образ ідеальної взаємодії. Наратив-коментар активізував роздуми молоді над конструктивізацією образів.

При інтерпретації отриманих даних ми виходили з того, що, по-перше, коло є символом соціального простору, по-друге, графічне представлення кіл у минулому, теперішньому та майбутньому визначить темпоральну спрямованість, по-третє, розташування кіл дозволить говорити про міру усвідомлення соціальної дистанційності. Відтак значущими постали: розміри кіл та різниця їх за величиною, відстань між ними, що символічно відображає внутрішній психологічний простір взаємодії. У розмірах кіл відбиваються уявлення про значущість та цінність держави у певному часовому модусі. Однаковий розмір кіл вказує на рівноправність темпоральної спрямованості, тоді як графічна різниця відображає їхню автономність, значущість чи ефективність (темпоральну спрямованість).

Кола можуть бути розташовані: 1) далеко один від одного, 2) перетинатися, 3) співпадати, що відповідно трактується як три типи дистанцій: а) як лінійна послідовність – поступальний рух (пряма лінія з кіл або лінія з кіл, які йдуть вгору або вниз); б) як потік альтернатив – циклічний (зчеплені кола або розкидані кола); в) як простір включення – спіралеподібний (кола розміщені у вигляді «мішені» або у формі трьох зчеплених кіл). Таким чином, відстань між колами та їх перетини вказують на особливості психологічної дистанції між часовими модусами, виявляють дистанційну взаємозалежність.

У ході дослідження встановлено, що кожен четвертий респондент (26%) зображує образ держави у трьох часових модусах рівноправними, водночас наявна асиметрія часових модусів у бік майбутнього (47%) відносно теперішнього (7%) та минулого (19%). Уявлення про розрізнення, не цілковиту тотожність історичних модусів держави можна вважати ознакою сьогодення та проявом демократичної політичної культури. Асиметрія у бік минулого постає дезінтеграційною силою (за визначенням Р.Арон – плекання страху), тоді як асиметрія у бік майбутнього – інтегруючою (плекання надії) [63]. Притаманна переважній кількості молоді орієнтація на майбутнє є передумовою успішної

політичної взаємодії. Усвідомлення особливостей історичного розвитку держави та її перспектив має доповнюватися високою мірою прагматизму, раціональності та критичності, що розвиває уявлення про спільну відповідальність за майбутнє. У ході дослідження також проявилася тенденція зображення рівних образів минулого та майбутнього з вираженим зменшенням образу теперішнього (22%). Отже, значущість майбутнього для молоді є зрозумілою та виправданою у психологічному плині часу, тоді як тенденція до нівелювання ролі сучасного розвитку держави у часовому просторі викликає тривогу.

Результати дослідження міри усвідомлення соціальної дистанційності свідчать про перевагу лінійної послідовності (54%) над циклічною (25%) та спіралеподібною (21%). Так, у переважній більшості випадків часові модули залишаються автономними, більша дистанційність сприймається як належна, а значить правильне.

Таким чином, на основі співвідношення темпоральної спрямованості та міри соціальної дистанції виявлено 9 рівнів осмислення часового простору, які можна об'єднати у *типологію способів осмислення образу держави*, виділивши 3 загальних типи: 1) взаємодія відособленості, відстороненого споглядання на розвиток держави; 2) взаємодія співпраці, психологічного включення до світу політики; 3) взаємодія злиття, усвідомлення історичної суб'єктності. Взаємодія злиття означає визнання домінуючої ролі державі та акцентує готовність особистості до взаємодії з нею, що може стати передумовою становлення ефективної моделі держави загального добробуту.

За результатами дослідження, найбільш поширеним і типовим у взаємодії особистості та держави є тип відособлення. У більшості молоді актуалізується потреба вільного вибору та подолання обмежень з боку держави. Зворотньою стороною цього процесу є поглиблення історично зумовленої великої дистанційованості особистості з державою, через яку молодь не може набути необхідного досвіду взаємодії. Такий тип взаємодії продовжує узвичаювати уявлення про неминучість та фатальність історичних подій, що гальмує

становлення громадянського суспільства. Взаємодія співпраці та злиття постають йому альтернативою та визначають психологічну готовність до історичної суб'єктності, сприймання себе як активного суб'єкта. Відповідно однією з потреб сьогодення є розвиток історичної компетентності інституційованої пам'яті студентської молоді, що сприятиме становленню такого громадянського суспільства, яке інтегрує особистість і державу й водночас не ототожнюється з нею та не відокремлюється від неї.

За результатами дослідження можна констатувати таке: 1) процес конструювання історичної пам'яті є автономним та значущим в інтеграційних практиках молоді, 2) історична пам'ять структурує референтні ознаки єднання у спільноті, 3) має місце позитивна асиметрія інтеграційних процесів, 4) наявна криза інституційної пам'яті (владно-підвладного досвіду взаємодії), 5) сьогодні відбувається дивергенція традицій та історичних наративів, 6) молодь активно реінтерпретує культурні та історичні факти, наповнюючи їх темами історичної суб'єктності.

Все це дозволяє констатувати активний процес становлення громадянського самовизначення та інтеграційних практик студентської молоді у контексті переосмислення історичного минулого. Але наявність таких станів як субінтеграція та контрінтеграція, виявлені фрагментарність та ієрархізованість політичної картини світу, наявність у дискурсі симулякрів та лакун свідчать про проблемні зони політичної картини світу молоді, що є результатом недостатньо сформованого рівня історичної компетентності. Відповідно оптимізація дискурсу взаємодії суб'єктів політичної соціалізації потребує розвитку історичної компетентності, техніки формування якої є предметом наступного розділу.

4.3. Наративні техніки розвитку історичної компетентності студентської молоді

Розгляд дискурсу взаємодії особистості та минулого дозволив зробити висновок про те, що він не є усталеним, наповнений як цілісними, так і

фрагментованими смислами, а існує як певна мінливість, нерозгорнута потенційність. Впорядкування історичної пам'яті раціоналізує політичний простір, актуалізує роль історичної компетенції у процесі становлення демократичних практик. При цьому історична компетентність руйнує страхи та стереотипи, виходить за межі ірраціональних уявлень про історичну справедливість чи скривдженість, зменшує інституційовану дистанційність.

Чим більш ускладнений у спільноті процес політичної інтеграції, тим актуальніше звучить тема історичної пам'яті. Вона постає тим мостом, через який спільнота постає сама та вибудовує політичний простір навколо себе. Однак актуалізованість історичної пам'яті теж повинна мати свої межі, бути предметом обережного підходу та вдумливого аналізу, щоб не ускладнити здійснення проекту майбутнього. Тому важливо виокремити наукові стратегії розвитку історичної компетенції для запобігання деструктивним впливам реінтерпретації історичного минулого.

Услід за Л. Нагорною історичну компетенцію ми розуміємо як здатність громадян усвідомлено ставитися до спадщини й виробляти власні оціночні критерії, які відповідають усталеній життєвій концепції суспільства [27]. Історична компетентність веде від стихійного світосприйняття до усвідомленого розуміння історичного процесу та тягlosti становлення держави, сприяє розвитку конституційного патріотизму, пов'язаного із дотриманням громадянином конституційних вимог держави та базованого на принципі співучасті у політичній долі держави.

У сучасних умовах *наукова стратегія* розвитку історичної компетенції молоді полягає у:

- 1) наповненні інтеграційних практик такими національними символами, смислами та значеннями, які відповідають сучасному етапові модерної української спільноти;

- 2) подоланні етноцентричності й етнічної ексклюзивності історії, включенні історії національних меншин до загального українського історичного наративу. Для зміцнення національної ідентичності важливо

віднайти оптимальний баланс, який би, з одного боку, не допустив розмивання етнокультурної основи історичної пам'яті, а з другого – сприяв би усвідомленню національної історії як перманентного процесу взаємодії та взаємовпливів культур різних національних меншин;

3) інтегруванні історичної пам'яті у загальноєвропейські та світові історичні конструкції, що значно розширить уявлення про свою країну як світову державу;

4) розвитку спроможності більшою мірою оновлюватися, аніж зберігати стабільність, що визначає, по-перше, уміння переконувати або примушувати, не вдаючись до сили та, по-друге, уміння не дозволити себе обдурити, залякати або розколоти. Як зазначав Ю. Габермас, сьогодні важливо навчитися двох речей: "давати собі раду з тривалими стабілізованими конфліктами і критично переосмислювати власні традиції" [64, с. 65];

5) пошуку сучасних відповідей на геополітичні виклики та інформаційні війни. Так, узвичаєною практикою міжнародних відносин сьогодні стає тактика «виклику» («ти не посмієш мене приборкати») [62]. Результати дослідження свідчать про активний пошук молоддю геополітичного самовизначення. Конструктивний підхід до питання національного самоствердження потребує копіткої роботи з подолання утопічних, меншовартісних і вузьких трактувань визначального впливу зовнішніх обставин, які диктують постійне пристосування, та пошук ворогів та друзів як іззовні, так і всередині спільноти.

6) орієнтації на адекватне співвіднесення національної ідентичності з важливими процесами національно-державної організації. В сучасних умовах важливим є розуміння залежності добробуту й безпеки кожного громадянина від блага нації й держави, національної злагоди і громадянського миру;

7) розумінні подвійної природи пам'яті та причин відсутності цілісного образу вітчизняної історії на рівні колективної пам'яті. Оскільки створення будь-яких спільних схем історичної пам'яті просто неможливе, важливо розбудовувати, розкривати і популяризувати історію рівних прав та обов'язків,

де на перше місце висуваються правові аспекти, порушуються питання соціальної справедливості, громадянської рівності й верховенства закону;

8) виробленні стратегій, спрямованих на блокування травматичного соціального досвіду, оскільки мовчання або брак збалансованої інформації про складні сторінки історії не сприяють подоланню стереотипності та фрагментарності. Як зазначає І.Симоненко, «необхідно обирати компромісні стратегії репрезентації минулого, акцентувати увагу на темах, які сприяють примиренню історичної пам'яті суспільства [37,55]. Варто акцентувати увагу не лише на втратах і прорахунках, а на досягненнях і позитивних моментах української історії;

9) переосмисленні та впровадженні нових комеморативних практик, які базуються на політиці примирення та вшануванні пам'яті як героїв, так і жертв;

10) деполітизації історичної пам'яті – відійти від радянської практики вибудовування однолінійної концепції розуміння історії, та погодитися на право кожного громадянина мати свою пам'ять. «Єдиний вихід для України, як зазначає М.Рябчук, – це ототожнення її громадян не з тою чи тою версією минулого, а з певною візією майбутнього, з ефективними інституціями, що забезпечують обнадійливий і вкрай бажаний для всіх цивілізаційний прорив. Тільки така політика здатна легітимізувати державу в очах громадян і зробити проблему наявних у ній двох колективних пам'ятей другорядною. Що, звісно, не означає відмови від осмислення минулого, де криється чимало спільних для всіх проблем, які заважають творенню привабливого майбутнього [35, 137];

11) розвитку уявлення про спільну відповідальність як за минуле, так і за майбутнє, при цьому йдеться не про екстраполяцію відчуття провини, а про здобуття поваги, на яку заслуговує прагнення подолати трагічні сторінки історії;

12) освоєнні такого принципу політичної взаємодії, який ґрунтується на розумінні «іншості», на принципах співіснування та співробітництва, уявлення про всі спільності як підрозділи планетарної спільноти; солідарності «за», а не

«проти»; доповнення інституційованого дискурсу «боротьби за незалежність» дискурсом політичних компромісів та діалогу.

Однією із проблемних тем історичної компетентності є робота з історичними травмами. Тому на часі розробка психотехнологій з метою виявлення та корекції психологічної напруги, викликані амбівалентністю та фрагментарністю історичної пам'яті. Для вирішення поставлених завдань дієвими є методи наративних психотехнологій, основна ідея яких полягає у тому, що життя й стосунки людей формуються через текст, створений людьми і використаний ними для осмислення. Специфікою наративний психотехнологій є спрямованість на психологічну допомогу особистості у розвитку історичної компетентності, яка надходить від інших учасників. Використовується теорія Дж.Гіпсона до поняття смислу як простору можливостей, в якому відбувається розвиток (цит. за [12]). Тобто йдеться про створення відповідного середовища для джерела змін. Наративні технології передбачають роботу з наративним текстом, відображеним у спогадах особистості. Адже надії, очікування і страхи в ланцюгу поколінь певною мірою «передаються у спадок». Часто спогади видаються несумісними між собою, такими, що не можуть бути укладені в цілісну картину світу. Мета таких психотехнологій – у локалізації спогадів, зближенні індивідуальних спогадів у рамках історії країни, відході від забуття, усамітнення та егоцентризму для спокійного трактування трагічних та болючих сторінок історії країни. Особливо актуальна така робота з студентами-педагогами, майбутніми викладачами історії.

Одною із наративних технік є *робота над спогадами*, яка включила «написання» карти народження, наративне інтерв'ю (усні історії про родовід), та модифіковану методику історичних метафор (І.Трегубенко «Техніка метафор») [65]. У даній методиці респондентам пропонується у вигляді метафор описати розуміння долі (як індивідуальний рівень), історії сім'ї (як груповий) та історії країни (як колективний). Використання метафор пов'язано з тим, що вони є одним із основних засобів пізнання об'єктів минулого та

утворення нових значень, що забезпечує когнітивну та смислоутворюючі функції та виявляється у баченні однієї сутності через іншу. Представлення спогадів через історичну метафору також використовується з метою зменшення психологічної напруги та нейтралізації захисного бар'єру. Вона забезпечує розширення можливостей пізнання реальної історії, розуміння подвійної природи пам'яті. Тобто, постає завдання створення єдиного поля комунікації – такого дискурсивного простору, де різні позиції щодо минулого та його відмінні образи становитимуть конструктивну основу взаємодії. При цьому важливим є розвиток як конструктивних наративів про минуле, так і смислопороджуючих – про майбутнє. Легітимізація спірних інтерпретацій минулого може стати серйозним підґрунтям розвитку толерантної, позбавленої руйнівних та насильницьких форм взаємодії.

Тренінг «Спогади про минуле» спрямований на те, щоб поглянути та зрозуміти родинну історію у більш широкому контексті через спогади інших учасників та дослідити, як зберігалася пам'ять. На першому етапі тренінгу учасникам пропонується нанести на карту позначки місць, де вони народилися, звідки вони родом («написання» карти народження). Потім – метафорично позначити на трьох часових променях спогади, які є важливими для всієї спільноти, родини та особисті спогади (методика історичних метафор). У такий спосіб демонструється регіональна представленість та робиться пам'яттєвий зріз щодо найбільших пам'ятних історичних подій та значимих спогадів. Це допомагає краще зрозуміти цілісність та багатоаспектність історичних подій.

На другому етапі проводиться наративне інтерв'ю «усна історія своєї сім'ї та свого життя». Під час тренінгу учасники дізнаються про долю різних сімей та мають можливість порівняти, зіставити їх у контексті історії України та інших країн. У такий спосіб пам'ять зосереджується на розумінні того, що багато що у минулому було зовсім неоднозначним. Трагічні події переплітаються із вчинками людей, які заслуговують на повагу та гордість. Все це дає змогу виділити з наративів життєві смисли, що з одного боку, ослаблюють почуття скривдженості, усамітнення, а з іншого – пробуджують

взаєморозуміння та толерантність. Акцентується увага на тому, що використання конструкту колективної відповідальності за минуле є ірраціональним. Потрібно також розуміти, що ніхто не повинен брати на себе функцію осуду. При цьому важливо відзначити, що відчуття історичної відповідальності за минуле слід відрізняти від поняття провини. Головною є думка, що «ми маємо подолати минуле, не замовчуючи нічого для того, щоб поважати себе та отримаємо повагу». Така робота допомагає розширити уявлення про історичну картину світу, сприяє переосмисленню в ній сімейної історії та вказує вихід із травмуючих переживань. Кожен учасник тренінгу стає дослідником: ставить проблему, шукає способи її розв'язання, аналізує, критикує, знаходить позитивне. При цьому вони навчаються цінувати власні та чужі спогади, будувати конструктивний діалог.

На третьому етапі демонструється, як окремі покоління пам'ятають про минуле, яким чином абстрактний та колективний вимір історії заломлюється через призму індивідуальних спогадів та біографій. Важливо з'ясувати, яким чином у родинах відбувається діалог між поколіннями, наскільки спогади актуалізовані, приховані чи деформовані. Слід враховувати, що найчастіше спільним для різних родин є небажання зустрічатися з минулим як із чимось ганебним. В українських родинах радянського періоду часто культивувався метод прихованої пам'яті. Доречно також вести мову про закриті і відкриті, цілісні і перервані спогади. Варто виділити різні мотиви функціонування пам'ятей: усвідомлення своєї унікальності, звеличення минулого, пошук історичної правди, відновлення справедливості, намагання знайти підказку, прагнення помститися, маніпуляція, страх дізнатися про щось негідне, каяття, порозуміння та зцілення.

Проведення такого тренінгу є дієвим методом роботи зі спогадами, особливо травмуючого характеру, з метою порозуміння та усвідомлення, що держава – це люди, які допомагають один одному.

Література

1. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. С.Шліпченко. – К.: Ніка-Центр, 2013. – 184 с.
2. Психологический словарь / Под ред. В.П. Зинченко, Б.Г.Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Педагогика-Пресс, 1997. - 440 с.
3. Вельцер Х. История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы // Неприкасаемый запас, 2007. – № 2–3 – С.40–41.
4. Макаров М. Л. Основы теории дискурса.— М.: ИТДГК «Гнозис», 2003.— 280 с.
5. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас, 2007. - № 2 - 3 (40 - 41).
6. Эриксон Э. Детство и общество : [текст] / Э. Эриксон. – [2-е изд.]. – СПб.: Ленато, 2006. – 592 с.
7. Т. Шибутани Социальная психология: пер. с англ. - Ростов-на-Дону : Феникс, 2002. - 544 с.
8. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Пер. с фр. В. П. Визгина, Н. С. Автономова. — СПб.: А-сac, 1994. — С. 383.
9. Корабльова Н.С. Дискурсивна психологія як відповідь на психологію когнітивну // Наука і освіта. – 2011. - № 9. – С.113-118.
10. Чепелева Н. В. Психологічні механізми розуміння та інтерпретації особистого досвіду // Проблеми психологічної герменевтики / за ред. Н. В. Чепелевої. – К. : Міленіум, 2004. – 156 с.
11. Вольфовська Т.О.Дослідження історичної пам'яті: концептуальні засади // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; за заг. ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна. – К.: Золоті ворота, 2012. – Вип. 13. – С. 7 – 12.
12. Наративні психотехнології / Чепелева Н.В., Смульсон М.Л., Шиловська О.М., Гуцол С.Ю.; за ред.. Чепелевої Н.В. – К.: Главник, 2007. – С.144.
13. Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 2–3 (40–41). – С. 37–51.
14. Лотман Ю.М. Семиотика культуры и понятие текста. /Избранные статьи. Т. 1. - Таллин, 1992. - С. 129-132.
15. Титаренко Т.М. Конструювання життєвого шляху: практики автобіографування / Т.М.Титаренко // Українська наукова школа психології та педагогіка життєтворчості: досягнення, проблеми та перспективи розвитку: ювілейний науково-методичний збірник / за ред. Л.В.Сохань, І.Г. Єрмакова та ін.. – Запоріжжя: Хортицький національний навчально- реабілітаційний багатопрофільний центр, 2013. – С.278 – 288.
16. Донченко О.А. Архетиповий менеджмент: монографія / О.А.Донченко, НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології. –Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 264 с.
17. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс; пер. с фр. и вступ. статья С. Н. Зенкина. – М. : Новое издательство, 2007. – 348 с.)

18. Рикер П. Конфликт интерпретации: очерки о герменевтике. – М.: «Медиум», 1995. – 415 с.

19. Вашкевич В.Н. Культурно-історична традиція та історична свідомість. – Інтернетресурс: <http://www.stattionline.org.ua/histori/107/20133-istorichna-pamyat-v-ukraini-suchasnij-stan-ta-vikliki-majbutnogo.html>

20. Скар О.М. Політична компетентність як результат політичної соціалізації: теоретичні та прикладні аспекти // Соціальне навчання: механізми розвитку політичних ставлень молоді. Наук.-метод. посібник / за наук. ред. І.В.Жадан; НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – С.46-72.

21. Вельцер Х. Поколение дедов в Европе: результаты сравнительного изучения механизмов культурной преемственности в европейских странах / Інтернетресурс: <http://www.library omsu.ru/cgi-bin/irbis64r/cgiirbis>

22. Любимий Я.В. Динаміка та тенденції розвитку суспільної свідомості (самоорганізуючий аспект) // Дисерт. дослідження на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук., 1997.

23. Масненко В.В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал – 2002. - №5. – С.49-62.

24. Л.Демоз Психоісторія. Інтернетресурс: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Lloid/index.php

25. Сапогова Е.Е. Psychocadabra: субъективная «картина мира» как гипертекст. – Известия Тул.Гу. Серия «Психология». – Вып.4. – Тула: Тулгу, 2004. – С.163-179.

26. Васютинський В. О. Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К. : Вид-во Київ. славіст. ун-ту, 2005. – 492 с.

27. Глебова И.И. Политическая культура России: образы прошлого и современность / Рос. акад. наук, Институт науч. информ. по обществ. наукам. - М. : Наука, 2006. - 330 с.

28. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К., ІПіЕНД ім.І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 328 с.

29. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция / Перевод [О. А. Печенкиной](#), - Тула, Тульский полиграфист, 2013. Інтернетресурс: http://lit.lib.ru/k/kachalow_a/simulacres_et_simulation.shtml

30. Хазратова Н.В. Психологія відносин особистості й держави. Монографія. – Луцьк: РВВ ВДУ "Вежа", 2004. – 276 с.

31. С.Франк Проблемы власти // Вопросы жизни. - 1905. - № 4. Інтернетресурс: <http://www.dissercat.com/content/problema-formirovaniya-dukhovnykh-osnov-obshchestva-v-sotsialnoi-filosofii-slfranka#ixzz3dKMLYjZ9>

32. В.Куєвда Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект. Монографія.- Донецьк: Український культурологічний центр, 2007 - 264 с.

33. Михальченко М. Українська регіональна цивілізація / М. Михальченко // Політичний менеджмент. - 2003. - №1. - С.19-28.

34. Головаха Є.І. Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особистості / Є. Головаха // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 24–39.

35. Рябчук М. Дихотомія національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки. Дис... канд. політ. Наук // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса, 2015. – Інтернетресурс: <http://ipiend.gov.ua/uploads/dissertations/Riabchuk/Riabchuk-Dyser-Final.pdf>

36. Нагорний В. Політична культура громадян України: вектори змін // Гуманітарна політика Української Держави в новітній період: Монографія / За ред. С.І.Здіорука. – К.: НІСД, 2006. – С.38-122.

37. Білоусова І. Менталітет - доля чи діагноз // Грані-плюс. - 2004. - 15 березня. – С.6

38. Симоненко І.М. Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного наративу // Стратегічні пріоритети. – 2009. - № 1. - С. 51-61.

39. Кравченко В. Ю. Теорія відносної депривації в контексті дослідження політичного насилля // "Дні науки філософського факультету – 2015", Міжнародна наукова конференція "Дні науки філософського факультету – 2015", 21–22 квіт. 2015р.: [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.].// – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2015. – Ч. 9С.40-42

40. Пелагеша Н. Є. Соціокультурні трансформації пострадянських суспільств: методологія осмислення / Н. Є. Пелагеша // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького держ. пед. ун-ту ім. Г. Сковороди : наук.-теорет. зб. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С. 242–250.

41. Васютинський В.О. Мова чи «язик»? // Україна молода, - 2014. - № 74 – 27 травня. С.3

42. Г. Марія Феномен пограничя: соціокультурний аспект. Інтернетресурс: http://eprints.oa.edu.ua/1354/1/Gul_210512.pdf

43. Грицак Я. Українська історіографія. 1991 – 2001: Десятиліття змін / Я.Грицак // Україна модерна. – Київ; Львів, 2005. – Ч. 9. – С.43-68.

44. Зерній Ю. Генеза та сучасний зміст поняття історичної пам'яті // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1 (6). – С. 32–39.

45. Побочий І.А. Менталітет українського суспільства: витоки та сучасний стан. Інтернетресурс: <http://fsn.fhum.info/pdf/91/91-07.pdf>

46. Дойч К. Нації та комунікація // Націоналізм. Антологія. – Київ: Смолоскип, 2000. – С. 546-566.

47. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.

48. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія. - К.: Либідь, 1999. - 352 с.

49. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология. М.: Наука, 1994. – 247 с.

50. Липинський В. Націоналізм, патріотизм і шовінізм; Народи поневолені і народи бездержавні // Сучасність. – 1992 - №6. – С.
51. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології – Мюнхен : Український Вільний Університет, 1993 . – 217 с.
52. Дичковська Г. Проблеми державотворення: український індивідуалізм. / Г. Дичковська // Людина і політика. - 2002. - №2. - С. 73-81
53. Бадзьо Ю. Національна ідея і національне питання / Ю. Бадзьо. — К.: Смолоскип, 2000. — 52 с.
54. Гирич І. Історія України нового часу в сучасній шкільній освіті. – К.: ВД «Стилос», 2009. – 64с.
55. Троян С., Киридон А. Міжнародні чинники конструювання національної пам'яті – Інтернетресурс: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/mizhnarodni-chinniki-konstruvannjanacionalnojipamja/#sthash.FsaHGsD6.dpuf>
56. Колодій А. Війна на ураження свідомості триває. Звідки витівки «Інтера». Інтернетресурс: http://ihorhulyk.blogspot.com/2015/01/blog-post_10.html
57. Киридон А. «Маски пам'яті» в умовах суспільних зламів. Інтернетресурс: <http://www.memory.gov.ua/publication/maski-pam-yati-v-umovakh-suspilnikh-zlamiv>
58. Горбатенко В. Людина і суспільство в ситуації постмодерну: філософсько-політичні детермінанти // Соціогуманітарні проблеми людини – 2010. - № 5. – С.151-166.
59. Вебер М. Хозяйство и общество / Пер. с нем. под научн. ред. Л. Г. Ионина. — М.: Изд-во ГУ-ВШЭ, 2010.
60. Ясперс К. Духовная ситуация времени // Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – С.287-418.
61. Середа Г.К. Теоретическая модель памяти как механизма системной организации индивидуального опыта // Психология деятельности и познавательных процессов. – Вестник Харьковского университета. – Харьков: Вища школа, 1984. – С.10-18.
62. Репнина Л. Память и знания о прошлом в структуре идентичности / Л.Репнина // Диалог со временем / под. ред. Репниной Л., Петровой Н. - М.: Изд-во ЛКИ, 2007. - Вып. 21: Исторические мифы и этнонациональное идентичность. - С. 5-21.
63. Румянцева Т.В. Психологическое консультирование. Диагностика отношений в паре. СПб.: Речь, 2006. — 176 с.
64. Реймон А. Мир і війна між націями: Пер. з фр. – К.: Мп «Юніверс», 2000. – 688 с.
65. Габермас Ю. Залучення іншого: студії з політичної теорії / Ю.Габермас // пер. з нім. А. Дахній, наук. ред. Б. Поляруш. – Львів: Астролябія, 2006. – 416 с.
66. Трегубенко І.А. Историческая память в контексте субъективной картины жизненного пути личности. Автореферат ... канд. психол. наук // Научная библиотека диссертаций и авторефератов. Інтернетресурс:

<http://www.dissercat.com/content/istoricheskaya-pamyat-v-kontekste-subektivnoi-kartiny-zhiznennogo-puti-lichnosti#ixzz4CsKdTbIq>

Корисна інформація. Україномовні сайти на історичну тематику:

1. Сайти державних структур, що відповідають за формування історичної пам'яті. Зокрема це сайт Українського інституту пам'яті (<http://www.memory.gov.ua>), Міністерства культури та туризму України (<http://mincult.kmu.gov.ua>),

2. Сайти наукових інституцій. Це сайти Інституту історії України НАН України (<http://www.history.org.ua/>), історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (history.univer.kharkov.ua), Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (<http://www.iio.npu.edu.ua/index.php>), Інституту історії України (), інші.

3. Сайти громадських організацій – сайти Всеукраїнського товариства «Меморіал» ім. В. Стуса (memorial.kiev.ua), Товариство пошуку жертв війни «Пам'ять» (www.memoria.com.ua), Центру досліджень визвольного руху (<http://www.cdvr.org.ua/about.php>), Центру розвитку музейної справи (prostir.museum/center/ua), Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (www.pamjatky.org.ua/AboutUs/utopik.aspx), Інституту суспільних досліджень (<http://www.ukrterra.com.ua/friends.htm>), Всеукраїнського товариства «Просвіта» (prosvitjanyn.org.ua), та інші.

Цікаві проекти: серіал «Невідома Україна» (5 канал), «Україна: історія українських земель» (телеканал «Інтер»).

4.4. Релігійний дискурс як чинник становлення національної ідентичності: історична ретроспектива

Вплив релігійного дискурсу на становлення української політичної нації варіював дуже істотно: українське націєтворення пам'ятає і цілковите ігнорування релігійного чинника політичними елітами, і надактивне залучення релігійної риторики і релігійних інституцій у національне будівництво.

Предтечі та батьки українського націоналізму не розглядали релігію як істотний чинник формування української нації, хоча цілком виразно вказували на її демаркаційний характер у процесі етнічної ідентифікації. Зокрема Микола Міхновський (1873–1924), чий праці тривалий час були основоположними документами цілих поколінь українських націоналістів, вважав, що релігійний дискурс ще має стати будівельним матеріалом для формування нації.

Природно, що соціалістичні переконання, надзвичайно сильні наприкінці XIX – у першій чверті XX ст. серед українських діячів, визначали їх досить

прохолодне ставлення до релігії. В очах українських, як, утім, і інших європейських радикалів того часу, релігія несла на собі карб затхлості, глибокої провінційності і приреченості. Українська еліта, як і еліти інших недержавних народів, прагнула «розбудити, струснути» масу, і незрівнянно охоче говорила про свободу і звільнення, про натиск і силу, ніж про покаєння або смирення. Природно також, що православ'я, принаймні із середини ХІХ ст., усвідомлювалося українськими діячами як чинник, що нівелює національну самосвідомість українців. Але ще більш істотною для них у цьому контексті була конфесійна розірваність України. Як доводить Р. Шпорлюк, національна свідомість українців формувалася тими, хто не бажав бути ані поляком, ні росіянином тоді, коли росіяни і поляки, формуючи власні модерні нації, протиставляли себе Заходові.

Український націоналізм поставав і як реакція на спроби модернізації панівних стосовно України націй. Ця модернізація загострювала асиміляцію та руйнувала аграрний культурний тип, цінності якого були домінантними для багатьох українських інтелектуалів. Відтак народжуваний український націоналізм мав би звертатися до релігії як до надзвичайно важливого аспекту кожної традиційної культури. Водночас дві конститууючі складові релігійної частини національного конструкту – Православ'я як символ козацьких повстань, визвольної боротьби та боротьби з унією, і Унія – як демаркаційний феномен, що захистив галицьких русинів східним обрядом від спольщення й конфесійним вододілом від русифікації, – очевидно суперечили одна одній. З іншого боку, «реактивний» чинник польського і російського націоналізмів спонукав українських інтелектуалів до формування власного проекту, який вимагав абстрагування від релігійних відмінностей «двох Україн».

Саме тому для І. Франка релігія в контексті створення української нації – це в жодному разі не будівельний матеріал, а передусім і винятково – серйозна проблема. Практично одночасно М. Грушевський попереджає галичан і великоукраїнців, що впродовж 20–30 років вони можуть отримати дві національності на одній етнографічній основі, подібно до того, як дві частини

одного сербського племені дали розвести себе релігійним та іншим обставинам до повного відчуження [1].

До якого ступеня нова уявлювана спільність могла видобувати з релігії матеріал для своєї легітимації? Очевидно, Греко-Католицька церква відіграла серйозну роль у процесі кристалізації ідентичності галичан. До кінця XIX ст. греко-католицькі священники домінували в середовищі галицьких українських діячів. 1890 р. у Галичині не було жодного світського за походженням інтелігента [2, с. 78].

Складніше з православ'ям. Твердження, відповідно до якого воно не могло відіграти тут скільки-небудь значної ролі, оскільки не опозиціонувало українську націю, що формувалася, від найбільш значущої для неї референтної спільноти, яка перебувала в полі православної культури, тобто від росіян (у нинішньому розумінні), потребує уточнення. По-перше, Російській православній церкві так і не вдалося знівелювати шкідливу, на думку російських архиєреїв, самотність українських єпархій. По-друге, з поля зору в даному разі вислизає надзвичайно важливий чинник східноєвропейської історії – польський. Цей чинник для України XIX і навіть початку XX ст. абсолютно не скасовується поділами Польщі і знищенням її державності. Більша частина XIX ст., навіть після польського повстання 1863 р., проходить на Правобережній Україні під знаком жорстокого антагонізму польської шляхти й українського селянства. Політика царського уряду незмінно спрямовувалася на ослаблення польського домінування (а також єврейського впливу) на Правобережній Україні, стримування Католицької церкви у краї і зміцнення тут Православної церкви та «російського елемента».

Православні священники аж до останньої чверті XIX ст. перебували у значній залежності від польського дворянства, їхні спадкоємці нерідко переходили в католицизм, а ще частіше шукали собі після семінарії місце на державній службі. Священниками ставали, отже, не найбільш талановиті та здібні семінаристи. Навіть після поразки польського повстання 1863 р., коли вся нерухомість і кошти Римо-Католицької церкви були переведені в

розпорядження казни, православні священники стали одержувати платню, що перевищувала утримання духовенства внутрішніх єпархій, і була розгорнута православна місія, католицькі позиції у краї залишалися надзвичайно сильними. Після 1905 р. це стало особливо очевидним.

Що ж до зміцнення «російського елемента», точніше, елемента великоросійського, якщо говорити в поняттях того часу, то в Південно-Західному краї імперії його тоді практично не було. Український, або малоруський елемент переважав абсолютно. Навіть у 1897 р., після спроб обрусіння краю, російськомовне населення складало лише 3,5 % усього населення Волинської губернії, 3,3 % – Подільської і 5,9 % – Київської. До початку 1910-х рр., на думку багатьох істориків, причому не лише українських [3], православне духовенство стало на Правобережній Україні промотором великоросійської ідеології. Але для українських селян православ'я в демаркаційному вимірі як і раніше лишалося антипольським і антиєврейським, а не антиросійським ідентифікаційним маркером.. Православ'я було для волинського або подільського селянина мужицькою вірою, етнічні форми якої у дуже незначному ступені піддавалися змінам у перебігу кампаній боротьби зі «шкідливими своєзвичаями», які періодично проводилися великоросійськими архиереями. Загалом же наявність потужної польської альтернативи російському впливу об'єктивно послабляло русифікаторський потенціал імперської політики в Південно-Західному краї.

Розглядаючи далі православ'я як чинник у процесі формування української нації, слід передусім нагадати, що Малоросія відіграла видатну роль у процесі перетворення московського православ'я на православ'я Російське. Наразі цілком задовільно вивчено історію церковної уніфікації, що знищувала специфічний характер організації Київської митрополії до її інкорпорації у склад Московського патріархату, незрівнянно слабше вивчено вплив цих зусиль на глибинні шари духовного життя українського селянства та його самоусвідомлення.

М. Грушевський оцінював цей вплив, причому не тільки в перспективі формування нації, цілком негативно. Він стверджував, що, починаючи із середини ХІХ ст., в українське село замість кліру, що тримався старих традицій, приходять вихованці нових шкіл, причому уряд розподіляє «московський елемент» на найбагатші міські парафії, а відтак – і на кращі сільські. Істотним чинником, писав М. Грушевський, було скасування обрання духовенства, а до того ж вигнання «народної» мови з проповіді, відрив духовенства від селянської маси й викорінювання в Церкві всього, що не відповідало «московським зразкам». Селянство, стверджував він, дедалі гостріше відчуває в духовному стані «елемент чужий і ворожий, одну з категорій визискувачів селянського поту», й усі були незадоволені офіційною церквою, яка спричинилася до появи і зростання євангельських рухів на півдні України [4, с. 153–157].

Єдиною важливою українською інституцією, яка, принаймні частково, інтегрувалася в імперську структуру на Гетьманщині, була Православна церква. Але з іншого боку, саме церква продовжувала зберігати свої місцеві мовні й літургійні особливості, а також користуватися цілим комплексом майнових і звичаєвих прав, що глибоко вкорінилися в українській правовій і соціальній системах. Спогади І. Власовського, В. Гарби, В. Зеньковського, А. Лотоцького, В. Приходька та ін. свідчать про живучість «української стихії» у середовищі духовенства України, передусім Правобережної, що успадковувало свої парафії від дідів, батьків, тестів тощо і зберігало тут «старі звичаї».

Зрозуміло, що Православна церква не могла стати будителем національної самосвідомості малоросійських селян і патроном українського руху. А проте, переставши бути цілком «своєю», ця Церква так і не стала цілком ефективним знаряддям русифікації. При цьому видається, недостатньо говорити про глибоку прірву між єпископатом і парафіяльним духовенством, відносну близькість щонайменше частини нижчого духовенства до селян і наявність серед цієї частини не тільки народно-культурницької течії, а й досить радикальних поглядів, а також несистемності русифікаторських зусиль з боку

державної і церковної адміністрації. Слід гадати, що саме в релігійній сфері, де трансльовані з покоління в покоління символи і традиції набувають статусу «вищих значень», антитеза іншим спільнотам формулюється найбільш жорстко й безкомпромісно. Саме тут суперечка про кількість пальців, якими накладається хресне знамення, підноситься на онтологічний рівень, ритуальні відмінності стають нестерпними, а їх характер – сакральним. В усякому разі, прагнення до здобуття «своєї» Церкви з боку величезної селянської маси в 1917 р. було потужним і дуже серйозним, незважаючи на, здавалося б, невиразність ідентичності цієї маси. Філософ і церковно-суспільний діяч протоієрей В. Зеньковський згадував, як вразила його тоді «вируюча українська церковна стихія»: «Я побачив, що церковне українство сильне в селі, що в ньому дуже напружено живуть прагнення до вираження в церковному житті свого національного обличчя» [5, с. 39].

На післяреволюційному етапі Церква зі зрозумілих причин не могла брати серйозної участі у процесі творення української ідентичності. Розгром інституціалізованої релігії у 1930-ті рр., знищення УАПЦ і Греко-Католицької церкви, масові арешти духовенства, переслідування виявів народної релігійності, винятково люте саме в Україні придушення будь-яких проявів зв'язку релігійного й національного, витравлювання навіть нагадувань про які-небудь несекулярні джерела української культури величезною мірою маргіналізували Церкву й нищили середовище, в якому зберігалися елементи етнічної тотожності, а також національної ідентичності, що формувалася.

Але наприкінці 1980-х – на початку 1990-х цієї «стихії» вже давно не було, її розтрощили жорна варварської сталінської модернізації з її голодомором, розселенням і розцерковленням. Для радянської влади рішуче роз'єднання національного та релігійного компонентів українства було характерним для усіх її періодів, їх єдності боялася і окупаційна німецька влада України – спрямовуючи свої зусилля на відродження релігійності в усіх її проявах як альтернативи комуністичному світогляду, окупанти жорстко забороняли відродження національно орієнтованих церковних структур, що

могли підтримати ідею утворення незалежної Української держави на окупованих землях, а це ніяк не входило в плани німецьких властей.

Повоєнний етап формування української нації визначався чинниками, де церковна складова, по суті, була цілком відсутня: об'єднанням практично всіх етнічних українських земель у складі УРСР, а також подвійною інституалізацією української етнічності – у рамках квазідержавного утворення і фіксованої у паспорті «національності» кожного індивіда. Український етнос позбувається своєї неповноти: у нього з'являється управлінська, культурна, наукова еліта, він стає більшістю в містах України.

Постійно посилювана централізація управління всіма сферами громадського життя й послідовна «советизація», що мала в 1970–1980-х рр. уже більшою мірою «російське обличчя», придушення будь-яких проявів українського націоналізму, стимулювання всесоюзної мобільності українців, активне залучення їх у процес партійно-державного, промислового, наукового й культурного будівництва в інших республіках СРСР, природно, розмивали українську ідентичність на користь «нової історичної спільноти – радянського народу», але не підривали її цілком [6, с. 7–8].

Можна було б очікувати, що після набуття Україною державності й за умови наявності тут досвідченої церковної еліти, представники якої походили здебільшого із Західної України, незалежна Православна церква конститується відносно безболісно. Але ситуація виявилася набагато складнішою. Вихід з підпілля греко-католиків, перехід у Греко-Католицьку церкву більшості галицьких православних парафій і радикалізація тут національного руху стали серйозним викликом для тієї частини населення краю, для якої православна ідентичність була не менш важлива, ніж ідентичність національна. Відповіддю на цей виклик з їхнього боку стало проголошення Української автокефальної православної церкви, що позиціонує себе як по-справжньому українська православна церква, незалежна від закордонних центрів, передусім Москви й Рима.

Відновлення УАПЦ викликало надзвичайно різку протидію Московської патріархії і її Українського екзархату, який у водночас з огляду на зростання загрози позиціям Руської церкви з боку національно-церковного руху одержує новий статус – Української православної церкви (УПЦ) В Україні таким чином діють вже дві Православні церкви; «великий український компроміс» старої номенклатури й націоналістів, що зробив можливим реальне утворення української незалежності після референдуму 1 грудня 1991 р., у церковній сфері відтак не вдався із самого початку.

У підсумку Православній церкві в Україні, на відміну від держави на її території, так і не вдається легітимно стати незалежною й домогтися визнання цієї незалежності Повнотою Православ'я. Набуття Україною державності стало можливим далеко не в останню чергу внаслідок ослаблення союзного центру, в чому активно брала участь і російська еліта. Церковний же центр не тільки не був послаблений, а й, навпаки, – посилювався, і його посилення було підтримано як союзною, так і ще більшою мірою російською адміністрацією, що прийшла їй на зміну. Цей центр зберігав діючі й легітимні з погляду канонічного права важелі впливу на ситуацію в Україні. Причому відсутність у церковному праві механізму надання автокефалії/автономії, як і відсутність консенсусу з цього питання між Помісними Православними церквами, робило цю проблему практично нерозв'язною у повному обсязі в скільки-небудь доступній для огляду перспективі.

Українська держава, зацікавлена в незалежній Православній церкві, намагалася сприяти цій незалежності, причому часом – досить наполегливо. Керівництво держави виходило з того, що духовний вплив на мільйони громадян країни релігійного центру, який щонайменше не співчуває українській справі, становить серйозну загрозу незалежності України¹ [28]. До

¹ Цікаво, що такої думки дотримуються і деякі закордонні політологи. Зокрема, Ален Безансон стверджує, що «міжнародний комуністичний рух у даний час ліквідований, його якоюсь мірою замінила духовна сила, що, однак, здатна діяти в набагато більш обмеженій сфері – це державна Російська православна церква. Вона зберегла могутній засіб тиску на те, що в Росії називають близьким зарубіжжям, тобто на Україну, Білорусь і деяку частину прибалтійських країн. Вона дає змогу впливати на православну дугу Європи, тобто на Грецію, Румунію, Болгарію та Сербію».

того ж, в умовах падіння старих цінностей і вивільнення дотепер пригнічених різноспрямованих зацікавленостей окремих прошарків і груп, відсутності надійних інтеграторів Церква з її глибоко ешелонованою структурою, століттями відпрацьованим механізмом трансплантації доволі складних ідей у тканину масової свідомості набувала особливої привабливості у політиків. Інтереси «ново-старої» і нової еліт тут збігалися; до того ж, перша була готова віддати ініціативу націонал-демократам за підтримку і невтручання в найцікавішу для неї сферу перерозподілу власності.

Держава гостро відчувала необхідність підтримки з боку українського інституту, який забезпечує історичну тяглість, має виразно нерадянський характер, користується довірою населення і здатний на тій чи іншій основі консолідувати різні ідентичності. Однак спроби держави часто були ні ефективними для досягнення поставленої мети, ані коректними з погляду збереження громадянського миру й формування нової національної ідентичності.

Попри високу конкурентність українського релігійного простору Церкви все ж зуміли сформулювати загальний запит до влади і власний порядок денний щодо найбільш злободенних суспільних проблем. Об'єднані у складі Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, три православні, греко-, римо-католицькі та Вірменська церкви, а також найчисельніші протестантські союзи та об'єднання іудеїв і мусульман послідовно виступають з важливими ініціативами, закликами та зверненнями, які стосуються найсерйозніших громадсько-політичних питань і ситуації в країні. Саме у відповідь на заклик ієрархів УПЦ МП, УПЦ КП, УГКЦ було створено рух «Перше грудня», який проголосив своєю метою «сформувати критичну масу громадян, здатних жити у свободі і по правді, брати відповідальність за свої вчинки й утверджувати моральну політику та спільне добро».

Очевидно відтак, що ключовим фактором, який визначить роль Церков і релігійних організацій на сучасному етапі формування української нації, стане не лише їх діяльність з консолідації нації на ґрунті спільних вірувань, звичаїв і

символів, а здатність висунутися в авангард глибоких громадських і моральних перетворень. У цьому разі роль релігійного дискурсу для майбутнього України може виявитися надважливою.

Література

1. *Грушевський М.* Галичина і Україна. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/hrushevskyj.htm>
2. *Грицак Я. И.* Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. И. Грицак – К.: Генеза, 2000. – 350 с. *Matsuzato K.* Polish Factors in Right-Bank Ukraine from the Nineteenth to the Early Twentieth Century [Electronic resource]. – Retrieved from: <http://src-home.slav.hokudai.ac.jp/publicn/45/matsuzato/matsuzato-e.html>
3. *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. – К.: Освіта, 1992. – 192 с.
4. *Зеньковский В.* Пять месяцев в власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания / В. Зеньковский.; ред. М. А. Колеров. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1995. – 240 с.
5. *Кулик В.* Український націоналізм у незалежній Україні / В. Кулик. – К.: Центр досліджень національної безпеки при Національному університету «Києво-Могилянська академія», 1999. – 64 с.

V. СОЦІАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ ЯК ЧИННИК АКТИВІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ УЧАСТІ МОЛОДІ

5.1. Концептуальні засади дослідження соціальної взаємодії у політичній картині світу

Політична картина світу як індивідуальне і соціальне утворення та результат спільної діяльності багатьох поколінь віддзеркалює колективні репрезентації про норми і правила політичної поведінки, способи ментальної реконструкції політичних взаємовідносин, спільні смисли та символи, що дозволяють інтерпретувати очікування інших людей і вибудовувати власні у відповідності зі своїми інтересами і цілями [1; 2].

Існує і розвивається політична картина світу суб'єкта у його взаємодії та комунікації з іншими, у процесі обміну інформацією, на основі якої люди погоджують правила взаємодії, розуміють соціальні та політичні розбіжності і особливості свого місця в системі соціально-політичних відносин, вибудовують власну систему соціальних репрезентацій про владу, політичну систему, визначаються щодо спільних смислів, міфів та символів. Такі характеристики політичної картини світу, як *інтерсуб'єктивність* та *символічність* [1] безпосередньо пов'язані з соціальною взаємодією, в процесі якої розвивається система уявлень та диспозицій, які підтримують готовність та вміння суб'єкта вступати у взаємодію з іншими, визначають характер зв'язків між людьми і формують простір спільних значень та смислів. Така система уявлень впливає на вибір патернів та партнерів взаємодії, встановлення норм взаємовідносин з ними, а також регулювання зв'язків та дистанцій між складовими картини світу і політичної картини світу зокрема [3]. В такому розумінні соціальна взаємодія, а саме її репрезентація, виступає не тільки в якості складової політичної картини світу, а і в якості чинника її структурування, підтримуючи як цілісність та стабільності політичної картини світу суб'єкта, так і її розвиток та потенційність.

Роль соціальної взаємодії у структуруванні політичної картини світу конкретизують такі положення:

- через систему уявлень про сутність, цілі та способи громадянської взаємодії в соціально-політичному оточенні підтримуються вміння та готовність суб'єкта до громадянської та політичної залученості і, таким чином, вибудовуються змістові та просторові координати його політичного простору;
- уявлення про норми громадянської взаємодії транслиують особливості соціокультурного світовідчуття та колективні репрезентації щодо стандартів, які регулюють співпрацю суб'єкта з іншими, а також межі їх коригування з метою найповнішого задоволення своїх інтересів;
- задаються рамки суб'єктивних координат взаємозв'язків суб'єкта із складовими картини світу (смыслами та цінностями, такими як довіра, надійність, відповідальність), що регулюють розташування її компонентів, а також служать критеріями оцінки дистанції суб'єкта до них та між ними самими.

З метою концептуалізації соціальної взаємодії як предмета соціально-психологічного дослідження та визначення параметрів її емпіричного аналізу звертаємося до поняття соціального капіталу – одного із найпоширеніших концептів, якими оперують суспільні науки у вивченні соціальної взаємодії та громадянської залученості. Концепції соціального капіталу пропонують продуктивні підходи до вивчення соціальної взаємодії та дозволяють визначитись щодо її основних смислових та диспозиційних параметрів.

«Соціальний капітал» зазвичай розглядається як засіб розв'язання цілої низки соціальних та суспільних проблем і, за висловлюванням Дж. У. ван Дета, є єдиним реальним шляхом примирити вимоги та очікування емансипованих та індивідуалізованих громадян з необхідністю їх залучення до демократичного процесу прийняття рішень [4]. Р. Патнам з цього приводу пише: «...соціальний капітал робить нас розумнішими, здоровішими, безпечнішими, багатшими та краще здатними врядувати у справедливій та стабільній демократії» [5, 154].

Поняття «соціальний капітал» є широко вживаним як у політичній, так і в економічній та соціальній теорії. Поряд з ресурсом ефективної демократії, на що вказує Р. Патнам, соціальний капітал трактується як чинник соціальної

взаємодії (Дж. Кольман), сімейних стосунків (Дж. Бойсджолі, Дж. Дункан та С. Хофферт), та сталого економічного розвитку (С. Нак та Ф. Кіфер).

Відповідно поняття соціального капіталу має багато інколи навіть суперечливих визначень. Однак спільним для них є те, що соціальний капітал розглядається як «акумуляоване багатство», яке можна «інвестувати» для отримання дивідендів у майбутньому [4], а результатом такого інвестування є мінімізація витрат учасників взаємодії завдяки тому, що у довірливих стосунках досягнення спільного розуміння та згоди вимагає значно менше ресурсів [5; 6].

Як ресурс соціальної взаємодії, що пов'язаний з певною соціальною структурою, соціальний капітал невід'ємний від стосунків між людьми і, на відміну від інших форм капіталу, є спільною власністю суб'єктів взаємодії, а отже жодний з них не має і не може мати ексклюзивного права на володіння ним [7].

Різні визначення соціального капіталу віддзеркалюють ступінь, з яким соціальний капітал як ресурс використовується для загального або індивідуального блага. Р. Патнам, наприклад, вважає соціальний капітал суспільним надбанням, яке сприяє співпраці та підтримці добрих стосунків між членами громади та нації і є, таким чином, цінним засобом подолання багатьох соціальних проблем сучасного суспільства [5]. Як ресурс реалізації індивідуальних потреб та інтересів соціальний капітал розглядається в контексті мережі соціальних зв'язків, встановлених індивідуальним актором, і визначається кращим доступом до інформації, який він отримує, низкою спеціальних умінь та владним ресурсом, які використовуються радше для власної кр'єри, ніж для блага організації або іншої громади.

Дослідження соціального капіталу як чинника і водночас продукту соціальної взаємодії становить значний інтерес для розвитку теорії політичної соціалізації молоді та пропонує інтегрований підхід до вивчення проблеми структурування її політичної картини світу.

Основу різних підходів до інтерпретації соціального капіталу складають, насамперед, праці П. Бурдьє, Дж. Кольмана та Р. Патнама, які містять базові положення щодо концептуалізації даного поняття.

Соціальний капітал за П. Бурдьє існує поряд з економічним і культурним капіталом і визначається як сукупність реальних та потенційних ресурсів, пов'язаних з володінням суб'єктом стабільною мережею більш-менш інституціоналізованих зв'язків, що набуваються та підтримуються членством у групі. Група «...забезпечує кожного з її членів підтримкою капіталу, яким вони спільно володіють» (8, 429). Обмін забезпечує репродукцію таких груп, оскільки мережі зв'язків не природно дані, а є продуктом індивідуальних та колективних інвестиційних стратегій, свідомо або несвідомо спрямованих на встановлення та репродукцію соціальних зв'язків, які використовуються на короткостроковій або довгостроковій основі.

Таким чином П. Бурдьє надає соціальному капіталу інструментального значення, зосереджуючись на перевагах, які мають ті, що ним володіють, а також спеціальному структуруванню соціальної реальності з метою створення такого ресурсу [8; 9].

Дж. Кольман підкреслює функціональне значення соціального капіталу і розуміє його як феномен, що має певну соціальну структуру і сприяє певній діяльності в межах цієї структури. Отже, соціальний капітал – це все, що сприяє індивідуальній або колективній діяльності та визначається мережами та усталеними стосунками, взаємністю, довірою та соціальними нормами. На відміну від інших форм капіталу, які є приватним продуктом, соціальний капітал є суспільним продуктом і невід'ємною рисою структури взаємозв'язків між акторами [10].

За Дж. Кольманом, соціальний капітал є нейтральним ресурсом, що сприяє будь-якій діяльності, а те, чи підвищується добробут суспільства в результаті цієї діяльності, чи ні, залежить повністю від дюдей, які його використовують. Дослідник підкреслює, що «певна форма соціального

капіталу, що є корисною для сприяння окремим діям, може бути непотрібною або шкідливою для інших» [10].

Соціальний капітал виступає у декількох формах. Перша – *зобов'язання та очікування*, важливим елементом яких є ступінь довіри між учасниками взаємодії. Другою формою соціального капіталу є потенційна *інформація*, яку можна отримати в процесі встановлення та підтримки соціальних зв'язків і використати у спільній або індивідуальній діяльності. Третьою формою є існування дієвих *норм та санкцій*, які, як і інші форми капіталу, сприяють одним видам діяльності та стримують інші. Окремо розглядається соціальний капітал у сім'ї, що стосується взаємовідносин між батьками та дітьми, і соціальний капітал у громаді, поза межами сім'ї [10; 11].

Важливим внеском у дослідження проблеми соціального капіталу є роботи Р. Патнама, який будує свій підхід до дослідження соціального капіталу навколо неотоквіліанського твердження про те, що досвід участі в громадських асоціаціях сприяє подоланню розбіжностей між людьми і їх кращій співпраці [12]. Досліджуючи питання ефективного врядування, Р. Патнам встановив кореляцію між ефективним врядуванням і громадянським залученням: «добре врядування є супутнім продуктом співочих груп та футбольних клубів» [13, 176]. Він запропонував нове визначення соціального капіталу, як явища рівня громади, і розглядав його як «рис соціальної організації, такі як довіра, норми та мережі, що можуть підвищити ефективність суспільства шляхом фасилітації скоординованих дій» [13]. Так само як і Дж. Кольман, Р. Патнам вважає соціальний капітал суспільним благом, що акумулюється в процесі його використання. Він стосується колективної цінності всіх соціальних мереж і диспозицій, спрямованих на досягнення спільних цілей. Соціальний капітал, за твердженням автора, є ключовим компонентом побудови та підтримки демократії [5]. Базовим компонентом соціального капіталу є соціальна довіра. На відміну від міжособистісної довіри, її основними джерелами є норми взаємності та мережі громадянського залучення.

Р. Патнам стверджує, що мережі, побудовані на *горизонтальних* зв'язках, є ключовими для формування соціального капіталу, а от *вертикальні*, незважаючи на ступінь їх міцності та вагомості для своїх членів, не можуть підтримувати соціальну довіру та співпрацю [13]. Таке твердження є доволі дискусійним, оскільки багато дослідників соціального капіталу вважають, що вертикальні зв'язки є такими ж важливими джерелами соціального капіталу, як і горизонтальні [14].

Р. Патнам пропонує розглядати два види соціального капіталу: пов'язуючий (*bonding*) та з'єднуючий (*bridging*). Пов'язуючий соціальний капітал стосується цінності соціальних мереж між однорідними індивідуальними членами або групами, а з'єднуючий стосується соціальних мереж, створених різнорідними членами або групами. З'єднуючі мережі містять додаткову цінність для суспільства, уряду, громад та окремих громадян. Прикладами мереж, що є проявом з'єднуючого соціального капіталу, є хор, спортивний клуб тощо, а от пов'язуючий може виявлятися навіть як кримінальне угруповання [5].

Розрізнення двох видів соціального капіталу дозволяє продемонструвати те, що соціальний капітал не завжди має позитивну роль для суспільства (хоча він завжди є цінністю для індивіда або групи). Так, цінними є ті мережі, що підвищують продуктивність громади та її згуртованість, а ті, що обслуговують виключно власні потреби ексклюзивних груп та переслідують цілі, які заперечують суспільні інтереси, вважаються негативним соціальним капіталом.

Таку думку підтримує і Ф. Фукуяма, зазначаючи, що соціальний капітал як прийняті неформальні норми співпраці між двома та більше індивідами не є очевидним суспільним благом, оскільки групова солідарність часто досягається ціною ворожнечі до тих, хто є поза межами групи. Дослідник також зауважує, що ділити людей на друзів та ворогів є природною схильністю людини, на якій будується політика [15]. У той самий час він підкреслює важливість соціального капіталу для сильної демократії та економічного зростання і наголошує на суворому дотриманні верховенства права та функціонуванні

основних політичних інститутів як необхідній умові розвитку соціального капіталу [16].

Не всі прийняті норми, на думку Ф. Фукуяма, є соціальним капіталом. Його складають ті, що стосуються традиційних чеснот, таких як чесність, виконання зобов'язань, надійне виконання обов'язків, взаємність тощо. Вони варіюють від норм взаємності між двома друзями до складних доктрин на кшталт християнства або конфуціанства. Довіра ж, мережі та громадянське суспільство, які асоціюються з соціальним капіталом, є епіфеноменами, що з'являються внаслідок соціального капіталу, але не складають його.

На відміну від Дж. Кольмана та Р. Патнама, Ф. Фукуяма не вважає соціальний капітал суспільним благом: оскільки гіпотетично співпраця необхідна всім людям, як засіб досягнення їх егоїстичних цілей, має сенс твердження, що соціальний капітал виробляється як приватне благо. Як приватне благо він розповсюджується за межі групи і може мати як позитивний, так і негативний вплив [17]. Прикладом першого може бути положення пуританізму про необхідність поводитися морально з усіма людьми, а не тільки членами своєї родини. Норми співпраці, таким чином, виходять за межі групи, яка сповідує пуританізм. Щодо негативного впливу, то прикладом його, як уже зазначалося вище, може бути внутрішня єдність групи, яка досягається за рахунок підозрілого та ворожого ставлення до тих, хто до неї не входить. Попередити та запобігти такому впливу в суспільстві мають закони.

Ф. Фукуяма звертається до концепції «радіуса довіри», що стосується кола людей, серед яких функціонують норми співпраці [17]. Якщо соціальний капітал групи має позитивний вплив поза її межами, радіус довіри може бути більшим, ніж сама група. Радіус довіри може бути меншим, ніж група, що часто трапляється у великих організаціях, де норми співпраці стосуються тільки взаємодії керівництва та штатних працівників.

Сучасне суспільство, на думку Ф. Фукуяма, можна зобразити як серію концентричних та накладених один на одного радіусів довіри (від друзів, НДО та релігійних груп) (рис. 5.1.1).

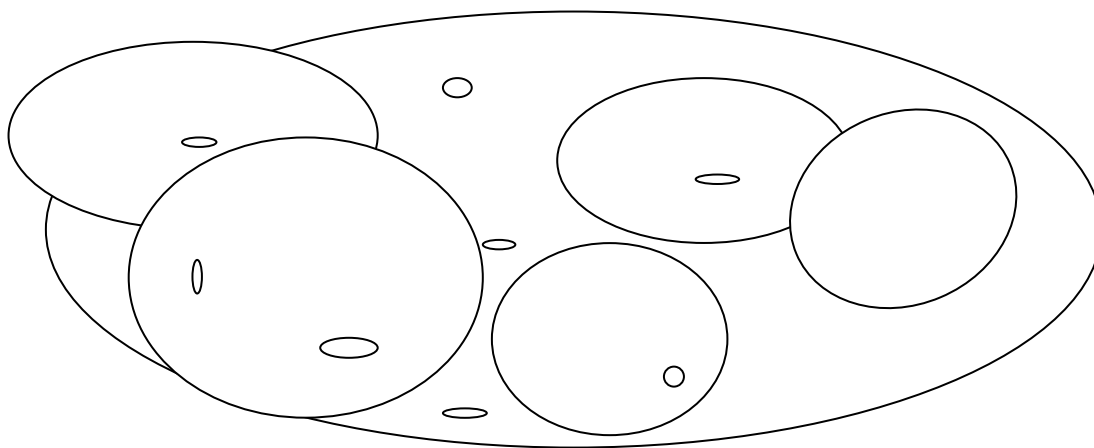

Рис. 5.1.1. Мережі довіри

Порівняно з традиційним суспільством, яке часто є сегментним і, відповідно, складається з великої кількості ідентичних, самодостатніх соціальних об'єднань, сучасні суспільства складаються з великої кількості соціальних груп, що перетинаються, і, як наслідок, в їх межах спостерігається множинність членства та ідентичностей. В такій ситуації виникають більш сприятливі умови для обміну інформацією, розвитку інновацій та людських ресурсів [17].

Таким чином, соціальний капітал розглядається як ресурс людського капіталу, економічного зростання, розвитку нації та громадянського суспільства.

Жд. Нагапін і С. Гошал пропонують розглядати соціальний капітал у контексті організаційного розвитку та розвитку інтелектуального капіталу і визначають його як сумму «актуальних та потенційних ресурсів, закладених ... та отриманих з мережі взаємозв'язків, якими володіє особистість або соціальна структура» [18, 243]. Дослідники виділяють три виміри соціального капіталу – структурний, ставленнєвий та когнітивний, проте підкреслюють умовність їх виділення і тісний взаємозв'язок між собою.

Структурний вимір соціального капіталу стосується загальних патернів зв'язків між акторами і представлений наявністю або відсутністю мережі

зв'язків, їх морфологією або конфігурацією, що стосується щільності та ієрархії, а також їх організацією.

Ставленнєвий вимір описує тип персональних стосунків, вироблений людьми в процесі взаємодії, як, наприклад, повага та дружба, що впливають на їх поведінку. Саме через ці постійні особистісні взаємозв'язки люди реалізують такі соціальні мотиви, як товариськість, схвалення та престиж. Серед ключових складових цього кластеру дослідники називають довіру та надійність (Ф. Фукуяма, Р. Патнам), норми та санкції (Дж. Кольман, Р. Патнам), зобов'язання та очікування (Р. С. Берт, Дж. Кольман, М. С. Грановеттер) і ідентичність та ідентифікацію (Х. Гаканссон, І. Снегота і Р. К. Мертон).

Третій вимір соціального капіталу – *структурний* – стосується ресурсів, які забезпечують спільні репрезентації, інтерпретації та систему значень для учасників взаємодії, включаючи спільну мову та коди.

Виміри соціального капіталу за Жд. Нагапіт і С. Гошалом представлені на рис. 5.1.2.

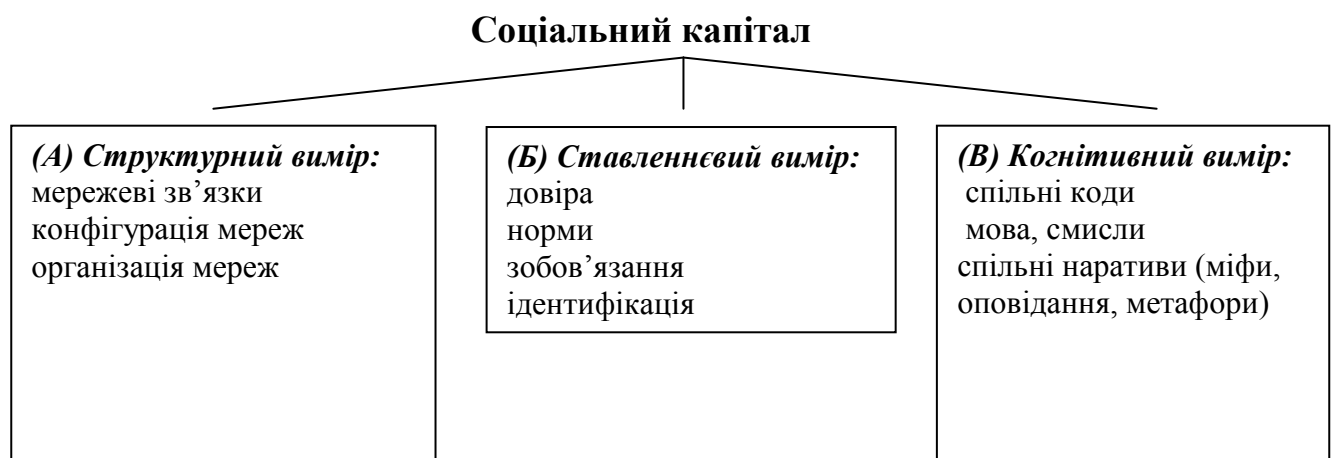

Рис. 5.1.2. Виміри соціального капіталу

З точки зору завдань соціально-психологічного дослідження *структурний* вимір соціального капіталу може розглядатися як такий, що стосується індивідуальних умінь та готовності людей встановлювати слабкі або сильні зв'язки з іншими в межах певної соціальної структури. *Ставленнєвий* вимір вказує на характер зв'язків між людьми у мережі, ознаками яких є довіра один до одного, визнання норм співпраці, зобов'язань, партнерства та

відповідальності. *Когнітивний* вимір окреслює ті спільні смисли та розуміння, які вироблені та використовуються індивідами або групами в інтергруповій або інтрагруповій взаємодії.

Щодо соціально-психологічної інтерпретації самого поняття соціального капіталу, то тут має сенс звернутися до визначення, яке пропонується Фондацією соціального капіталу (the Social Capital Foundation), яка вважає, що необхідно розрізняти соціальний капітал як такий та його прояви. Часто соціальний капітал трактується як мережа зв'язків, якими володіє людина і які вона може використовувати з метою соціальної інтеграції. Проте соціальний капітал є скоріше диспозиціями, спрямованими на створення, підтримку і розвиток таких мереж, а ніж самими мережами. Так само соціальне залучення (соціальна взаємодія) є проявом соціального капіталу, а не самим капіталом. Звідси соціальний капітал розглядається як колективна ментальна диспозиція, близька до так званого духу громади [19].

Російський дослідник О. М. Татарко для позначення ставленнєвого аспекту соціальної взаємодії, яке, на його думку, лежить в основі формування капіталу соціального, пропонує застосовувати нове поняття – «соціально-психологічний капітал» [20]. Воно розглядається автором як родове поняття «соціальний капітал», як його психологічна основа, і досліджується в контексті вивчення соціально-психологічних проблем соціальної інтеграції в полікультурному суспільстві та соціально-психологічних детермінант ефективної економічної поведінки. Дослідник визначає соціально-психологічний капітал як систему ставлень особистості, які підтримують та регулюють інтерсуб'єктну взаємодію, групову інтеграцію та згуртованість. При агрегації такі соціально-психологічні характеристики особистості складають соціальний капітал групи. «Соціально-психологічний капітал – це ресурс позитивного психологічного ставлення особистості до групи та найближчого оточення, що виявляється у довірі, толерантності, вираженій груповій ідентичності та готовності особистості до дотримання групових норм» [21, 22].

Структуру соціально-психологічного капіталу О. Н. Татарко пропонує визначати з огляду на структуру соціального капіталу і, відповідно, виділяє такі його складові (показники): громадянська ідентичність (позитивність, вираженість), прийняття культурної багатоманітності (етнічна толерантність) та довіра (міжособистісна, соціальна та інституціональна) [21].

Зважаючи на представлені вище інтерпретації соціального капіталу, результати аналізу підходів до його концептуалізації в різних галузях соціального знання та завдання дослідження соціальної взаємодії у політичній картині світу молоді, визначаємо *соціальний капітал* як систему колективних і індивідуальних уявлень та диспозицій, спрямованих на створення, підтримку та розвиток соціальної взаємодії. Таке трактування, що віддзеркалює соціально-психологічну сутність поняття, покладено в основу теоретичної моделі дослідження соціальної взаємодії у структурі політичної картини світу студентської молоді. Оскільки пропонований підхід до інтерпретації соціального капіталу відповідає, на нашу думку, основним положенням концепції соціально-психологічного капіталу, цей термін буде використовуватись як синонімічний соціальному капіталу в презентації теоретичної моделі дослідження соціальної взаємодії у політичній картині світу студентства та обговоренні його результатів.

Важливим аспектом дослідження соціальної взаємодії у політичній картині світу є кореляція між соціальним капіталом та громадянським залученням членів суспільства. Існує два основних підходи до вивчення даної проблеми. Перший ґрунтується на розумінні соціального капіталу як індивідуального блага, а отже того, що він є власністю особистості. Другий – на тому, що соціальний капітал, як колективне надбання, є колективним благом, яке доступне всім громадянам. Серед прихильників обох підходів загалом існує згода щодо позитивної кореляції між рівнем соціального капіталу та громадянським залученням, особливо, коли йдеться про його структурний аспект (структурний вимір) – членства в добровільних організаціях та асоціаціях. Стосовно культурного аспекту (стосункового та когнітивного

вимірів) – довіри, спільних норм та цінностей тощо – такої одностайності думок немає.

Досліджуючи питання взаємозв'язку соціального капіталу та політичного залучення громадян, Дж. У. ван Дет відзначає декілька можливих чинників негативної кореляції між рівнем соціального капіталу та політичного залучення. Дослідник зазначає, що різноманітність та суперечливість соціальних контактів та політична різнобарвність всередині соціальних мереж часто не активізують, а, навпаки, спричиняють зниження політичного інтересу та падіння рівня політичного залучення своїх членів [4]. Дж. У. ван Дет також стверджує, що для свого власника соціальний капітал може мати ті ж самі наслідки, що й інші форми капіталу: він підвищує можливості людини для автономії, а також розширює простір використання цих можливостей. Більш автономний та спритний громадянин, як очікується, більш налаштований покладатися на власні можливості у роз'язанні проблем та подоланні викликів, з якими він стикається. Насамкінець, на думку Дж. У. ван Дета, в сучасному суспільстві політика як практична колективна справа з колективними результатами стає менш помітною у житті кожної людини. Вона, за висловлюванням Р. Гардіна, стає «політикою маргінальних проблем» і, порівняно з іншими сферами діяльності та їх потенційними можливостями, політичне залучення є менш важливим для людини [22, 44]. Якщо громадянин володіє відносно вищим рівнем соціальних ресурсів, він може дозволити собі не брати участь у колективних діях.

У межах другого підходу до трактування соціального капіталу як колективного надбання, доступного кожному громадянину, вважається, що якщо суспільство характеризується високим рівнем соціального капіталу, то кожний з його членів може користуватися ним, безвідносно до власного внеску в його створення. У такому випадку соціальний капітал стимулює політичне залучення незалежно від мотивів політичної участі громадян [23]. Однак, аргументують інші дослідники, навіщо раціональному громадянину брати участь у політичній діяльності, якщо в суспільстві існує високий рівень

взаємної довіри і члени суспільства поділяють його норми та цінності? Адже в будь якому випадку потреби та інтереси громадянина будуть взяті до уваги при прийнятті політичних рішень. За такою логікою соціальний капітал як колективне благо не сприяє підвищенню рівня політичного залучення, а навпаки, стримує його [24].

Іншим виміром концептуалізації питання взаємозалежності соціального капіталу та політичного залучення є його аналіз на мікро- та макро-рівнях, предметом якого є обидва погляди на соціальний капітал – як власність особистості, так і колективне благо. Розуміння соціального капіталу як індивідуального надбання в межах теорій мікро-рівня віддзеркалює положення концепції Дж. Кольмана, які широко представлені в соціології та політичній науці. Залучення особистості до соціальних мереж розглядається як школа демократії або вільний простір, в якому вона розвиває свої вміння, засвоює норми та цінності, результатом чого, на думку більшості вчених, є підвищення її політичної участі. Макрорівень передбачає аналіз сукупності індивідуальних характеристик – сукупний соціальний капітал, який, відповідно, вважається чинником підвищення політичного залучення.

Концептуалізація соціального капіталу як колективного блага в теоріях макро-рівня фактично зводиться до положення, сформульованого Е. Дюркгеймом, про те, що пояснення соціальних феноменів має відбуватися з точки зору закономірностей соціального розвитку в цілому і не потребує звернення до особистісного рівня аналізу, який наче б то лежить в основі пояснень макро-рівня. Щодо інтерпретацій соціального капіталу як колективного надбання в теоріях мікро-рівня, то в них детермінує положення про те, що соціалізація особистості відбувається в ситуації, яка характеризується певним запасом або кількістю соціального капіталу і що індивідуальна поведінка людини не впливає на загальну ситуацію. В такому випадку можна говорити як про позитивну, так і негативну кореляцію у взаємодії соціального капіталу та політичного залучення [4].

Таким чином, дослідники не дають однозначної відповіді на питання щодо ролі соціального капіталу у активізації громадянського залучення. Два основні підходи до концептуалізації соціального капіталу дають підстави зазначати, що він може служити чинником як підвищення, так і зниження рівня політичного залучення. Однак, взаємозв'язок між соціальним капіталом і громадянським залученням не повинен вивчатися односторонньо, адже рівень громадянського залучення не тільки залежить від соціального капіталу, а й сам є джерелом його розвитку і зростання. Ще одним положенням, яке формулює Дж. У. ван Дет за результатами аналізу різних підходів до концептуалізації соціального капіталу, є те, що для дослідження соціального капіталу як чинника активізації громадянської участі мотиви громадян, що спонукають їх до громадянського залучення, не є релевантними, оскільки соціальний капітал спрощує умови для взаємодії незалежно від мотивів і якостей її учасників [4].

Висновки. Теоретичний аналіз та систематизація науково-методологічних підходів до проблеми соціальної взаємодії як чинника громадянської участі молоді дозволив визначити поняття *соціального капіталу* як центральну категорію дослідження.

Соціальний капітал розглядається у двох аспектах: структурному – як сукупність сталих взаємозв'язків – мереж, у яких відбувається соціальна взаємодія, та культурному – як відданість спільним цінностям, нормам та смислам, на основі яких вибудовуються соціальні зв'язки. Виділяється три виміри соціального капіталу – структурний (уміння та готовність до взаємодії), ставленнєвий (характер зв'язків між людьми у мережі) та когнітивний (спільні смисли та наративи, що лежать в основі інтер- та інтрагруповій взаємодії).

Соціальний капітал інтерпретується як індивідуальний та як колективний ресурс, аналізується на мікро- та макрорівнях і в залежності від соціальної ситуації, цілей та мотиваційно-ціннісних орієнтацій суб'єкта, якому він належить, може мати як позитивні, так і негативні наслідки для активізації громадянської участі.

Предметом соціально-психологічного аналізу соціального капіталу є система індивідуальних і колективних диспозицій, спрямованих на створення, підтримку та розвиток соціальної взаємодії.

Параметрами виміру соціального капіталу визначаються ступінь розуміння і прийняття суб'єктом цінності, правил та цілей соціальної взаємодії; виявлення довіри, відповідальності, солідарності, рівності та толерантності як основ взаємного визнання; усвідомлення власної спроможності створювати слабкі або сильні соціальні зв'язки з іншими та готовність до взаємодії з ними в межах певної системи.

5.2. Особливості структурування репрезентацій соціальної взаємодії у політичній картині світу студентства

Соціальна взаємодія у політичній картині світу представлена смислами та ставленнями, які регулюють міжособистісні та міжгрупові відносини, підтримують уміння та готовність суб'єкта вступати у взаємодію з іншими, визначають характер зв'язків між людьми і соціальними групами та перспективи їх розвитку. Дослідження репрезентацій соціальної взаємодії, як і проблем структурування політичної картини світу в цілому, має як теоретичне, так і прикладне значення, яке полягає, відповідно, у визначенні когнітивних, емоційних та мотиваційних засад політичної дії суб'єкта та прогнозуванні політичних дій окремих громадян та соціальних груп і молоді зокрема.

У ході операціоналізації поняття соціального капіталу, який було визначено базовою категорією дослідження соціальної взаємодії у структуруванні політичної картини світу студентства, на основі аналізу теорій Дж. Кольмана, Дж. Нагапіт та С. Гошала, А. Н. Татарка та інших дослідників було визначено *параметри* соціальної взаємодії, які об'єднані у три групи: *ставленнєві* (довіра, взаємність, розуміння і прийняття норм та цілей співпраці, визнання зобов'язань, партнерства та відповідальності); *когнітивні* (спільні змісти та смисли, які вироблені та використовуються індивідами або групами в інтергруповій або інтрагруповій взаємодії); та *поведінкові* (настанови та

готовність суб'єкта створювати зв'язки з іншими в межах певної соціальної структури).

Основними показниками репрезентацій соціальної взаємодії визначено міжособистісну довіру, довіру до соціальних та політичних інститутів, ідентичність та ідентифікацію, взаємність зобов'язань та очікувань, визнання «правил гри», прийняття та готовність до забезпечення легітимності суспільних норм і санкцій, включеність до мережі соціальних контактів та соціальної підтримки, громадянську відповідальність, громадянську залученість: формальну (участь у громадських, релігійних, професійних організаціях тощо) і неформальну (волонтерська, добродійна діяльність).

Емпіричне дослідження репрезентацій соціальної взаємодії у політичній картині світу студентства здійснювалось у три етапи із застосуванням методів психосемантики та проєктивних методик.

На першому етапі було здійснено контент-аналіз дискурсів суб'єктів політичної соціалізації з метою виявлення смислових компонентів (тем та пропозицій) політичного дискурсу, в координатах яких формуються уявлення молоді про соціальну взаємодію. Метою *другого етапу* було визначення основних векторів семантичного простору, що структурують уявлення молоді про різні аспекти соціальної взаємодії. Основний метод дослідження на цьому етапі – психосемантичне опитування, бланк якого розроблений на основі пропозицій суб'єктів взаємодії, визначених на першому етапі. *На третьому етапі*, за допомогою методики незакінчених речень, проводилась поглиблена розвідка, спрямована на виявлення базових смислів, пов'язаних із соціальною взаємодією, ставлень до структурних елементів соціального капіталу та умов його існування.

За результатами контент-аналізу наукових публікацій та освітнього дискурсу (освітнянських ЗМІ та навчальних програм з предметів суспільно-гуманітарного циклу для учнів 10-11 класів ЗОШ, у т. ч. навчально-методичних матеріалів до курсу «Громадянська освіта», програмних документів та звітів щодо низки освітніх та просвітницьких проєктів НДО та професійних

асоціацій, публікацій рубрики «Суспільство» популярних Інтернет-видань, а також контент груп та публічних сторінок ВКонтакте) основними темами дискурсу суб'єктів політичної соціалізації щодо соціальної взаємодії було визначено: *довіру міжособистісну та інституціональну; правила гри, норми і санкції; громадянську залученість*. В межах кожної із зазначених тем було обрано від 10 до 12 пропозицій⁶, які віддзеркалюють основні смислові вектори політичного дискурсу. Далі пропозиції було використано у побудові бланка-опитувальника, використаного на другому – психосемантичному етапі дослідження.

Участь у другому та третьому етапі дослідження взяли 482 респонденти з різних регіонів країни. Центральний регіон представлений 105 студентами ВНЗ Києва та 85 студентами ВНЗ Вінниці, південний – 97 студентами Херсонських ВНЗ, східний – 105 студентами Донецьких ВНЗ і західний – 89 студентами ВНЗ Івано-Франківська.

Модель семантичного простору репрезентацій респондентів вибудовувалась за результатами факторного аналізу даних психосемантичного дослідження та даних дослідження за методом незакінчених речень. За основу була взята шестифакторна модель, побудована із застосуванням центроїдного методу. Факторна структура репрезентацій студентством соціальної взаємодії визначалась як в цілому по країні, так і окремо по кожному з регіонів. Для виявлення регіональних особливостей аналізувались також параметри, за якими було виявлено достовірні відмінності при порівнянні регіональних масивів даних.

Першим фактором моделі репрезентацій соціальної взаємодії у дискурсі українського студентства (сумарна дисперсія 67,1 %) є *«громадянська активність і відповідальність»* (18,3 % внеску у сумарну дисперсію). Другий фактор отримав назву *«громадянська та соціальна ідентифікація»* (13,7 %). Третім виявився фактор, що містить судження, пов'язані із смислами *довіри та*

⁶ Окремі формулювання було запозичено з опитувальників, що використовувались у всесвітньому дослідженні цінностей (World Value Survey) та європейському соціальному дослідженні (European Social Survey).

взаємності (10 %). Четвертий фактор отримав назву «*ставлення до норм та правил*» (9,1 %). До п'ятого фактору (8,2 %) увійшли судження, які стосуються «*потреби у соціальному захисті*». Шостий, найменш інформативний фактор, (7,9 %) об'єднав значення, що стосуються *індивідуальної свободи* або *свободи вибору*.

Аналіз пропозицій, що увійшли до факторної моделі, вказує на детермінованість дискурсу соціальної взаємодії, насамперед, смислами, пов'язаними з громадянською суб'єктністю, які представлені першими двома факторами «*громадянська відповідальність та активність*» і «*громадянська та соціальна ідентифікація*». Перший фактор вказує на усвідомлення молоддю важливості активного залучення до суспільно-політичних процесів і налаштованість на участь. Пропозиції другого фактора дають уявлення про якісні особливості такої участі. Більшість студентів, які брали участь у опитуванні, відчувають труднощі у ідентифікації себе з владою та інститутами держави, громадянами якої вони є. Респонденти налаштовані бути в опозиції до державної влади і не готові співпрацювати з нею. Так, лише третина опитуваних не вважає, що «*лише неосвічені та залякані люди можуть виявляти лояльність і довіру до влади та її установ*», третина погодилася з цим твердженням і решта не змогли зробити свій вибір. Водночас, коли йдеться про бажаний стан речей, 69 % опитаних вважають, що у громадян можуть бути спільні інтереси з владою, і тільки 9% впевнені, що таких не може бути. Така інтерпретація смислоутворюючих компонентів факторної моделі репрезентацій студентства підтримується результатами аналізу конструктів, використаних респондентами для закінчення речення «*Солідарність із співгромадянами для мене це —...*». За смисловим навантаженням виділилось три групи відповідей в залежності від базового смислу, що визначає репрезентації досліджуваних про солідарність: 1) *національна ідентичність, патріотизм, лояльність до нації та суспільства*: підтримка спортивних збірних команд України; почуття патріотизму, єдності нації; складова національної ідеї держави; День незалежності, коли відчуваєш себе громадянином і відчуваєш свою належність

до держави; підтримувати державу в усіх питаннях, у тому числі політичних; відчуття спільної історичної долі з іншими українцями; відповідальність за країну і суспільство; відстоювання національних інтересів та самобутності; не соромитись називати себе українцем; 2) громадянська чеснота, підпорядкування індивідуальних інтересів інтересам більшості: участь у діяльності для загального блага; вчинки на користь усього суспільства; умотивованість втілити в життя актуальні проблеми суспільства; підтримка тих напрямів розвитку суспільства, які обираються більшістю; коли наші погляди на суспільно-політичне становище країни співпадають; єдина думка і єдина мета для всіх; 3) співпраця, взаємодія та взаємозалежність: наявність спільних ідей та інтересів, можливість захисту власних прав спільно; підтримка, єдність інтересів та спільної мети; довіра та взаємодопомога; підтримка у боротьбі за свої права; спільна справа та інтереси; коли один може прийти на допомогу іншим.

Аналіз формулювань, використаних учасниками дослідження для закінчення речень за темою «громадянська залученість» – «Зазвичай людина займається громадською діяльністю тоді ..»; «Вважаю, що волонтери – це ..»; «Час від часу я залучаюся до громадських справ, як то ...» – підтверджує проблемність ідентифікації студентства не тільки з державою, а й такою формою інституційного громадянського залучення, як громадські організації.

Участь у громадських організаціях розглядається більшістю як така, що зорієнтована на «Я», власну вигоду і має пріоритетними матеріалістичні та індивідуалістичні цілі. Формулювання, використані учасниками дослідження для закінчення речення «Зазвичай людина займається громадською діяльністю тоді ...» мають здебільшого негативну забарвленість, відзначаються лаконічністю висловлювань, визначеністю позиції та низькою оцінністю. Типовими відповідями були такі: «Зазвичай людина займається громадською діяльністю тоді ...» «коли бачить вигоду для себе»; «коли їй нічим більше зайнятися»; «коли забезпечена і має час»; «коли хоче зробити себе важливою

для інших; хоче мати владу і змінити життя; коли за це добре платять; коли хоче підвищити свій авторитет».

Водночас звуження пропозиції (заміна абстрактної діяльності на конкретну її форму – волонтерську), дала змогу отримати якісно інші результати – досліджувані здебільшого позитивно ставляться до волонтерської діяльності. Конструкти, які вибудовувались респондентами стосовно волонтерської діяльності, мають переважно позитивну емоційну забарвленість, є розгорнутими за стилем, відрізняються вищим ступенем оцінності та акцентованою орієнтованістю на «Ми». Молодь оцінює волонтерську діяльність як таку, якій властиві спрямованість на суспільне благо та підпорядкованість колективним цілям, і вважає, «... що волонтери – це..»: люди, які займаються добродійною діяльністю, допомагають суспільству без матеріального прибутку для себе; люди, які намагаються щось змінити на краще і заради суспільного блага жертвують своїм часом та власними справами; хороші, благородні, потрібні люди, які заслуговують на повагу; молодці; трохи дивакуваті люди, які жертвують собою на користь інших.

Конструкти, використані респондентами для продовження речення «Час від часу я залучаюся до громадських справ, як то ...» не мають вираженого емоційного забарвлення, відзначаються лаконічністю та невиразністю формулювань, мають незначний рівень оцінності і вказують на несталість мережевих зв'язків досліджуваних або їх неготовність включитися до соціальних мереж, а також свідчать про невизначеність їх уявлень про сутність громадської діяльності. Майже половина респондентів зазначила, що вони не залучаються до громадської діяльності взагалі. Щодо решти опитуваних, то приблизно дві третини надали відповіді на кшталт «добре», «важливо», «необхідно громадянину», «коли в цьому є сенс», і лише третина змогла назвати конкретні види діяльності, серед яких були, наприклад, такі: вибори; суботник; прибираю подвір'я; прибираю після себе сміття; перевозжу бабусю через дорогу; допомагаю волонтерам, громадським та добродійним організаціям у проведенні благодійних акцій; студентське самоврядування;

художня самодіяльність; мітинги, акції, протести проти забудови; пишу статті у вікі, перекладаю фейсбук на українську; донорство.

Значення третього фактору акцентує смисли довіри та взаємності в структурі семантичного простору репрезентацій учасників дослідження. Якщо у попередньому факторі представлено значення довіри інституційної, тут йдеться про довіру міжособистісну. Щоб скласти уявлення про її якість, проаналізуємо результати одномірного розподілу даних. Переважна більшість опитуваних (88%) впевнена, що серед їхніх знайомих завжди є люди, на яких вони можуть розраховувати в разі потреби. Однак більше половини респондентів (58%) вважають, що «людина має завжди бути насторожі, щоб не було охочих скористатися її благодущністю», і майже половина учасників дослідження (46 %) твердить, що живе в той час, коли нікому, окрім своєї сім'ї, не варто довіряти, причому лише третина з цим не згодна. З 65% студентів, які змогли визначитися зі своїм ставленням до судження «я не можу поступитися своїми інтересами заради інтересів інших, бо не впевнений, що можу розраховувати на взаємність», більше половини сказали «так».

Про доволі вузький радіус довіри, партнерства та очікуваної взаємності, які структурують уявлення студентства про їх взаємодію з іншими, свідчить і аналіз конструктів, запропонованих респондентами для закінчення таких речень, як «Моя безпека залежить...» та «Я скоріше довіряю...». Для абсолютної більшості досліджуваних характерною є зорієнтованість на «Я», сім'ю та найближче оточення – коханого(-ну); людей, яких вони люблять; друзів. Деякі респонденти згадують бога. Поодинокі досліджувані апелюють до держави, однак в умовних реченнях і в умовний спосіб: «...хотіла б довіряти державі, якби...». Ось деякі приклади закінчення речень: «Моя безпека залежить..»: від мене, мого способу життя, здатності себе захистити; від накопичених знань та роботи; від здоров'я та благополуччя; від моєї обережності та довіри/недовіри, з якою я ставлюся до співгромадян; від моєї спроможності контролювати навколишню ситуацію; від моєї фізичної сили, статусу та рівня добробуту; від близьких людей. «Я скоріше довіряю...»: собі та своїй сім'ї, коханому(-ній);

людям, яких люблю; друзям, богу, хотіла б довіряти державі, якби вона функціонувала на основі довіри.

Конструкти, вживані респондентами для закінчення речення «люди могли б більше довіряти один одному, якби...» відзначаються негативною емоційною забарвленістю, є однозначними, розгорнутими і виразними. В них досліджувані у рівній мірі апелюють до поведінкових Я-чинників та зовнішніх обставин, які є перепорою у довірливих стосунках між людьми. Наприклад, «люди могли б більше довіряти один одному, якби...»: були більш відкритими, щирішими та доброзичливішими; якби не було заздрості, підступності та шахрайства; якби перестали брехати та частіше казали правду; ставились один до одного як до себе; були істинними християнами і жили по-християнськи; якби було менше прикладів у ЗМІ і навіювання, що ти можеш покладатись тільки на себе, бо ми живемо в оточенні безлічі людей, готових до безкорисної допомоги; якби зникли інструменти відчуження, що породжуються державою та капіталізмом; якби ми виховували чесність та відкритість у суспільстві; працювали в командах задля спільних цілей; якби в країні працювали закони і їх дотримувались громадяни; якби жили в приблизно однакових матеріальних умовах; якби в країні панував добробут і населення було забезпечене; якби сучасне життя не змушувало обманювати.

На користь висновку про вузький радіус довіри свідчить і аналіз структури фактору, який включає значення «потреба у соціальному захисті». Більшість опитуваних (64 %) пов'язують надії на такий захист від групи, цінності та ідеали якої вони поділяють. Що стосується держави, то більшість з тих, хто визначились із відповіддю, не вважають, що можуть розраховувати на її підтримку у вирішенні своїх проблем.

Смисли, пов'язані з соціальними нормами та санкціями, представлені у моделі репрезентацій студентів – учасників дослідження факторами «ставлення до норм та правил» і «індивідуальна свобода». Зважаючи на смислову структуру даних факторів та оцінку респондентами змісту суджень, що увійшли до їх складу, можна зробити припущення, що більшість опитуваних

визнають «толерантне» ставлення суспільства до порушення як соціальних, так і правових норм і, ймовірно, поділяють відповідальність за такий стан речей зі своїми співгромадянами або ж виправдовують свою «причетність» до такої ситуації загальною атмосферою в суспільстві: «так роблять усі». Так, наприклад, 67% респондентів погодилися з судженням «ми всі потураємо корупції, бо готові давати хабарі, аби не витратити час і зусилля на вирішення питань законним шляхом», і лише 15 % не погодились з ним. Водночас переважна більшість опитуваних вважає, що «оточуючі не мають права здійснювати моральний тиск на людину, щоб змусити її підкоритися встановленим суспільством «правилам гри». Як показує аналіз конструктивних незакінчених речень, а саме «Вважаю, що загроза покарання ...», студентство не висловлює готовності до санкціонування порушень соціальних норм і делегує цю функцію державі. Досліджувані високо оцінюють індивідуальну свободу і вважають (69 % опитуваних), що «свобода особистості і вільний вибір своїх цілей зовсім не суперечать дотриманню суспільних норм і правил».

Отже, за результатами емпіричного дослідження виявлено особливості структурування уявлень про соціальну взаємодію у політичній картині світу студентства, а саме:

- детермінованість уявлень респондентів смислами громадянської суб'єктності, аморфністю громадянської ідентифікації та вузьким радіусом інституціональної та міжособистісної довіри і взаємності;
- неструктурованість та фрагментарність репрезентацій досвіду підтримки сталих мережевих зв'язків або готовності включитися до соціальних мереж, а також невизначеність уявлень про сутність громадської діяльності;
- суперечливість ставлень до соціальних норм та правил і готовності до їх забезпечення, що виявляється у розумінні необхідності та готовності дотримуватись встановлених правил і водночас неготовності до обмеження індивідуальної свободи; визнанні відповідальності суспільства за забезпечення «правил гри» та негативній оцінці дій громадян щодо санкціонування тих, хто їх порушує.

Регіональні особливості структурування уявлень студентської молоді про соціальну взаємодію досліджувались на основі факторизації даних психосемантичного опитування респондентів в кожному з регіонів та окремо в м. Києві. Побудовані за результатами обробки регіональних масивів даних факторні моделі семантичного простору репрезентацій студентства представлені в таблиці 5.2.1.

Таблиця 5.2.1.

Факторні моделі репрезентації соціальної взаємодії в політичній картині світу студентства різних регіонів

	Київ (59.4%)	Центр (62.2%)	Південь (67.9%)	Захід (74.3%)	Схід (69.1%)
F_1	Громадянська активність (22.0 %)	Відповідальність за дотримання суспільних норм (19.6%)	Громадянська свідомість (18.2%)	Власні інтереси vs громадянський обов'язок (17.4 %)	Громадянська залученість та активність (20.8 %)
F_2	Готовність до взаємодії (10.5 %)	Довіра та взаємодія (11.5 %)	Відповідальність громадян і влади (15.7%)	Норми та правила взаємодії (14.8%)	Захист власних інтересів із (16.2 %).
F_3	Ставлення до норм та правил (8.9 %)	Соціальна ідентифікація (11.1%)	Довіра та взаємність (12.6%)	Свобода та відповідальність (11.4 %)	Індивідуальна свобода або свобода вибору (11.9 %)
F_4	Громадянська ідентифікація (7.8 %)	Громадянська відповідальність (9.3%)	Громадянське залучення (11.5%)	Спільність інтересів та цілей (10.8 %)	Довіра та надійність (8.5%)
F_5	Соціальна та політична відповідальність (5.2%)	Влада та політична залученість (5.6 %)	Ставлення до норм та правил (5.1%)	Громадянська та соціальна ідентифікація 10.6%)	Ставлення до норм та правил (6.9%)
F_6	Радіус довіри (5,0 %)	Громадянська активність і свобода вибору (5.1%)	Інституційна довіра (4.8%)	Радіус довіри та ідентифікації (9.3 %)	Влада та суспільство (4.7 %)

Як видно з таблиці, в усіх п'яти факторних моделях системоутворюючим є значення громадянської суб'єктності. Однак, якщо у київських студентів та студентів сходу воно репрезентоване смислами громадянської активності, то у студентів центру та півдня, відповідно, смислами відповідальності (за

дотримання суспільних норм) та громадянської свідомості, а у досліджуваних заході – бінарним конструктом «власні інтереси vs громадянський обов'язок».

Репрезентації соціальної взаємодії у дискурсі студентства столиці структуруються навколо смислу громадянської активності, центровані на «Я» як суб'єкта такої активності, який підтримує певні цілі громадянської діяльності і усвідомлює свою соціальну та політичну відповідальність. Механізмом та умовами, які забезпечують активну участь, є готовність до взаємодії (F_2), ставлення до норм та правил (F_3) і радіус довіри (F_6).

Громадянська активність представлена і у факторній моделі дискурсу соціальної взаємодії молоді центру, однак найменш вагомо, що може свідчити про його інструментальність по відношенню до семантичної детермінанти – відповідальності за дотримання суспільних норм. Суспільство постає як суб'єкт соціальної взаємодії (F_3). На периферії системи семантичних координат розташовується влада, яка також розглядається в якості актора соціальної взаємодії (F_5).

Вагомішою є репрезентація влади у структурі уявлень респондентів південного регіону, семантичний простір яких визначається смислами громадянської свідомості. Влада і громадяни у факторній моделі молоді цього регіону постають основними акторами соціальної взаємодії, що виявляється у відповідальності громадян і влади (F_2), громадянському залученні (F_4) та інституційній довірі (F_6).

У факторній структурі уявлень студентства заходу смисли, пов'язані із взаємодією з державною владою, не представлені. Специфічною ознакою їхніх уявлень є актуалізація протиріччя між індивідуальною свободою і соціальною відповідальністю та репрезентація значень, що стосуються засобів їх примирення. Про це свідчить системоутворюючий компонент факторної моделі – «власні інтереси vs громадянський обов'язок», а також фактор «свобода і відповідальність» (F_3). Значення ж норм та правил взаємодії (F_2) можна розглядати як соціальний та правовий регулятор соціальної взаємодії, що

встановлює межі свободи і міру відповідальності громадянина і має забезпечити баланс між ними.

Особливістю уявлень студентської молоді сходу можна вважати актуалізацію смислів громадянської залученості і активності (F_1) на фоні акцентуації цінності особистості, захисту її інтересів та свободи вибору (F_2, F_3). Вагомість смислів свободи вибору та захисту власних інтересів – це ті ознаки, які є спільними для репрезентацій соціальної взаємодії студентства сходу та заходу. Однак якщо на заході базовим елементом структури є протиріччя між індивідуальною свободою і громадянським залученням та пошук балансу між ними, то студентство сходу розглядає громадянську активність та залучення як ресурси реалізації свободи вибору та захисту власних інтересів.

Для поглиблення уявлень про базові смисли соціальної взаємодії у політичній картині світу молоді досліджуваних регіонів було здійснено порівняльний аналіз регіональних масивів даних, що дало змогу виявити достовірні відмінності за кожною з тем політичного дискурсу щодо соціальної взаємодії.

Довіра міжособистісна та інституціональна:

- респондентів, які вважають, що не можуть поступитися своїми інтересами заради інтересів інших, бо не впевнені, що можуть розраховувати на взаємність, достовірно більше в центрі ($P \leq 0,01$) та на сході ($P \leq 0,001$), ніж у південному регіоні; а у столиці – достовірно менше, ніж на сході ($P \leq 0,001$);
- студенти південного регіону в більшій мірі, ніж київські, впевнені у тому, що серед їхніх знайомих завжди є люди, на яких вони можуть розраховувати в разі потреби ($P \leq 0,05$);
- на півдні достовірно більше респондентів, ніж у столиці ($P \leq 0,001$) та на сході ($P \leq 0,05$) визнають, що цікавляться думкою людей, які їх оточують;
- у східному регіоні достовірно більше опитуваних ($P \leq 0,05$), ніж у Києві, вважають, що ми живемо в той час, коли нікому, окрім своєї сім'ї, не варто довіряти;

- респондентів, які погодилися з твердженням, що людина має завжди бути насторожі, щоб не було охочих скористатися її благодущністю, достовірно більше в столиці, ніж на сході ($P \leq 0,05$);
- молодь у південному регіоні частіше, ніж на заході, вважає, що величезна різниця у рівні життя громадян перешкоджає їхній довірі один до одного ($P \leq 0,05$);
- на півдні та заході достовірно більше опитуваних, ніж у столиці (відповідно $P \leq 0,05$ та $P \leq 0,01$), а на заході більше, ніж у центрі ($P \leq 0,05$) вважають, що лише неосвічені та залякані люди можуть виявляти лояльність та довіру до влади та її установ;
- респонденти південного регіону частіше, ніж київські ($P \leq 0,01$), а західного частіше, ніж східного ($P \leq 0,001$) та центрального ($P \leq 0,01$) регіонів та м. Києва ($P \leq 0,001$) погоджуються з тим, що ми не зможемо почуватись захищеними і жити якісно, доки не будемо довіряти державі;
- опитувані у східному регіоні достовірно частіше, ніж у центральному та в столиці ($P \leq 0,05$), вважають, що у громадян не може бути спільних інтересів з владою;
- студентство заходу частіше, ніж сходу та столиці погоджується з тим, що більшість громадян розраховують на підтримку влади у вирішенні своїх проблем ($P \leq 0,05$);
- на заході достовірно більше респондентів, ніж на сході ($P \leq 0,001$), півдні ($P \leq 0,01$), в столиці ($P \leq 0,01$) та центрі ($P \leq 0,01$) погоджуються з тим, що українці не вірять у власну спроможність запровадити цивілізовані норми життя і сподіваються, що ЄС змусить нашу владу це зробити.

Отже, міжособистісна довіра та взаємність є вагомими чинниками структурування політичної картини світу студентства півдня країни, ніж інших регіонів. Водночас респонденти південного регіону в більший мірі демонструють недовіру до держави на тлі значно більш виражених, ніж у столиці, патерналістських ставлень. Студентство сходу частіше заперечує

наявність у громадян спільних інтересів з владою. Представники ж західного регіону готові довіряти і співпрацювати з державою, але тільки в обмін на її підтримку та захист, які вона має забезпечити. Водночас, порівняно з іншими регіонами, студенти заходу частіше погоджуються з думкою про неспроможність української влади і необхідність зовнішнього втручання для встановлення цивілізованих норм життя.

Правила гри, норми і санкції:

- студенти центру та півдня частіше, ніж столичні ($P \leq 0,001$) та студенти сходу ($P \leq 0,05$), а студенти заходу частіше, ніж сходу ($P \leq 0,001$) та столиці ($P \leq 0,001$) стверджують, що завжди сплачують за проїзд у громадському транспорті незалежно від того, існує контроль, чи ні;
- на сході достовірно більше респондентів, ніж на заході та в столиці, які мають свої власні уявлення про норми суспільного життя і не хочуть, щоб їм їх нав'язували інші ($P \leq 0,01$);
- у південному та західному регіонах достовірно більша ($P \leq 0,05$) частка опитуваних, ніж у столиці вважає, що оточуючі не мають права здійснювати моральний тиск на людину, щоб змусити її підкоритися встановленим суспільством «правилам гри»;
- опитувані сходу, півдня та центру частіше, ніж заходу ($P \leq 0,05$) погоджуються з тим, що ми всі потураємо корупції, бо готові давати хабарі аби не витратити час і зусилля на вирішення питань законним шляхом;
- у центрі достовірно меншою, ніж у Києві ($P \leq 0,05$) тих, хто вважає, що постійні розмови про недолугість нашого законодавства призводять до того, що люди стають терпимими до порушення законів і правопорушників.

Отже студенти центру, заходу та півдня виявляють вищий рівень готовності до відповідальності та свідомого ставлення до норм соціальної взаємодії, ніж столична молодь (яка, в свою чергу, більше схильна до рефлексії та критичної оцінки стану суспільства в цілому) та студенти сходу (які частіше відзначають, що мають власні уявлення про суспільні норми і не хочуть, щоб їм їх нав'язували). Водночас молодь сходу, півдня та центру частіше готова

розділити відповідальність за високий рівень корупції у суспільстві, ніж на заході.

Громадянська залученість:

- частка опитуваних, переконаних у тому, що серед громадських організацій та волонтерських груп є ті, чий цілі та інтереси вони поділяють, достовірно вища в центральному регіоні ($P \leq 0,05$) порівняно з рештою респондентів, а у Києві таких студентів достовірно менше, ніж на заході ($P \leq 0,05$);
- у центральному регіоні достовірно більше, ніж у столиці ($P \leq 0,05$), а на заході більше, ніж на сході ($P \leq 0,05$), півдні ($P \leq 0,05$) та в Києві ($P \leq 0,001$) тих, то вважають, що члени громадських організацій – це люди, які вболівають за добробут суспільства і готові поступитися власними інтересами заради спільної справи;
- у столиці, центрі, на півдні та на заході більше, ніж на сході ($P \leq 0,001$) тих, хто вважає, що брати участь у заходах на благо суспільства та своєї громади є обов'язком кожного громадянина; а на заході таких респондентів достовірно більше, ніж у Києві ($P \leq 0,01$);
- у східному регіоні менше опитуваних, ніж у західному ($P \leq 0,01$) погоджуються з тим, що без залучення до громадської діяльності ми не зможемо відстояти свої соціальні, економічні та професійні інтереси;
- студентство столиці, центрального, південного та західного регіонів частіше, ніж на сході ($P \leq 0,001$) погоджуються з тим, що тільки своєю активною політичною участю громадяни зможуть змусити політиків служити інтересам усіх членів суспільства, а не своїм власним; а на заході таку думку поділяють частіше ($P \leq 0,05$), ніж у столиці та на півдні;
- у столиці, центрі, на півдні та на заході порівняно зі сходом достовірно частіше ($P \leq 0,05$, $P \leq 0,05$, $P \leq 0,01$ та $P \leq 0,05$ відповідно) погоджуються з тим, що відмовляючись від участі у політичному житті громадяни передають іншим право вирішувати їх долю;

- у столиці та на сході достовірно менше, ніж на півдні ($P \leq 0,001$ та $P \leq 0,05$ відповідно) тих, хто стверджує, що депутати будуть дбати про інтереси громадян лише тоді, коли вони почнуть витратити свій час і кошти на їх обрання;
- молодь у столиці та у східному регіоні достовірно рідше, ніж на півдні і заході ($P \leq 0,05$), погоджується з тим, що без залучення до громадської діяльності громадяни не зможуть відстояти свої соціальні, економічні та професійні інтереси;
- достовірно меншою, ніж у південному регіоні ($P \leq 0,05$) є частка столичних студентів, яка дотримується думки: нехай заможні люди займаються доброчинною та волонтерською діяльністю, а бідні не мусять нікому допомагати;
- респонденти столиці, сходу та півдня частіше, ніж заходу ($P \leq 0,05$) погоджуються з тим, що зусилля кожного громадянина, спрямовані на самовдосконалення, важливіші для зміцнення нації та суспільства, ніж участь у політичній та громадській діяльності.

Отже студентство центрального та західного регіонів виявляє більше довіри до діяльності громадських організацій, ніж представники інших регіонів. Молодь сходу висловлює менше впевненості у тому, що активна громадська та політична залученість є обов'язком членів суспільства і шляхом впливу на владу, ніж студенти інших регіонів. А більш виражена готовність до громадянського залучення, поряд із дещо скептичним ставленням до волонтерської та добродійної діяльності, відрізняє студентство півдня від молоді Києва. Порівняно високу готовність до громадської та політичної участі демонструє молодь заходу. Вона рідше, ніж респонденти інших регіонів, надає перевагу самовдосконаленню як способу зміцнення суспільства, ніж активній громадянській участі.

Висновки.

Факторна модель молодіжного дискурсу соціальної взаємодії має ознаки суперечливості, ірраціональності та міфологічності, що виявляється в

акцентованості смислів громадянської суб'єктності та активності на тлі аморфності громадянської ідентифікації та симулякривості образу громадянського залучення, а також вузького радіусу інституціональної та міжособистісної довіри.

Репрезентації соціальної взаємодії студентства столиці, заходу та сходу відзначаються вищою мірою суб'єктності та центрованості на «Я». У той час як для столичних студентів соціальна залученість і громадянська активність є скоріше засобом самоактуалізації, для студентів сходу – це спосіб захисту власних інтересів і свободи вибору. Студентство західного регіону вбачає у соціальній активності певну загрозу індивідуальній свободі. У молоді центру «Я» і соціальна активність підпорядковані інтересам суспільства, а метою соціальної залученості студентів півдня є пошук моделей взаємодії громадянина і влади. Отже, можна говорити про наявність таких *стратегій соціальної взаємодії* студентської молоді, як самоактуалізація, захист власних інтересів та свободи вибору, підпорядкування суспільним інтересам та взаємодія з владою.

Зважаючи на отримані результати вважаємо правомірним припустити, що громадянська залученість, детермінована уявленнями про громадянську суб'єктність, недієздатність влади та при вузькому радіусі соціальної довіри може має, переважно, протестний або пасивно-споглядальний характер, що не дає підстав говорити про наявність умов для консолідації та відтворення суспільства.

3.3. Соціалізувальний дискурс як чинник конструювання смислів соціальної взаємодії

Структурування політичного дискурсу соціальної взаємодії молоді відбувається під впливом різнорідних та різновекторних смислових конструктів, що виробляються суб'єктами політичної соціалізації, у тому числі і самою молоддю. Дискурс, як наголошує І. Жадан, не лише репрезентує образи, уявлення та смисли учасників взаємодії, а й задає межі реальності і, як

динамічна форма соціальної практики, конструює соціум, людину та ідентичність. В межах існуючого дискурсу у процесі соціалізації молодь вибудовує власний текст, основними механізмами конструювання якого є селекція, інтерпретація, концептуалізація смислів і значень [25].

На ролі соціалізувального дискурсу як чинника конструювання уявлень, образів та смислів наголошує К. В. Сергєєв. Посилаючись на М. Фуко, дослідник відзначає, що будь-яка соціальна онтологія є сукупністю допустимого дискурсу і «...наша картина світу – це все те, про що ми можемо говорити. Не існує ніякого зовнішнього репресивного механізму, який би обмежував наш дискурс – він обмежує сам себе... Справа не в реальній соціальній практиці – справа в ідеях, які формують дискурс і визначають простір для слів і німоти» [26, 42].

Отже, в дискурсі репрезентовані мораль, цінності та система вірувань, які домінують у суспільстві, в якому живе людина [27]. Як продукт соціального конструювання дискурс регулює соціальну взаємодію, він є чинником соціального порядку та соціального контролю.

Історичність та інтерсуб'єктність дискурсу забезпечують його легітимацію. Дискурс не виникає одномоментно, його конструювання є довгим процесом типізації та узгодження діяльності соціальних акторів, які в процесі комунікації створюють і конструюють соціальний світ. На інтерсуб'єктності дискурсу наголошує Е. Гуссерль, зазначаючи, що його сутність розкривається з позиції людської суб'єктності як розділеної іншими, як інтерсуб'єктність і як «життєвий світ» суб'єктів, інтенційно взаємопов'язаних комунікацією [28]. Комунікація ж відбувається тоді, коли існує певний смисл, спільний зміст, навколо якого будуються стосунки. Якщо його немає, стосунки на складаються. Не може бути повноцінного спілкування без об'єднуючого учасників життєвого контексту – спільних значень та смислів, які, в свою чергу, конструюються і реконструюються в процесі комунікації.

Один з підходів до концептуалізації процесу та механізмів конструювання дискурсу, значень та смислів, які його структурують, пропонує теорія

соціального конструювання реальності П. Бергера і Т. Лукмана [29], згідно якої соціальний світ не є даним, природним – він створений людьми і перетворюється людьми в процесі комунікації. Відповідно, конструюється, деконструюється та реконструюється і дискурс, як вербальний спосіб існування соціальної реальності, і відбувається це протягом усієї історії людства. П. Бергер, Т. Лукман пропонують розглядати три етапи такого процесу: екстерналізація, об'єктивація і інтерналізація [29].

На етапі *екстерналізації* людина створює соціальний світ у процесі своєї життєдіяльності. Вона перетворює своє фізичне оточення – природу – в соціальне, в матеріальну культуру, використовуючи його у власних цілях і надаючи та закріплюючи за природними феноменами соціальні значення. Створюється нематеріальна культура з її інституційною (шлюб, гроші) та нормативною складовими (цінностями, віруваннями, нормами). Остання є найбільш залежною від людини, найабстрактнішою і найбільш значущою для неї з точки зору її існування, а отже і такою, що вимагає високого ступеню регламентації. Для підтримки сконструйованого порядку створюється ціла система значень. Наприклад, колір шкіри пов'язаний з континуумом значень, координатами якого є раса і расизм. Оскільки такі значення функціонально залежні та абстрактні, вони є умовними і випадковими. Однак ми не сприймаємо їх як такі – вони сприймаються як жорстка об'єктивна реальність, і відбувається це завдяки процесу об'єктивації.

Об'єктивація є процесом сприйняття людиною свого життя як регламентованої, попередньо узгодженої реальності, незалежної від діяльності людей. Випадкові значення сприймаються як стабільні і такі, що не підлягають сумніву. Досягається це завдяки їх

- інституціоналізації (закріплення у поведінці);
- історичності (закріпленні у часі);
- вербалізації (закріплення у мові);
- легітимації (надання значенню когнітивної і моральної основи).

Останньою фазою конструювання соціальної реальності є процес *інтерналізації* – прийняття і засвоєння людьми легітимізованого інституційного порядку, в результаті якого він перетворюється у фактор внутрішньої регуляції [29].

Кожна людина має власні уявлення, створює власні образи та смисли, однак природа цього процесу, за словами М. Кроссли, залежить від тієї «сировини», яка доступна їй у її культурі. Джерелом такої сировини є дискурс [27].

Культурну обумовленість та динамізм смислоконструювання підкреслює Д. Леонтьєв. Кожна людина розвивається в умовах попереднього смислоутворюючого контексту, який задається її культурним оточенням. «Смисл визначається контекстом, а контекст не стоїть на місці, контекст кожного разу новий...» [30, 110]. Не можна сказати нічого старого, все буде кожного разу новим», тому що змінився контекст. Дослідник вирізняє три складових контексту: контекст життя, контекст культури та контекст особистого досвіду [30].

Д. Леонтьєв, услід за В. Дільтеєм, В. Віндельбандом та Г. Ріккертом, трактує процес смислоутворення як «діставання» досвіду, його інтерпретацію, як реконструкцію значень соціальних дій на основі смислів та значень, які задаються суспільством та середовищем, в яких формувалась свідомість людини. Прихильники іншого підходу (М. Вебер, П. Бурдьє, Е Гідденс, Ю Габермас) розглядають смислоутворення як процес раціоналізації соціальних дій, як смислове співвідношення дій з цілераціональністю як ідеалом.

Зважаючи на викладені положення теорії дискурсу як чинника смислоконструювання, звернімося до емпірично виявлених особливостей структурування політичної картини світу студентства і репрезентацій соціальної взаємодії зокрема, детально представлених у попередньому параграфі, і проаналізуємо специфіку сучасного суспільно-політичного дискурсу (за Д. Леонтьєвим, контексту життя), в межах якого формується простір репрезентацій студентства, і визначимо напрями та можливості

коригування смислів соціальної взаємодії , представлених у молодіжному дискурсі.

Загальні риси сучасного суспільно-політичного дискурсу репрезентують новий тип політичної культури постмодерністського суспільства, ознаками якого є фрагментарність, релятивізм і нігілізм, дефіцит демократії та недовіра до традиційних політичних інститутів, відсутність інтересу до участі в політичному житті та низький рівень залученості до громадянського суспільства, підвищення прозорості кордонів національної ідентичності.

О. Ю. Малинова [31], аналізуючи процес конструювання смислів у політичному просторі, відзначає зокрема такі особливості дискурсу поля політики:

- «гібридизація» традиційних ідеологій, як риса епохи модернізації, що виявляється у фрагментарності ідеологічного поля, відсутності системності та світоглядної послідовності у формулюванні і представленні цілей та стратегій суспільно-політичного розвитку, натомість концентрація на окремих суспільно-політичних проблемах або інтересах політичних груп;
- «медіатизація» політичного простору, яка полягає у цілеспрямованому конструюванні репрезентацій діяльності політичних еліт у публічному просторі з метою маніпуляції свідомістю мас, наслідком чого є посилення автономії діяльності та навіювання смислів шляхом інсценування візуальних ефектів на противагу раціональному осмисленню діяльності політичних еліт;
- репрезентація суспільно-політичних реалій у дискурсі визначається не системністю, а релевантністю обставинам та потребою конкретних політичних акторів;
- критика існуючого соціального порядку в публічному просторі представляється не менш важливою, ніж його легітимація;
- заперечення цілей соціально-політичного розвитку в залежності від історичної та ціннісної перспективи;

- легітимація ідей шляхом співвіднесення їх з певною концепцією суспільного блага.

Такі специфічні риси дискурсивних практик, в межах яких молодь вибудовує власні уявлення про політичний світ, властиві як окремим суб'єктам політичної соціалізації – ЗМІ, політичним партіям та інститутам влади, громадським організаціям, освітнім та просвітницьким агентам, так і соціалізувальному середовищу в цілому. Це підтверджують результати емпіричного дослідження та виявлені тенденції фрагментарності, суперечливості та міфологічності ціннісних моделей і стратегій соціальної взаємодії, симулякровості громадянської ідентифікації, схематичності уявлень про цілі та способи соціальної та політичної взаємодії, вузького радіусу довіри як у горизонтальній, так і у вертикальній площинах.

Незважаючи на певну об'єктивну зумовленість семантичної структури уявлень молоді про соціальну взаємодію, видається доцільним корегування смислів соціальної взаємодії для забезпечення довгострокової соціальної перспективи: життєздатності, усталеності та поступовості розвитку суспільства, безпеки та стабільності життя громадян, що своєю кінцевою метою має створення сприятливих умов для саморозвитку та творчості особистості.

Напрями трансформації семантичних конструктів соціалізувального дискурсу визначаються проблемними кластерами репрезентацій соціальної взаємодії, виявлених за результатами емпіричного дослідження. Такими кластерами є: аморфність громадянської ідентифікації, вузький радіус міжособистісної та інституційної довіри, фрагментарність репрезентацій досвіду підтримки сталих мереж, невизначеність уявлень про громадську діяльність, суперечливе ставлення до соціальних норм та санкцій.

Відповідно, трансформація дискурсивних практики суб'єктів соціалізації має бути спрямована на:

- системність та світоглядну послідовність у представленні цілей та стратегій суспільно-політичного розвитку, ролі громадян та громадських об'єднань у їх реалізації (можливості щодо прийняття рішень і відповідальності);

- усвідомлення цінності соціальної взаємодії як інструменту відстоювання особистих інтересів та інтересів громади і розуміння правил такої взаємодії;
- пошук конструктивних шляхів розв'язання соціальних протиріч, наприклад, з використанням технологій космополітичної комунікації [32]; згідно яких координація між різними групами або людьми має більше значення, ніж узгодження (когерентність) їх позицій;
- конструювання раціональних очікувань щодо функціонування суспільства, державної влади та політики, механізмів та умов прийняття і реалізації владних рішень*;
- усвідомлення сутності громадської діяльності, способів та сфер громадянського втручання, а також набуття позитивного досвіду взаємодії громадян (громадських об'єднань) і влади;
- формування законослухняності як основи громадянської свідомості, нетерпимості до порушення законів і правопорушників, а також позитивного досвіду ефективності законодавства та дій органів дотримання правопорядку;
- розуміння цінності встановлених соціальних норм та правил, переваг, які отримують громадяни і суспільство в цілому внаслідок їх дотримання, навіть якщо це вимагає обмеження індивідуальної свободи;
- усвідомлення відповідальності громадян за забезпечення «правил гри» у суспільстві і позитивної оцінки небайдужого ставлення громадян до тих, хто їх порушує.

Кожний із основних суб'єктів політичної соціалізації може сприяти окресленню трансформацій соціалізувального дискурсу. Однак можливості, ступінь та ефективність їх впливу не однакові — вони визначаються соціальними функціями та засобами комунікації, якими вони володіють.

* З цього приводу Б. Крік [33] відзначає, що природа політики у її широкому розумінні вимагає того, щоб у процесі навчання демонструвати учням дві її сторони: дії, які ми очікуємо від держави задля нашого блага, а також дії щодо нас, від яких ми хотіли б утримати державу. Вчений наголошує на об'єктивних обмеженнях, в межах яких оперує уряд і підкреслює, що знання та розуміння учнями цих чинників набагато важливіші, ніж знання статей конституції. Інакше, занадто високі та нереальні очікування можуть призвести до глибокого розчарування та відчуження від держави.

Без сумніву, основну роль у процесі соціалізації молоді відіграє сім'я, про що свідчать численні дослідження впливовості агентів соціалізації. Однак сім'я – це приватна сфера, комунікація у якій може бути відкрита до рекомендацій, однак вона не підлягає будь-якій регламентації іззовні.

Значну роль у структуруванні молодіжного дискурсу відіграють ЗМІ, які завдяки чисельності, багатоманітності, доступності та сучасним інформаційним технологіям є ефективними засобом комунікації та смислоконструювання. Водночас, існує низка обмежень, що мінімізують наші очікування щодо дієвості ЗМІ у окреслених вище напрямках трансформації соціалізувального дискурсу. Одним із основних є те, що в умовах «медіації» суспільно-політичного простору, на який вказує О. Малинова, ЗМІ радше виконують функцію цілеспрямованого конструювання репрезентацій діяльності окремих політичних еліт з метою маніпулювання свідомістю громадян та забезпечення підтримки в досягненні своїх політичних цілей, ніж неупередженого інформування, системного аналізу суспільно-політичних процесів та ознайомлення з різними напрямками і концепціями суспільного-політичного розвитку. Об'єктивним підґрунтям такого обмеження можна вважати специфічний формат процесу комунікації зі ЗМІ, в якому не відбувається обміну інформацією як такого – інша сторона у більшості випадків виступає тільки в якості її отримувача.

На противагу ЗМІ заклади освіти та громадські організації за своїми інституційними функціями повинні та здатні підтримувати активну комунікацію: перші – у середовищі освітніх акторів, другі – між членами громадських організацій та широкою спільнотою. Така комунікація здійснюється не тільки на рівні обміну інформацією, а й на рівні формулювання цілей, вироблення стратегій їх досягнення у процесі залучення до спільної пізнавальної та громадської діяльності, що вимагає узгодження дискурсивних практик та конструювання спільного дискурсу.

Чисельні дослідження в галузі політичної соціалізації підтверджують значення освіти та навчального досвіду у розвитку стратегій соціальної

взаємодії молоді [34; 35]. Вони показують, що молоді люди, які в процесі навчання опановують соціальні знання та вміння, мають можливість брати участь у дискусіях та дебатах і навчатися волонтерській роботі в місцевій громаді, частіше демонструють соціальну відповідальність, солідарність і готовність до участі в різних формах громадської діяльності. Два напрями навчально-виховної діяльності освітніх закладів потребують особливої уваги, а саме:

- створення навчально-виховних ситуацій, що вимагають залучення молоді до взаємодії, координації, постановки спільних цілей та вироблення взаємоприйнятних стратегій розв'язання проблем і вирішення реальних потреб громади;
- створення можливостей для участі молоді у широкій мережі громадських організацій, клубів та асоціацій.

У процесі взаємодії її учасникам потрібно знайти шляхи координації між різними, інколи навіть протилежними позиціями та думками. Цей процес вимагає, по-перше, визначення лінії когерентності, узгодження, зважаючи на той факт, що у різних учасників може відрізнятися сприйняття причин і наслідків, часових рамок розв'язання проблеми, що обговорюється, а також логіки дій своєї та протилежної сторони; по-друге, вироблення технології спілкування кожної із сторін з позиції «свого» учасника співтовариства, конструювання «спільної мови»; по-третє, готовності прийняти результати спільної діяльності, які відрізняються від тих, які спочатку планувалися комунікаторами [32].

Залучення студентства у значущу, реальну, а не функціональну діяльність через реалізацію соціальних проектів та волонтерську роботу дає можливість пов'язати їх навчальний досвід з розв'язанням актуальних потреб громади. Молоді люди набувають умінь діяти і досягати мети, усвідомлюють власну спроможність впливати на те, що їх оточує, отримують позитивний досвід соціальної взаємодії. Молодь займає позицію тоді, коли відчуває релевантність

соціальної проблеми, а умовою її релевантності є усвідомлення відповідальності за її розв'язання.

Дослідження вказують на те, що навіть як обов'язковий вид навчально-виховної діяльності залучення студентської молоді до волонтерської роботи є ефективним шляхом формування соціальних умінь, відповідальності та становлення політичної та соціальної ідентичності [36].

Молодь набуває досвіду взаємодії в групі. Вона дізнається, що означає бути членом групи/організації, мати відповідні права, впливати на рішення щодо діяльності групи та вчиться відповідальності перед іншими членами та місією організації. Такого досвіду студентство набуває у громадських організаціях. Аналізуючи механізми впливу членства в організації на формування мотивації соціального залучення, К. Фланаган відзначає, що незважаючи на те, що соціальна винагорода є мотивом членства в організаціях для більшості молодих людей, з часом у них розвивається прихильність до цінностей та ідеалів цих організацій і формується солідарність та ідентифікація з ними. Якщо ж особистість відчуває солідарність з групою, вона може відмовитися від персонального досягнення в ім'я добробуту громади.

У той самий час, співпрацюючи з іншими членами організації задля досягненням мети, особливо якщо така співпраця успішна, молода людина відчуває колективну ефективність – віру в спроможність групи досягти чогось разом. Оскільки соціальні та політичні цілі, як правило, досягаються шляхом колективної дії, це є ще одним важливим механізмом підтримки мотивації молодої людини до громадянського залучення.

На важливості членства громадян в організаціях наголошував А. де Токвіль. Він писав: «людські почуття та думки оновлюються, серця набувають шляхетності, а інтелект розвивається лише в процесі спілкування людей між собою... і зробити це можна лише за допомогою асоціацій та об'єднань» [37, 417].

Висновки

Соціалізувальний дискурс є динамічним конструктом, що відображає як специфічні конфігурації уявлень про соціально-політичний світ, так і загальнокультурні та загально національні системи орієнтацій – мораль, цінності, систему вірувань, які домінують в суспільстві у той чи той період його розвитку та уможливають соціальну взаємодію і взаєморозуміння.

Як віддзеркалення постмодерного суспільства, сучасний соціалізувальний дискурс характеризується фрагментарністю, релятивізмом та нігілізмом, які, в свою чергу, визначають координати смислоконструювання молоддю соціальної взаємодії. Аморфність громадянської ідентифікації, недовіра до традиційних політичних інститутів, фрагментарність репрезентацій досвіду участі у політичній та громадській діяльності, суперечливе ставлення до норм та правил соціальної взаємодії, що детермінують уявлення студентства, навряд чи сприяють усталеності особистісного та суспільного розвитку і вимагають відповідного корегування.

Основними суб'єктами політичної соціалізації, які можуть створити можливості для усвідомлення молоддю цінності соціальної взаємодії як інструменту відстоювання особистих інтересів та інтересів громади і сприяти засвоєнню правил такої взаємодії, є навчальні заклади та громадські організації.

Освітній та громадський дискурс не ізольований від загального соціалізувального дискурсу і навряд чи може конкурувати з таким потужним агентом соціалізувального впливу як, наприклад, ЗМІ. Отже, реконструкція смислів соціальної взаємодії в політичній картині світу студентської молоді вимагає координації дискурсивних практик усіх основних суб'єктів соціалізації у напрямі концептуалізації (або реконцептуалізації) засад політичної соціалізації, конкретизації її цілей та стратегій з огляду на суспільно-політичні умови та особливості сучасного суспільства, перспективи і пріоритети національного розвитку [38].

Література

1. Жадан І. В. Соціальне научання: механізми та ресурси політичної соціалізації / І. В. Жадан // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; [редкол.: С.Д. Максименко, М.М.Слюсаревський та ін.] – К.: Міленіум, 2011. – Вип. 29 (32). – С. 251–258.
2. Пушкарева Г. В. Политическое пространство: проблемы теоретической концептуализации / Г. В. Пушкарева // Полис. – 2012. – № 2. – С. 167–176.
3. Ключко В. Е. Коммуникативная среда как фактор становления ментального пространства человека / В. Е. Ключко // Менталитет и коммуникативная среда в транзитивном обществе / Под ред. В. И. Кабрина, О. И. Муравьевой. – Томск: Томский гос. Университет, 2004. – С. 30–44.
4. van Deth, J. W. The Proof of the Pudding: Social Capital, Democracy, and Citizenship : modified paper prepared for delivery at the EURESCO Conference “Social Capital: Interdisciplinary Perspectives” / Jan W. van Deth (Exeter, United Kingdom, 15 – 20 September 2001) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://static.ow.ly/docs/vandeth_53f.pdf.
5. Putnam, R. D. Bowling Alone : The Collapse and Revival of American Community / Robert D. Putnam. – New York : Touchstone, 2001. – 541 p.
6. van Deth, J. W. Social capital and European democracy / Jan W. van Deth, M. Maraffi, K. Newton, and , P. F. Whiteley. – London, New York : Routledge, 1999. – 270 p.
7. Burt R. S. Structural holes: The social structure of competition / Ronald S. Burt. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1995. – 324 p.
8. Bourdieu, P. The forms of Capital / Pierre Bourdieu // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / J. G. Richardson (ed.). – Westport, CT : Greenwood Press, 1986. – P. 241–258.
9. Bourdieu, P. Outline of a Theory of Practice / Pierre Bourdieu; Translated by Richard Nice. – Cambridge, UK : Cambridge University Press, 1977. – 224 p.
10. Coleman, J. S. Foundations of social theory / James S. Coleman. – Cambridge, AM : Harvard University Press, 1990. – 1024 p.
11. Coleman, J. S. Social capital in the creation of human capital / James S. Coleman // American Journal of Sociology. – 1988. – Vol. 94. – P. 95–120.
12. Li, Y. Social Capital and Social Trust in Britain / Yaojun Li, Andrew Pickles and Mike Savage // European Sociological Review. – 2005. – Vol. 21, № 2. – P. 109–123.
13. Putnam, R. Making Democracy Work : Civic Traditions in Modern Italy / Robert Putnam. – Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1994. – 258 p.
14. Knack S. Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation / Stephen Knack and Philip Keefer // The Quarterly Journal of Economics. – 1997. – Vol. 112, No 4. – P. 1251–1288.
15. Fukuyama, F. Trust : The Social Virtues and the creation of Prosperity / Francis Fukuyama. – New York: Free Press, 1996. – 480 p.

16. Fukuyama, F. Social capital and development : the coming agenda / Francis Fukuyama // SAIS Review. – 2002. – 22 (1). – P. 23–37.
17. Fukuyama, F. Social Capital and Civil Society : paper prepared for delivery at the IMF Conference on Second Generation Reform / Francis Fukuyama (The Institute of Public Policy, George Mason University, 1 October 1999) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>.
18. Nahapiet, J. Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage / Janine Nahapiet, Sumantra Ghoshal // The Academy of Management Review. – 1998. – 23 (2) – P. 242–266.
19. The Social Capital Foundation. Электронный ресурс. – Режим доступа : <http://www.socialcapital-foundation.org>.
20. Татарко А. Н. Социально-психологический капитал и предпринимательская активность личности / А. Н. Татарко // Психологический журнал. – 2013. – № 5. – С. 33–45.
21. Татарко А. Н. Индивидуальные ценности и социально-психологический капитал: кросс-культурный анализ / А. Н. Татарко // Психология. Журнал Высшей школы психологи. – 2012, Т. 9, № 1. – С. 71–88.
22. Hardin, R. Do we want trust in government? / Russel Hardin // Mark E. Warren (ed.) Democracy and trust. – Cambridge, Mass.: Cambridge University Press, 1999. – p. 22–41.
23. Newton, K. Trust, Social Capital, Civil Society, and Democracy / Kenneth Newton // International Political Science Review. – 2001. – 22 (2). – P. 201–214.
24. Baker, W. Social Capital, Double Embeddedness, and Mechanisms of Stability and Change / Wayner Baker, Robert R. Faulkner // American Behavioral Scientist. – 2009. – 52 (11). – P. 1531 – 1555.
25. Жадан І. В. Особливості структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді / І. В. Жадан // Психологічні перспективи. – 2014. – Випуск 24. – С. 100–112.
26. Сергеев К. В. «О чем невозможно говорить...» Феномен «невывсказуемых тренований» и социальные риски в современном обществе / К. В. Сергеев // Полис. – 2013 – № 4 (136). – С. 32–44.
27. Кроссли М. Л. Нарративная психология. Самость, психологическая травма и конструирование смыслов / М. Л. Кроссли // Гуманитарный Центр, 2013. – 284 с.
28. Гуссерль Э. Идея о чистой феноменологии и феноменологической философии / Э. Гуссерль // М.: Философские технологии, 2009, 496 с.
29. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман // М.: Медиум, 1995, 323 с.
30. Леонтьев Д. А. Смыслообразование и его контексты: жизнь, структура, культура, опыт / Д. А. Леонтьев // Мир психологии. – 2014, № 1 – С. 104 – 116.
31. Малинова О. Ю. Конструирование смыслов: исследование символической политики в современной России : Монография / О. Ю. Малинова // РАН.

ИНИОН. Центр социальных науч.-информ. Исслед. Отд. Полит. Науки. – М., 2013 – 421 с.

32. Pearce, W. B. *Communication and the Human Condition* / W. Barnett Pearce // Southern Illinois University Press; 1st edition, 1989. – 248 p.

33. Crick, B. *Essays on Citizenship* / Bernard Crick // London : Continuum. – 2000. – 220 p.

34. Flanagan, C. *Young People's Civic Engagement and Political Development* // *Handbook of Youth and Young Adulthood: New Perspectives and Agendas*. A. Furlong (ed.). – New York: Routledge, 2009. – 496 p.

35. Kahne, J. E. *Developing citizens : The impact of civic learning opportunities on students' commitment to civic participation* / Joseph E. Kahne, J., Susan E. Sporte // *American Educational Research Journal*. – 2008. – 45 (3). – P. 738–766.

36. Kerr, D., Sturman, L. *European Report from the IEA International Civic and Citizenship Education Study*. – Amsterdam: IEA, 2010. – 182 p.

37. Токвіль А. де. *Про демократію в Америці* / Алексіс де Токвіль ; [у 2-х томах ; переклад з французької Г. Філіпчука та М. Москаленка; передмова А. Жардена]. – К. : «Всесвіт», 1999. – 590 с.

38. *Взаимодействие в социальном мире и специфика его действия. От редколлегии* // *Мир психологии*. – 2008. – № 1 (53). – С. 3 – 9.

VI. МОТИВАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ І ПОЛІТИЧНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

6.1. Мотиваційні детермінанти «навігації» молоді у дискурсі політичної взаємодії: абрис концептуальної моделі

Особливого значення на сучасному етапі розвитку України набуває пошук ресурсів для формування інтересу та готовності молоді до обрання зрілих, дієвих та конструктивних стратегій політичної взаємодії, а також усвідомлення значущості її залучення до участі у розбудові громадянського суспільства. У зв'язку із цим важливим є дослідження мотиваційних чинників, які визначають структурування політичної картини світу молоді та схильність молодих громадян до обрання тих чи тих варіантів позиціонування себе у суспільно-політичному просторі.

У своєму дослідженні ми виходили з того, що структурування політичної картини світу відбувається у процесі інтерпретування суб'єктом дискурсу взаємодії та подальшої корекції власної інтерпретації. Конструюючи політичну картину світу, індивід визначає й своє місце у ньому.

Дискурси, які продукуються суб'єктами політичної взаємодії, конкурують між собою. Впливовість дискурсу зумовлюється його структурою (що значною мірою визначається логікою автора, прийомами та технологіями, які він використовував), символіко-метафоричним, смисловим та змістовим наповненням, інтенсивністю його розповсюдження, повторюваністю, популярністю серед молодіжної аудиторії. При цьому саме потребова-мотиваційна сфера особистості є джерелом, з якого походять імпульси, які певною мірою впливають на процеси «навігації» громадян у дискурсі суб'єктів політичної взаємодії, а також ініціюють запуск процесів самовизначення та самоідентифікації.

Дослідження мотиваційних чинників «навігації» молоді у дискурсі суб'єктів політичної взаємодії вимагає визначення підходу до класифікації мотивів політичної взаємодії.

Значна кількість науковців у своїх дослідженнях приділяють увагу виявленню мотиваційних чинників, які детермінують громадянську та політичну участь, політичну поведінку, політичний вибір молоді (М. Білик, І. Білоус, В. Ділігенський, І. Вільчинська, В. Духневич, О. Коробанова, А. Краснякова, Л. Кияшко, А. Лісневська, Г. Ольшанський, О. Плющ, С. Чолій) [Білик; Ділігенський; Коробанова; Краснякова; Ольшанський, Плющ; Чолій]. М. Білик, узагальнюючи дослідження, присвячені проблемі політичної мотивації, виділяє основні мотиви політичної поведінки особистості: почуття радості та задоволення від приналежності до важливої та значущої справи; можливість застосування особистісних сил та здібностей; отримання матеріальних та соціальних вигод; престижність політичної діяльності; приналежність до групи однодумців (соціальна захищеність); можливість збагачення соціальних зв'язків та підвищення особистісного статусу; можливість впливати та маніпулювати іншими у власних інтересах; прагнення змінити та вдосконалити суспільні відносини, соціальні інститути; прагнення втілити в реальність власні політичні ідеали та моделі суспільного устрою; бажання залишити слід в історії [Білик, 2004]. А. Краснякова, наголошуючи на полімотивованості політичної участі, виокремлює основні типи мотивів, що її зумовлюють: просоціальні (соціальний, альтруїстичний, громадянської відповідальності), орієнтаційні (ідеологічний, політичного інтересу), взаємодії з іншими суб'єктами (мотив спілкування; мотив партнерської взаємодії), автономного забезпечення (мотив підвищення матеріального і соціального статусу; мотив кар'єри і досягнення успіху) [Краснякова, 2009]. Д. Ольшанський серед мотивів політичної участі називає наступні: мотиви інтересу та привабливості політики як сфери діяльності, пізнавальні мотиви, мотиви влади, ідеологічні мотиви, мотив перетворення світу, мотив слідування традиціям, прагматичні мотиви й псевдомотиви [Ольшанський, 2001]. Г. Ділігенський виокремлює два основні види мотивації політичної активності особистості – інструментальну та ціннісно-орієнтовану [Дилигенский, 1994].

В англомовних наукових джерелах, присвячених мотивації політичної взаємодії, терміни «стимул» («incentive»), мотивація («motivation») та перевага («benefit») використовуються як синонімічні для опису тих переваг, які раціональний актор може отримати, і які, відповідно, мотивують його брати участь у колективній дії. Мотиватори, які зумовлюють участь молоді у політичній взаємодії, на думку зарубіжних дослідників П. Кларка та Дж. Уїлсона, можуть бути розділені на три групи: цільові (ідейні), матеріальні та засновані на солідарності стимули [Clark, 1961]. Ці дослідники визначають **цільові (ідейні) стимули** як нематеріальні вигоди, які переважно можуть бути отримані саме *внаслідок* співробітництва (об'єднання) із кимось, а не від самого акту об'єднання. Послідовники П. Кларка та Дж. Уїлсона – Л. Боуман, Д. Іпполіто та У. Дональдсон визначають цільові стимули як «стурбованість громадянськими питаннями» та «почуття обов'язку перед громадою» (див. [Samuel, 2004]). Як автори поняття «цільові стимули», так і їх послідовники погоджуються у тому, що воно відображає ступінь вмотивованості індивіда самою перспективою зробити певний внесок у досягнення певної кінцевої політичної цілі. Деякі вчені (П. Сейд, П. Уайтлі, К. Шльозмен, Х. Бреді і С. Верба) чітко розрізняють два варіанти цільових стимулів, виокремлюючи *зорієнтовані на кінцевий результат і виразні (експресивні) стимули*. *Виразні (експресивні) стимули* дозволяють «задовольнити» почуття громадянського обов'язку і прагнення зробити свій внесок у добробут суспільства та позначають задоволення, яке «впливає із самої діяльності», та зумовлюються притаманною політичній участі можливістю виступати в якості «виразної (експресивної) дії» («голосу»). На противагу експресивним стимулам мотиви, *зорієнтовані на кінцевий результат*, пов'язані з прагненням впливати на «колективні результати» (див. [там саме]).

За визначенням А. Семюель **соціальні стимули** або **стимули, засновані на солідарності** – це мотиватори, коріння яких – в інтерактивній природі політичної взаємодії. Прикладами таких стимулів є бажання

проводити час разом із цікавими людьми або з однодумцями, чи бажання порадувати друзів або сім'ю. Дослідниця акцентує на відмінності у розумінні соціальних стимулів як (1) *жага до спорідненої соціальної взаємодії* та (2) *потреба у відчутті приналежності* (яке може виникати внаслідок соціальних норм та тиску). У випадку, якщо для індивіда домінуючим мотиватором є саме *бажання бути учасником безпосередньої взаємодії*, його у першу чергу буде приваблювати можливість участі у певній колективній політичній дії (акції, діяльності), яка передбачає безпосередній контакт учасників. У разі домінування *потреби у приналежності*, вона (теоретично) може бути задоволена внаслідок індивідуальної участі (не колективної дії), якщо ця дія дозволяє учасникам претендувати на членство в групі або дає підстави ідентифікувати себе з певною групою. З точки зору П. Кларка й Дж. Уїлсон, засновані на солідарності стимули пов'язані в основному з діями, які об'єднують людей і включають в себе такі винагороди: спілкування, почуття спорідненості, почуття приналежності до групи та ідентифікацію з нею, статус в результаті членства, веселощі і святковість, підтримання соціальних відмінностей тощо. Загальною особливістю цих стимулів є те, що вони, як правило, не залежать від специфічного результату спільної діяльності [Clark, 1961]. Серед джерел «винагороди», які пов'язані з соціальними стимулами, зарубіжні дослідники відзначають: насолоду від спільно координованої соціальної та рекреаційної діяльності, участь у якій є можливою у зв'язку із членством у певній організації; приєднання до норм поведінки окремих осіб та груп, з якими індивід себе ідентифікує; підтримку дружніх стосунків з метою підтвердження свого соціального статусу та репутації [Samuel, 2004, С. 113-114]). Важко не погодитись із А. Семюель у тому, що можна виокремити *два абсолютно різних розуміння поняття «соціальних стимулів»*, які у деяких джерелах змішуються: перше – **«інтерактивні стимули»**, які обов'язково передбачають перспективу участі у колективній діяльності, друге – **«солідарні стимули»**, які можуть

зумовлюватися участю як в індивідуальній так і у колективній діяльності, спрямованій на досягнення певної мети.

На основі здійсненого аналізу теоретичних джерел, присвячених мотивації політичної взаємодії, ми виокремлюємо наступні види мотивів політичної взаємодії: селективні (матеріальні); соціальні (колективні); цільові (ідейні); орієнтаційні; мотиви влади; мотиви досягнення. У Таблиці 6.1.1 представлені маркери кожного з мотивів у дискурсі суб'єктів політичної взаємодії.

Таблиця 6.1.1

Маркери мотивів політичної взаємодії у дискурсі

Групи мотивів	Маркери у дискурсі
Селективні (матеріальні) мотиви	Згадування значущості зростання соціального статусу та покращення матеріального становища в результаті залучення до політичної взаємодії.
Орієнтаційні мотиви	Згадування інтересу до політики як сфери діяльності або ж прагнення зорієнтуватися у політичному просторі, бути в курсі політичних подій.
Цільові мотиви	Згадування задоволення від самого акту політичної взаємодії або політичної участі, або ж від дієвого прояву власної позиції, від виконання громадянського обов'язку. Згадування прагнення досягти певних політичних цілей. Висловлення прагнення покращити життя громади або країни. Висловлення схвальної оцінки цінностей певного суб'єкта політичної соціалізації.
Соціальний мотив	Висловлення теплих, дружніх почуттів стосовно інших людей, націй. Висловлення значущості єдності з іншими в процесі політичної взаємодії. Згадування про спільні дії, які передбачають співробітництво, довіру, взаєморозуміння. Висловлення прагнення належати до певної групи. Згадування потреби у прийнятті, прагнення знайти однодумців (або значущості їх наявності), задоволення від відчуття спільності поглядів та позицій.
Мотив влади	Згадування активних та цілеспрямованих дій, які можуть справляти вплив на інших людей, групи, світ в цілому. Висловлення прагнення контролювати, керувати, переконувати, доводити свою точку зору.
Мотив досягнення	Висловлення задоволення від подолання перешкод та досягнення успіху у вирішенні поставлених завдань (або ж відповідного прагнення). Згадування унікальних досягнень.

Перейдемо до більш детального розгляду того, яким чином мотиваційні детермінанти дискурсу суб'єктів політичної взаємодії впливають

на процес «навігації» молоді у дискурсі суб'єктів політичної взаємодії, і як саме вони визначають «результуючу» цього процесу.

Згідно із соціально-конструкціоністським підходом, який видається найбільш продуктивним для нашого дослідження, мотивацію особистості ми розглядаємо як соціально сконструйований текст, який має свої особливості та специфічні властивості [Климчук, 2014]. Як відзначає О. Русакова, мотивацію створюють та підтримують дискурси, в яких містяться стимули до ототожнення себе із певною групою [Русакова, 2006, с. 34] або символічною спільнотою. Привабливість стимулів, наявних у дискурсі, є одним із чинників «навігації» молоді у просторі дискурсивної взаємодії. Залежить привабливість від того, наскільки ці стимули відображають актуальні потреби, прагнення та мотиви суб'єкта.

«Результуючою» «навігації» індивідуального суб'єкта у дискурсах суб'єктів політичної взаємодії є політична ідентичність, формування і зміна якої відбувається в процесі суспільно-політичної взаємодії. ***Політична ідентичність***, як суб'єктна позиція людини у структурі політичного дискурсу, формується у дискурсі, визначається його структурою та змістом. Вплив політичного дискурсу на процес політичної самоідентифікації зумовлений тим, що «людина ідентифікує себе з різними образами, створеними дискурсами, образами того, «хто вона є» та «ким їй себе вважати». [6 2007 (2), с. 104]. Сутність закладених у дискурс суб'єктних позицій визначає наявний спектр можливих виборів для самоідентифікації.

Спираючись на означені вище погляди на сутність ідентичності, ми розглядаємо схильність суб'єкта до селекції певних комбінацій мотиваційних пропозицій, наявних у дискурсі, як відображення соціально-психологічного змісту його політичної ідентичності (певної суб'єктної позиції у суспільно-політичному просторі) або принаймні певного її аспекту. Таке бачення узгоджується з розумінням ідентичності як репрезентації мотиваційної сфери особистості у її свідомості [15 1999].

При плануванні дослідження та розробці дослідницького інструментарію ми виходили із тези про те, що мотивація політичної взаємодії, з одного боку, визначає дискурсивну взаємодію суб'єктів політичної соціалізації, а з іншого – модифікується в процесі такої взаємодії. Ступінь значущості окремих потреб та мотивів політичної взаємодії суб'єктів політичної соціалізації визначається наявністю у дискурсі пропозицій, що їх відображають, та частотою їх представленості.

У дослідженні мотиваційного аспекту дискурсу суб'єктів політичної взаємодії важливим видається врахування його наступних особливостей: *по-перше*, сама по собі політична взаємодія, як і будь-яка інша взаємодія, є полімотивованою; *по-друге*, сучасний дискурс, з нашої точки зору, характеризується такими особливостями як багатовекторність, плюралістичність, еkleктичність, міфологічність; *по-третє*, ступінь значущості окремих мотивів політичної взаємодії суб'єктів політичної соціалізації визначається наявністю відповідних тем та пропозицій у дискурсі та частотою їх представленості.

Виходячи із зазначеного, передбачаємо наявність значної кількості можливих конфігурацій пропозицій, що відображають потребово-мотиваційний аспект дискурсу, та можуть стати основою для самоідентифікації.

Кожна з пропозиції мотиваційного дискурсу являє собою континуум, який умовно може бути визначений шляхом означення відповідних пар смислових опозицій:

- готовність до залучення до політичної взаємодії – уникнення участі у політичній взаємодії (відчуження);
- готовність докладати зусилля (витрачати ресурси) задля досягнення певних суспільно-політичних змін – відсутність відповідної готовності та зацікавленості;

- громадянська відповідальність, як один з рушійних чинників залучення до політичної взаємодії, – орієнтація суто на власне збагачення у процесі політичної взаємодії;
- прагнення консолідації з іншими заради спільного успіху – уособлення (відсутність розуміння значущості консолідації);
- прагнення впливу на інших суб'єктів в процесі політичної взаємодії з метою відстоювання власних прав та інтересів – зневіра у можливості такого впливу (наслідком чого стає підпорядкування);
- контроль за діяльністю політиків – делегування відповідальності політикам;
- орієнтація про матеріальну турботу з боку політиків – орієнтація на професіоналізм політиків.

Означені вектори, за нашим припущенням, зумовлюють структурування семантичного простору суб'єктних позицій, наявних у дискурсі, комбінації яких відображають саме соціально-психологічний аспект політичної самоідентифікації. Кожен з виокремлених мотивів політичної взаємодії визначає «навігацію» молоді на одному або більше континуумів. Деякі «вектори» знаходяться у полі дії більше ніж одного мотиву. Ймовірні співвідношення мотивів політичної взаємодії та означених векторів, представлені у Таблиці +.1.2.2.

Таблиця 6.1.2

**Мотиваційні детермінанти «навігації» молоді у дискурсі суб'єктів
політичної взаємодії**

Група мотивів	Умовний вектор семантичного простору суб'єктних позицій, наявних у дискурсі, з якими схильна ідентифікувати себе молодь
Селективні (матеріальні) мотиви	Громадянська відповідальність як один з рушійних чинників залучення до політичної взаємодії $\leftarrow \rightarrow$ орієнтація суто на власне збагачення у процесі політичної взаємодії;
Орієнтаційні мотиви	Готовність до залучення до політичної взаємодії $\leftarrow \rightarrow$ уникнення участі у політичній взаємодії (відчуження); Орієнтація про матеріальну турботу з боку політиків $\leftarrow \rightarrow$ орієнтація на професіоналізм політиків.
Цільові мотиви	Готовність до залучення до політичної взаємодії $\leftarrow \rightarrow$ уникнення участі у політичній взаємодії (відчуження); Громадянська відповідальність як один з рушійних чинників залучення до політичної взаємодії $\leftarrow \rightarrow$ орієнтація суто на власне збагачення у процесі політичної взаємодії; Готовність докладати зусилля (витрачати ресурси) задля досягнення певних суспільно-політичних змін $\leftarrow \rightarrow$ відсутність відповідної готовності та зацікавленості; Контроль за діяльністю політиків $\leftarrow \rightarrow$ делегування відповідальності політикам; Прагнення впливу на інших суб'єктів політичної взаємодії з метою відстоювання власних прав та інтересів $\leftarrow \rightarrow$ зневіра у можливості такого впливу (наслідком чого стає підпорядкування).
Соціальний мотив	Прагнення консолідації з іншими заради спільного успіху $\leftarrow \rightarrow$ уособлення (відсутність розуміння значущості консолідації).
Мотив влади	Прагнення впливу на інших суб'єктів в процесі політичної взаємодії з метою відстоювання власних прав та інтересів $\leftarrow \rightarrow$ зневіра у можливості такого впливу (наслідком чого стає підпорядкування); Контроль за діяльністю політиків $\leftarrow \rightarrow$ делегування відповідальності політикам; Прагнення впливу на інших суб'єктів в процесі політичної взаємодії з метою відстоювання власних прав та інтересів $\leftarrow \rightarrow$ зневіра у можливості такого впливу (наслідком чого стає підпорядкування).
Мотив досягнення	Готовність докладати зусилля (витрачати ресурси) задля досягнення певних суспільно-політичних змін $\leftarrow \rightarrow$ відсутність відповідної готовності та зацікавленості; Прагнення впливу на інших суб'єктів в процесі політичної взаємодії з метою відстоювання власних прав та інтересів $\leftarrow \rightarrow$ зневіра у можливості такого впливу (наслідком чого стає підпорядкування).

З урахуванням викладених міркувань та гіпотетичних припущень була розроблена програма емпіричного дослідження особливостей впливу мотивації політичної взаємодії на політичну самоідентифікацію студентської молоді.

6.2. Особливості впливу мотивації політичної взаємодії на політичну самоідентифікацію студентської молоді

Задля уточнення висунутих у попередньому параграфі припущень щодо мотиваційних детермінант політичної самоідентифікації студентської молоді було вирішено: 1) дослідити мотиваційний дискурс суб'єктів політичної соціалізації з метою визначення базових векторів його структурування; 2) виявити комплекси суб'єктних пропозицій у дискурсі, з якими схильна ідентифікуватися студентська молодь; визначити особливості самоідентифікації молоді у просторі значень, який відображає бажаний вектор розвитку України; визначити види політичної самоідентифікації студентської молоді; 3) визначити особливості впливу мотивації політичної взаємодії на політичну самоідентифікацію студентської молоді.

Для перевірки припущення щодо репрезентації у дискурсі студентства усіх перерахованих у параграфі VII.1 *мотивів*, а також для визначення того, які суб'єктні пропозиції представлені у дискурсі студентської молоді, на *першій стадії пошукового* етапу дослідження було проведено опитування студентської молоді (запропонована студентам анкета включала відкриті запитання стосовно чинників, які спонукають молодь долучатися до політичної взаємодії, а також метод моделювання ситуацій). Крім того, студентам було запропоновано написати міні-твір на тему «Я і політика». За результатами контент-аналізу дискурсу студентської молоді було підтверджено припущення щодо представленості кожного з перерахованих мотивів політичної взаємодії у дискурсі студентства (див. параграф VII.1). Крім того, було виявлено ще 2 групи стимулів, які зумовлюють залучення молоді до політичної взаємодії: 1) стимули, в основі яких лежить прагнення сприяти безпеці (власній або рідних); 2) стимули, в основі яких лежить потреба у самореалізації. Також були виявлені суб'єктні пропозиції, представлені у дискурсі студентської молоді. Крім того, на *першій стадії пошукового* етапу дослідження було здійснено контент-аналіз дискурсу суб'єктів політичної соціалізації з метою визначення тем та пропозицій, які є

найбільш продуктивними для дослідження політичної самоідентифікації студентської молоді. Було здійснено огляд та контент-аналіз текстів інтернет-ресурсів «Українська правда» (pravda.com.ua), «Лівий берег» (lb.ua), «Кореспондент» (korrespondent.net) та друкованого видання «Дзеркало тижня», дискусій з суспільно-політичних питань у соціальних мережах. В результаті контент-аналізу дискурсу суб'єктів політичної соціалізації, в якості найбільш продуктивних для нашого дослідження, було обрано наступні теми: *міра політичної активності (залученості); форми впливу на ситуацію власного життя; політичний вибір*. По кожній з тем було виокремлено пропозиції, які найбільшою мірою її розкривають. Виокремлені під час першої стадії пошукового етапу дослідження пропозиції лягли в основу створеного психосемантичного інструментарію для дослідження соціально-психологічного аспекту політичної самоідентифікації студентської молоді, який було апробовано на *другій стадії пошукового етапу дослідження* [див. Сидоркіна, 2013]. Для з'ясування особливостей самоідентифікації молоді у просторі значень, пов'язаних з бажаним вектором розвитку України і активністю студентства (саме ці дві теми набули особливого значення у дискурсі протягом останніх двох років), був сконструйований та апробований додатковий психосемантичний опитувальник.

На *основному етапі дослідження* респондентам було запропоновано письмово навести приклади власного залучення до суспільно-політичної взаємодії, а також психосемантичний опитувальник, який включав 3 блоки. *Перший блок*, розроблений з метою вивчення мотивації політичної взаємодії, включав усі виокремлені в ході пошукового етапу дослідження групи мотивів. Респондентам пропонувалося позначити ступінь власної вмотивованості кожним із них на шкалі від «1» до «5». *Другий блок* містив апробований психосемантичний інструментарій для дослідження соціально-психологічного аспекту політичної самоідентифікації студентської молоді. *Третій блок* опитувальника включав додатковий блок запитань, розроблений

з метою вивчення особливостей самоідентифікації молоді у просторі значень, пов'язаних з бажаним вектором розвитку України і активністю студентства, та апробований в ході пошукового етапу дослідження.

Вибірку склали студенти ВНЗ м. Києва. У дослідженні взяв участь 421 респондент.

З метою розв'язання *першого дослідницького завдання*, було здійснено факторизацію першого блоку шкал психосемантичного опитувальника, завдяки чому було визначено факторну структуру простору значень, які відображають мотивацію політичної взаємодії студентської молоді. Отримані фактори репрезентують типи мотивації залучення молоді до політичної взаємодії. За результатами проведеного факторного аналізу було отримано п'яти факторну модель (65,4% загальної дисперсії), яку представлено у таблиці 6.2.1.

Таблиця 6.2.1

Факторна модель мотивації політичної взаємодії студентської молоді

Назва фактору	Внесок у сумарну дисперсію
F1 – мотивація задоволення від суспільно-політичної участі	15 %
F2 – мотивація громадянської відповідальності	14,8%
F3 – соціальна мотивація	14,1%
F4 – ідеологічна мотивація	11,8%
F5 – мотивація особистої вигоди та безпеки	9,7%

Кожен з виявлених факторів розглядається нами як тип мотивації політичної взаємодії. Кожен із типів репрезентує певну спрямованість особистості, в основі якої лежить відповідна комбінація смислів, значущих для особистості. В реальності наявні комбінації типів мотивації із переважанням одного або декількох типів. Тобто, кожен з респондентів знаходиться в полі дії зазвичай декількох факторів. Мотиваційні та ціннісні складові дискурсу визначають його вплив на суб'єктів, політична взаємодія яких детермінована різними типами мотивації.

За отриманою факторною структурою можна скласти уявлення про те, що молодь зорієнтована на участь у суспільно-політичній взаємодії у зв'язку із тим, що така участь приносить їй задоволення (у тому числі й задоволення від розв'язання актуальних суспільно-політичних проблем), дозволяє задовольнити почуття громадянського обов'язку, задовольнити афіліативні потреби, і майже в останню чергу – через власну ідеологічну мотивацію. Таким чином, значну частину молоді можна вмотивувати до участі у суспільно-політичній взаємодії, забезпечивши їй можливість «потусуватися», відчувати єдність з однодумцями і, одночасно – покращити життя громади, міста або країни, або ж досягти іншої політичної цілі. Ймовірно, що саме у зв'язку із тим, що політичні сили та інші політичні суб'єкти майже не артикулюють послідовну та чітку ідеологію, ідеологічна мотивація у отриманій факторній структурі відіграє передостанню роль.

Розв'язання *другого дослідницького завдання* передбачало визначення факторної моделі, яка відображає структурування простору суб'єктних пропозицій, з якими схильна ідентифікуватися студентська молодь. Для цього ми здійснили факторизацію *другого* блоку шкал психосемантичного інструментарію (див. таблицю 6.2.2). За результатами проведеного факторного аналізу було отримано факторну модель, яка включає п'ять факторів, що разом становлять 55,6% загальної дисперсії.

Таблиця 6.2.2.

Факторна модель політичної самоідентифікації студентської молоді

Назва фактору	Внесок у сумарну дисперсію
F1 – активна громадянська позиція	16,5 %
F2 – вплив та єднання	14,9 %
F3 – «відчужено-розчарований» («зневіжливо-корисливий»)	11,4%
F4 – очікування соціальної турботи від політиків	7%
F5 – «моя хата з краю»	5,8%

Отже, визначальну роль у політичній самоідентифікації студентської молоді відіграють смисли, пов'язані з категоризацією себе як активного

члена суспільства, схильного до суспільно-політичного залучення, а також з готовністю об'єднуватись заради отримання задоволення від єдності, а також заради досягнення спільних суспільно-політичних цілей. Незважаючи на це, для більшості молоді характерною є надія на турботу з боку політиків та орієнтація на декларацію політиками готовності піклуватися про народ.

Для розв'язання *другого дослідницького завдання* було також здійснено факторизацію *третього* блоку шкал психосемантичного інструментарію, завдяки чому було визначено психосемантичні координати простору значень, пов'язаних з вектором розвитку України (який є бажаним з позицій студентства) та активністю у сфері політики (див. таблицю 6.2.3). За результатами проведеного факторного аналізу було побудовано п'ятифакторну модель (56, 6% дисперсії).

Таблиця 6.2.3.

Факторна модель простору значень, пов'язаних з бажаним вектором розвитку України та активністю студентів у сфері політики

Назва фактору	Внесок у сумарну дисперсію
F1 – прагнення розвитку України як незалежної держави	15,8 %
F2 – патріотизм та ідентифікація з українською культурною традицією	14,4 %
F3 – проактивна позиція	9,5%
F4 – прагнення прозахідного розвитку України (ідентифікація із загальноєвропейською культурною традицією)	8,6%
F5 – «радянський менталітет»	8,3%

Виявлені особливості структурування простору значень, пов'язаних з бажаним вектором розвитку України і активністю студентства, дають змогу визначити базові смисли, що зумовлюють позицію молоді щодо майбутнього, серед яких: незалежність України, етнонаціональна самоідентифікація, суб'єктність, геополітична орієнтація, і ступінь «радянськості» менталітету. Звісно, що кожна людина знаходиться у полі дії усіх визначених факторів. При цьому «типажі» респондентів, утворені цими характеристиками, можуть суттєво різнитися: від молодої людини, яка ідентифікує себе з незалежною Україною та прагне її розвитку, відчуває себе частиною українського народу, патріотична налаштована, має певну

суспільно-політичну позицію та схильна її відстоювати, прагне прозахідного розвитку України, має протилежну радянській ментальність, до молоді людини, для якої бажаним є повернення України у радянське минуле, яка ідентифікує себе із радянською культурною традицією, не є патріотично налаштованою, не має чітко окреслених політичних поглядів, характеризується радянською ментальністю.

З метою розв'язання *третього дослідницького завдання*, а саме визначення впливу мотивації політичної взаємодії на політичну самоідентифікацію, ми скористалися процедурою однофакторного дисперсійного аналізу ANOVA, визначивши вплив різних мотиваційних факторів на фактори, які визначають вектори семантичного простору політичної самоідентифікації молоді. Для цього ми проводили порівняння підвбірок респондентів, умовно розподіляючи нашу загальну вибірку на три рівні підгрупи за рівнем прояву кожного з типів мотивації політичної взаємодії. Для апостеріорного порівняння вибірок були використані критерії Тукі та ЛСД.

Мотивація задоволення від суспільно-політичної участі впливає на наступні самоідентифікаційні фактори: «активна громадянська позиція» ($F=26,66$, $\text{sig}=0,000$), «вплив та єднання» ($F=9,403$, $\text{sig}=0,001$), «проактивна позиція» ($F=24,49$, $\text{sig}=0,000$). Аналіз співвідношення середніх значень по цим трьом самоідентифікаційним факторам у трьох групах із різними (низьким, середнім та високим) рівнями прояву мотивації задоволення від суспільно-політичної участі, а також аналіз значущих відмінностей між цими групами за результатами апостеріорних тестів, у сукупності із аналізом оцінок стійкості змін цих факторів дозволяє зробити висновок щодо наявності прямолінійної залежності усіх цих трьох самоідентифікаційних факторів від першого фактору впливу (мотивації задоволення від суспільно-політичної участі). *Отже, мотивація задоволення від суспільно-політичної участі є суттєвим фактором впливу на схильність молоді до самоідентифікації із позицією у дискурсі, яка відображає готовність до*

обрання проактивних та конструктивних форм суспільно-політичної взаємодії. Розвиток мотивації задоволення від суспільно-політичної участі є однією з суттєвих передумов формування схильності до свідомої проактивної політичної самоідентифікації та самоідентифікації, яка відображає схильність до обрання конструктивних та впливових форм суспільно-політичної взаємодії, що загалом може сприяти формуванню у молоді готовності відстоювати власні суспільно-політичні інтереси.

Мотивація громадянської відповідальності впливає на наступні самоідентифікаційні фактори: «активна громадянська позиція» ($F=6,6$, $\text{sig}=0,002$), «вплив та єднання» ($F=16$, $\text{sig}=0,000$), «відчужено-розчарована позиція» ($F=11,92$, $\text{sig}=0,000$), «прагнення розвитку України як незалежної держави» ($F=5,25$, $\text{sig}=0,006$), «патріотизм та ідентифікація з українською культурною традицією» ($F=8,48$, $\text{sig}=0,000$), «проактивна позиція» ($F=8,811$, $\text{sig}=0,000$), «прагнення прозахідного розвитку України (ідентифікація із загальноєвропейською культурною традицією)» ($F=12,07$, $\text{sig}=0,000$), «громадянська ментальність» ($F=3,15$, $\text{sig}=0,044$). Аналіз співвідношення середніх значень по кожному з цих восьми самоідентифікаційних факторів у трьох групах із різними (низьким, середнім та високим) рівнями прояву мотивації громадянської відповідальності, а також аналіз значущих відмінностей між цими групами за кожним з параметрів, визначених на основі аналізу результатів апостеріорних тестів, у сукупності із аналізом оцінками стійкості змін цих факторів дозволяє зробити висновок щодо наявності прямолінійної залежності усіх цих самоідентифікаційних факторів від другого фактору впливу (другого мотиваційного фактору – мотивації громадянської відповідальності). При цьому стосовно факторів «відчужено-розчарована громадянська позиція» та «громадянська ментальність» ця залежність носить обернений характер. Отже, чим більш розвинутою є мотивація громадянської відповідальності, тим більшою є схильність молоді до обрання активної громадянської позиції та готовність до єднання з іншими заради відстоювання власних суспільно-

політичних інтересів, більш сильним є прагнення до розвитку України як незалежної держави, а також прозахідного її розвитку, більш сильними є патріотичні почуття та ідентифікація з українською культурною традицією. При цьому, чим більш розвинутою є мотивація громадянської відповідальності, тим меншою є схильність до відчужено-розчарованої позиції та «радянської ментальності». Таким чином виховання патріотичної молоді із зрілою та свідомою громадянською позицією, схильної до активної та конструктивної політичної взаємодії передбачає формування мотивації громадянської відповідальності. Несформованість цієї мотивації є одним із чинників формування відчужено-розчарованої політичної самоідентифікації, в тому числі і зневіри у доцільність єднання з іншими громадянами заради відстоювання власних суспільно-політичних інтересів, схильності до пасивної громадянської позиції, може супроводжуватися не сформованістю патріотизму, політичною безпринципністю.

Соціальної мотивації впливає на наступні самоідентифікаційні фактори: «активна громадянська позиція» ($F=9,54$, $\text{sig}=0,000$), «очікування соціальної турботи від політиків» ($F=9,57$, $\text{sig}=0,000$), «патріотизм та ідентифікація з українською культурною традицією» ($F=3,08$, $\text{sig}=0,048$), «проактивна позиція» ($F=3,77$, $\text{sig}=0,024$), «радянська ментальність» ($F=5,3$, $\text{sig}=0,006$). Аналіз співвідношення середніх значень по кожному з цих самоідентифікаційних факторів у трьох групах із різними (низьким, середнім та високим) рівнями прояву соціальної мотивації політичної взаємодії, а також аналіз значущих відмінностей між цими групами за результатами апостеріорних тестів у сукупності із аналізом оцінок стійкості змін цих факторів дозволяє зробити висновок щодо наявності прямолінійної залежності цих самоідентифікаційних факторів від третього фактору впливу (соціальної мотивації політичної взаємодії). Отже, чим більш розвинутою є соціальна мотивація політичної взаємодії, тим більшою є схильність молоді як до обрання активної громадянської позиції, патріотичної

самоідентифікації, так і до орієнтації на соціальну турботу з боку політиків при здійсненні політичного вибору, а також і до «радянської ментальності». Таким чином, соціальна мотивація політичної взаємодії, з одного боку, є одним з факторів впливу на формування зрілої громадянської та патріотичної позиції, а з іншого – вона є й одним з факторів впливу, який може зумовлювати формування схильності до перекладання політичної відповідальності на інших у купі з низьким рівнем політичної суб'єктності. Усе залежить від рівня сформованості мотивації громадянської відповідальності. Якщо вона не розвинута, може формуватися схильність до перекладання відповідальності на інших за відсутності політичної суб'єктності. Спростивши, можна стверджувати, що афіліативні потреби можуть у політичній взаємодії бути задоволені двома шляхами. У першому випадку – шляхом єднання з іншими через свідоме психологічне включення у суспільно-політичне життя (що є важливим компонентом активної громадянської позиції) або шляхом знаходження спільності з однодумцями, які, наприклад, мають близьку патріотичну самоідентифікацію, відчують приналежність до української культури. У другому випадку – шляхом «психологічного приєднання» до тих, хто, за очікуванням індивіда, може про нього потурбуватися, на кого можна перекласти відповідальність, за чією спиною можна заховатися. Усе залежить від рівня політичної суб'єктності, яка проявляється у мотивації громадянської відповідальності.

Перейдемо до аналізу впливу *ідеологічної мотивації* на політичну самоідентифікацію. Ідеологічна мотивація впливає на наступні самоідентифікаційні фактори: «активна громадянська позиція» ($F=9,79$, $\text{sig}=0,000$), «вплив та єднання» ($F=5,19$, $\text{sig}=0,006$), «проактивна позиція» ($F=5,27$, $\text{sig}=0,006$). Аналіз співвідношення середніх значень по кожному з цих трьох самоідентифікаційних факторів у трьох групах із різними рівнями прояву ідеологічної мотивації, а також аналіз значущих відмінностей між цими групами за результатами апостеріорних тестів у сукупності з аналізом оцінок стійкості змін цих факторів дозволяє зробити висновок щодо

наявності прямолінійної залежності цих самоідентифікаційних факторів від четвертого фактору впливу (ідеологічної мотивації політичної взаємодії). *Отже, ідеологічна мотивація також впливає на схильність молоді до обрання зрілих та свідомих форм політичної самоідентифікації, таких як «активна громадянська позиція», «проактивна позиція», «вплив та єднання».* Відповідно, чим більш схильна молода людина залучатися до політичної взаємодії через її політико-ідеологічні вподобання, у тому числі і через збіг її цінностей з ідеологічними цінностями певних політичних суб'єктів, тим більшою є її готовність та схильність до проактивних та конструктивних форм політичної самоідентифікації, а також готовність до об'єднання зусиль з іншими заради впливу на перебіг суспільно-політичних подій.

Проаналізуємо вплив **мотивації особистої вигоди та безпеки** на самоідентифікаційні фактори. Ця мотивація впливає на наступні самоідентифікаційні фактори: «активна громадянська позиція» ($F=5,72$, $\text{sig}=0,004$), «вплив та єднання» ($F=3,76$, $\text{sig}=0,024$), «очікування соціальної турботи від політиків» ($F=4,24$, $\text{sig}=0,015$), «моя хата з краю» ($F=4,45$, $\text{sig}=0,013$), «радянська ментальність» ($F=7,88$, $\text{sig}=0,000$). Аналіз співвідношення середніх значень по кожному з цих п'яти самоідентифікаційних факторів у трьох групах із різними рівнями прояву мотивації особистої вигоди, а також аналіз значущих відмінностей між цими групами за результатами апостеріорних тестів у сукупності із аналізом оцінок стійкості змін цих факторів дозволяє зробити висновок щодо наявності прямолінійної залежності цих самоідентифікаційних факторів від п'ятого фактору впливу (мотивації особистої вигоди). При цьому щодо фактору «вплив та єднання» наявний зворотній зв'язок. *Тобто, чим більше молода людина вмотивована у своїй політичній взаємодії мотивацією особистої вигоди та безпеки, тим менше вона схильна до об'єднання з іншими громадянами заради відстоювання спільних суспільно-політичних інтересів. Одночасно, чим більш детермінована участь молодої людини у політичній взаємодії мотивацією особистої вигоди та безпеки, тим більше*

вона схильна до самоідентифікації за типом «активна громадянська позиція», «очікування соціальної турботи від політиків», «моя хата з краю», «радянська ментальність». Цілком зрозуміло, що саме прагматична мотивація політичної взаємодії може зумовлювати формування схильності до таких типів політичної самоідентифікації «очікування соціальної турботи від політиків», «моя хата з краю», «радянська ментальність». Кожен із цих варіантів самоідентифікації у своїй основі має прагнення задовольнити власні потреби у першу чергу. Принциповою відмінністю даних самоідентифікацій від самоідентифікації «активна громадянська позиція» (яка також певною мірою зумовлюється даним мотиваційним фактором), є те, що остання передбачає наявність громадянської зрілості та розвинутої політичної суб'єктності, що також підтверджується зумовленість цього самоідентифікаційного фактору ще й усіма іншими мотиваційними факторами.

За результатами порівняння «ефектів» від впливу різних типів мотивації політичної взаємодії було становлено, що мотивацією, яка чинить найсильніший вплив на політичну самоідентифікацію, є мотивація задоволення від суспільно-політичної участі. При чому ця мотивація впливає на схильність молоді до самоідентифікації з такими комплексами пропозицій у дискурсі, які відображають проактивну, громадсько зрілу позицію, та передбачають готовність до єднання з іншими заради відстоювання спільних суспільно-політичних інтересів. Найслабший «ефект» виявлено від впливу мотивації особистої вигоди та безпеки.

Підсумовуючи зазначимо, що мотивація політичної взаємодії є одним із чинників, який визначає схильність молоді до того чи іншого типу політичної самоідентифікації. Усі виявлені мотивації політичної взаємодії чинять вплив на процес політичної самоідентифікації. Мотивацією, яка чинить вплив на найбільшу кількість самоідентифікаційних факторів, виявилась мотивація громадянської відповідальності. Ця мотивація є визначальною у плані того, чи буде молодь схильна до самоідентифікації, в основі якої лежить

громадянська відповідальність та суб'єктність (у випадку, якщо відповідна мотивація є розвиненою), чи навпаки – буде схильною до перекладання відповідальності на інших суб'єктів політичної взаємодії та орієнтації на їх обіцянки про турботу (зокрема у ході електорального процесу).

6.3. Мотиваційна складова соціалізувального дискурсу суб'єктів політичної взаємодії: перспективи трансформацій

Події, які відбулися, починаючи з кінця 2013 року у нашій державі, не були би можливими без зрушень у мотиваційній сфері сучасної молоді. Дискурс уникнення суспільно-політичного залучення та відсутності мотивації до участі у суспільно-політичній взаємодії став (принаймні у період найсуттєвіших суспільно-політичних змін) менш розповсюдженим серед молоді, натомість більша кількість молодих людей стала більш активними співтворцями дискурсу опанування суспільно-політичної ситуації та вмотивованості до участі у суспільно-політичній взаємодії. Це, звісно, відбулося завдяки сукупним трансформаціям дискурсу суб'єктів політичної соціалізації. Актуальності набуває аналіз перспектив трансформацій мотиваційної складової соціалізувального дискурсу суб'єктів політичної взаємодії. Популярність серед молоді того чи іншого за смисловим навантаженням мотиваційного дискурсу суб'єктів політичної взаємодії на сучасному етапі розвитку громадянського суспільства безпосереднім чином відзначатиметься і на подальших перспективах його розвитку. Визначальну роль в цьому контексті відіграватиме те, яким буде смислове навантаження мотиваційної складової дискурсів тих суб'єктів політичної соціалізації, які є найбільш впливовими, і у взаємодію з якими найбільшою мірою залучена молодь.

Циклічність активності є одним із закономірних феноменів, який може позначатися на рівні вмотивованості, і одночасно від нього залежить. Вслід за будь-яким піком активності настає спад, в ході якого може відбуватися переоцінка результатів взаємодії та доцільності подальшої активності, а також аналіз того, в якому напрямі доцільно надалі докладати зусилля. У

період наймасштабніших суспільних перетворень для більшості студентства була очевидною його роль у політичній взаємодії, а мотивація політичної взаємодії була широко артикульована у дискурсі багатьох суб'єктів політичної взаємодії. У подальшому частина студентства подалася у добровольчі батальйони, частина продовжила займатися волонтерською діяльністю, у тому числі й суспільно-політичного спрямування, й очевидно, що сила їх вмотивованості до участі у суспільно-політичній взаємодії не зменшилась. Решта повернулась до своїх повсякденних справ.

Одним з найсуттєвіших чинників, який опосередковано впливає на вмотивованість молоді до участі у суспільно-політичній взаємодії, є її поінформованість щодо механізмів роботи політичних інститутів та їх функцій, розуміння механізмів взаємодії з ними та впливу на них. За результатами досліджень І.В. Зайцева, формування негативної ідентифікаційної моделі (яку він пов'язує з відчуженим та уникаючим типом політичної ідентичності) в першу чергу обумовлюється незнанням основних політичних інституцій та їх функцій [Зайцев, 2007]. Відсутність розуміння функцій та механізмів роботи політичних інститутів призводить до формування у громадян відчуженого ставлення до них, розвитку страхів, невпевненості і неприязні, відповідно, і до небажання долучатися до взаємодії з ними. За результатами нашого дослідження єдиним мотиваційним чинником, який чинить вплив на схильність до відчужено-розчарованої політичної самоідентифікації є відсутність мотивації громадянської відповідальності (заперечення самими респондентами її як одного із чинників, які зумовлюють залучення до суспільно-політичної взаємодії). Чим меншою є схильність молоді пояснювати власне залучення до політичної взаємодії мотивацією громадянської відповідальності, чим більш вираженою є відчужено-розчарована політична самоідентифікація. Позитивна ідентифікаційна модель обумовлюється більшою мірою знаннями політики, її основних інститутів та їх функцій, доступністю цих інститутів та політичної системи загалом. Розуміння суті політичних перетворень, програм, з якими

партії виходять на вибори, можливості отримати роз'яснення у разі виникнення питань сприяє формуванню позитивного ставлення не тільки до реформ, але і до офіційних політичних сил і політики в цілому. Спираючись на дані І.В. Зайцева, в якості ефективної стратегії формування позитивної («включеної») ідентичності, можна розглядати включення та посилення представленості у дискурсі тем, які пов'язані зі знанням про політичні інститути, їх функції, доступністю цих інститутів, роз'ясненням рішень, які приймаються у ході політичного процесу [там саме]. При цьому, задля того, аби подібна стратегія «спрацювала», виключно важливим видається спершу насичення дискурсу пропозиціями, які відображають вмотивованість до здобуття відповідних знань. Необхідним є здійснення означеної модифікації змісту дискурсу у джерелах, які є популярними серед молодіжної аудиторії.

Цікавий зв'язок між прозорістю (зрозумілістю) правил досягнення успіху у політичній взаємодії (хоч і в архаїчному її варіанті) та мотивацією досягнення продемонстровано у дослідженні кількох африканських племен, за результатами якого було встановлено, що у членів племені є мотивація досягнення успіху у просуванні по ієрархії племені, якщо наявна прозора система досягнення відповідних результатів. У випадку, якщо основним засобом досягнення успіху у просуванні ієрархічними сходами є підлабузництво та особисті контакти, така мотивація у членів племені відсутня [МакКлеланд, С. 456-520]. Саме мотивація задоволення від суспільно-політичної участі, яка також включає й задоволення від досягнення успіху при вирішенні суспільно-політичних проблем, чинить найбільш сильний (порівняно з іншими мотиваційними факторами) вплив на схильність молоді до проактивної та конструктивної політичної самоідентифікації, в основі якої лежить зріла та свідома громадянська позиція та готовність до обрання найбільш конструктивних та впливових стратегій відстоювання власних суспільно-політичних інтересів. Спираючись на означене, серед умов трансформації дискурсу у бік наповнення його смислами, які відображають мотивацію досягнення та задоволення від

суспільно-політичної участі, розглядаємо, по-перше, реальні суспільно-політичні трансформації, які забезпечать прозорість для громадян стратегій досягнення успіху у політичній взаємодії (що виглядає можливим лише у випадку подальшого реального усунення корупції), а по-друге – представленість у дискурсі суб'єктів політичної соціалізації відповідних механізмів досягнення успіху.

Важливу роль у наповненні соціалізувального дискурсу пропозиціями мотиваційного змісту відіграють неполітичні організації, які сприяють формуванню зацікавленості у суспільних справах у представників підростаючого покоління та забезпечують можливості для здобуття відповідного досвіду. Як зазначено вище, визначальними мотиваціями, які впливають на схильність молоді до обрання зрілих та конструктивних форм політичної самоідентифікації, є мотивація задоволення від суспільно-політичної участі, а також мотивація громадянської відповідальності. В їх основі лежить інтерес до суспільних проблем, що впливають на спільноту або навіть націю, та зацікавленість у їх вирішенні, задоволення від участі у їх вирішенні та зорієнтованість на досягнення успіху у цьому, у сукупності із почуттям відповідальності за їх вирішення. Участь у громадських організаціях неполітичного спрямування часто сприяє зануренню людини у дискурс, в якому артикульовані теми, безпосередньо або побічно пов'язані з суспільними проблемами, а також теми, пов'язані з реакцією органів влади та їх можливостями щодо вирішення відповідних проблем. Досвід такого занурення сприяє розмірковуванню про механізми роботи владних інституцій та способи взаємодії з ними, що може бути основою формування інтересу до поглиблення знань із цих питань.

Проаналізуємо чинники, які можуть гальмувати подальше утвердження дискурсу вмотивованості до участі у суспільно-політичній взаємодії, та розглянемо стратегії протидії цим чинникам. Суттєву загрозу в цьому контексті становлять, з нашої точки зору, ризики, пов'язані з можливістю

несвідомого чи свідомого розповсюдження певними суб'єктами політичної взаємодії дискурсів зневіри та відчуження.

Очевидним та передбачуваним є те, що виправдались, м'яко кажучи, не всі очікування значної кількості громадян, які завдяки власній вмотивованості стали співтворцями змін, які відбулися в Україні. Особливо це стосується громадян, які мали очікування, що в результаті змін одразу настане покращення життя, а політики, які прийшли до влади, одразу зможуть кардинально змінити ситуацію у державі на краще. Питання, яке безпосередньо має значення в контексті подальшої долі дискурсу вмотивованості до участі у суспільно-політичній взаємодії, полягає в тому, в якому руслі буде спрямована енергія невдоволення розчарованих верств населення.

На нашу думку, подальше утвердження дискурсу вмотивованості до участі у суспільно-політичній взаємодії можливе лише за умови, якщо найбільш зацікавленими в подальшому утвердженні цього типу дискурсу суб'єктами буде масово артикульовано ідею доцільності свідомого вибору кожною особистістю стратегій обходження із почуттям розчарування, зумовленим невиправданими очікуваннями та оцінкою результатів власного залучення до суспільно-політичній взаємодії, та ідею особистісної відповідальності за обрання тих чи інших комунікативних практик і, загалом, за трансляцію того чи іншого дискурсу.

Ця ідея вже артикульована та розповсюджується свідомими суспільно-політичними діячами, журналістами та волонтерами у соціальних мережах та ЗМІ патріотичного спрямування. Її сутність полягає в тому, що кожен із нас має можливість і несе відповідальність за здійснення свідомого вибору стосовного того, чи зупинитися внаслідок розчарування та припиняти робити те, що від нього залежить, для подальшої розбудови нашої держави та громадянського суспільства, і при цьому продукувати та розповсюджувати ідею розчарування та зради. Чи, навпаки, після певного часу проживання та відреагування власного розчарування та рефлексії результатів, свідомо

перемістити фокус уваги на ті позитивні зрушення, які все ж таки відбулися та продовжують відбуватися, а також на те, в якому напрямку може бути доцільно докладати подальші зусилля для досягнення актуальних суспільно-політичних цілей, після чого здійснити переоцінку власних можливостей подальшого залучення тут-і-зараз. Після такої свідомої переоцінки є можливість зробити відповідний свідомий вибір «передати естафету» активного суспільно-політичного залучення іншим на певний час, який є необхідним для відновлення, не закриваючи при цьому можливості для себе у подальшому «прийняти цю естафету» знову. У цьому контексті надзвичайно важливу роль відіграє розповсюдження серед представників громадських організацій суспільно-політичного спрямування ідеї щодо профілактики емоційного виснаження, а також особистої відповідальності за вчасну турботу про власні психоемоційні потреби. Надзвичайно важливого значення набуває артикуляція та розповсюдження цієї ідеї у середовищі найактивніших волонтерів та громадських діячів, які схильні працювати доти, доки не настане повне виснаження. В цьому сенсі від того, як надалі буде налагоджено співробітництво між громадськими організаціями, які надають послуги у сфері психічного здоров'я, та організаціями суспільно-політичного спрямування, які мають у своїх рядах свідому, патріотичну та самовіддану молодь, залежатимуть подальші перспективи утвердження дискурсу вмотивованості до участі у суспільно-політичній взаємодії. Ця ідея жодним чином не нівелює необхідності відреагування негативних почуттів тими, хто їх переживає. Вона лише повертає увагу до можливості свідомо обирати конструктивні стратегії висловлення почуттів та можливості свідомо направляти енергію невдоволення у русло пошуку варіантів зміни ситуації на краще.

Означена стратегія видається ефективною стратегією профілактики ненавмисного розповсюдження дискурсу розчарування тими політичними суб'єктами, які до їхнього розчарування мали сплеск суспільно-політичної активності та спрямовували значну кількість власних зусиль на досягнення

певних суспільно-політичних цілей. Умовою результативності даної стратегії є застосування її лише щодо тих суб'єктів політичної взаємодії, які, незважаючи на своє розчарування, все одно вважають важливим подальший розвиток України та громадянського суспільства в Україні. Тобто, це ті громадяни, для яких така ціль та відповідні їй цінності були та залишаються значущими, і при цьому вони, доклавши величезну кількість зусиль у ході своєї участі у суспільно-політичній взаємодії, розчарувалися у результаті (ймовірно, внаслідок нереалістичних очікувань або внаслідок певних психотравмуючих подій).

Викладена стратегія може лише частково усунути означену вище загрозу. Вона не призведе до усунення ризику розповсюдження дискурсу розчарування тими суб'єктами політичної взаємодії, які не відзначаються патріотичною налаштованістю та не цікавляться подальшою долею України та громадянського суспільства у ній, тобто, це ті, в кого мотивація громадянської відповідальності та відповідні їй цінності не сформовані. За результатами дослідження І.В. Жадан, цінність особистої відповідальності за власне життя і за те, що відбувається у політичному житті країни, майже зовсім не репрезентована у політичній картині світу студентів південного і східного регіонів [Жадан, 2014]. На нашу думку, перспективи утвердження дискурсу вмотивованості до суспільно-політичного залучення серед студентів цих регіонів значною мірою залежать від того, чи буде у найближчому майбутньому широко артикульовано авторитетними для студентів цих регіонів суб'єктами політичної взаємодії дискурс особистої відповідальності за власне життя і за те, що відбувається у політичному житті країни, і чи буде молодь схильна ідентифікувати себе з відповідними суб'єктними пропозиціями у дискурсі.

Розглянемо передумови утвердження цього типу дискурсу. Формування громадянської відповідальності та суб'єктності у підростаючого покоління залежить значною мірою від наявності відповідальної громадянської позиції у їх батьків та інших авторитетних для них дорослих,

які не лише продукують дискурс особистої відповідальності та суб'єктності, а також ініціюють та долучаються до реальних справ з розбудови громади та держави. Численні дослідження підтверджують, що політично активні батьки зазвичай виступають рольовою моделлю для своїх дітей [Панькув; Edwards; Political Participation of Young People in Europe...]. Результати дослідження, проведеного австралійськими вченими, підтверджують, що значну роль, окрім власне політичної обізнаності батьків, відіграють стратегії, які використовують батьки під час комунікації із дітьми щодо політики. Австралійські вчені довели, що важливим є вміння батьків будувати взаємодію із дітьми у такий спосіб, аби діти ставали активними учасниками процесу отримання знань про політику, готовність батьків прислухатися до поглядів, які відрізнялися від їх власних [Edwards та ін.]. Готовність батьків до суб'єкт-суб'єктної взаємодії із дітьми, розгляд дітей як активних учасників процесу здобуття знань (у тому числі і про політику), стимуляція з боку батьків активності дітей, у тому числі й у процесі передачі-здобутті знань, сприяє формуванню активної життєвої позиції людини у різних сферах життя, у тому числі й у сфері політики. Практика активної участі у процесі здобуття знань про політику, може розглядатися як основа майбутньої свідомої активної позиції у суспільно-політичній сфері життя, що включає настанову на суб'єктність та відповідальність у плані вибору вектору політичної взаємодії, сутності власної суспільно-політичної позиції (на противагу «сліпому» слідування за кимось іншим та здійснення вибору з опорою на те, що інша авторитетна фігура вважає правильним та доцільним).

Ще однією передумовою розвитку суб'єктності та утвердження цінності відповідальності, яка безпосередньо залежить від впливів сім'ї у ранньому віці, є формування здатності людини проявляти ініціативу, розв'язувати проблеми власноруч, не покладаючись на активність когось іншого, здатності активно та самостійно відстоювати власні інтереси (у тому числі і політичні). Згідно із концепцією Еріка Еріксона, формування самостійності та ініціативності значною мірою залежить від успішності проходження

дитиною м'язово-анальної та локомоторно-генітальної стадій психосоціального розвитку. М'язово-анальна стадія відповідає віковому проміжку 1-3 роки та полягає у проходженні кризи «автономія – сором та сумніви». В разі успішного проходження цієї стадії закладаються основи самостійності та основи стійкого сприйняття себе як незалежної людини, яка здатна самостійно приймати рішення. Протягом наступної, локомоторно-генітальної стадії (у віці 3-6 років), в разі успішного проходження кризи «ініціативність – почуття провини», закладаються основи ініціативності. Якщо батьки схвалюють самостійні дії дитини, вона відчуває підтримку власної ініціативи. Подальшому прояву ініціативи сприяє визнання батьками права дитини на допитливість та творчість [див. Кайл Р., 2002].

Таким чином, впливи сім'ї значною мірою зумовлює формування громадянина як суб'єкта політичної взаємодії, і частково визначає його схильності до продукування певного типу дискурсу політичної взаємодії, а також до ідентифікації з різного типу мотиваційними пропозиціями. В юнацькому віці формування політичної картини світу, обрання громадянином певних стратегій політичної взаємодії та певної суспільно-політичної позиції, здатність її відстоювати – усе це зумовлюється тією системою уявлень людини про світ політики та її місце у ньому, яка сформувалася на попередніх етапах життя (у тому числі і під впливом внутрішньосімейної взаємодії). Молода людина звісно може здійснити ревізію та переоцінку сформованих у батьківській сім'ї установок та уявлень, може навіть певною мірою впливати на батьків, транслуючи їм власні сформовані уявлення.

Враховуючи викладене вище, особливого значення набуває розробка ефективних стратегій артикуляцій та утвердження у дискурсі авторитетних серед різновікових верств населення (особливо – серед населення східних та південних регіонів України) суб'єктів політичної взаємодії цінності особистої відповідальності за власне життя, розвиток власної громади та подальший розвиток країни. Важливим також є насичення дискурсу

мотиваційними пропозиціями, в яких відображена мотивація до формування та розвитку компетенцій, необхідних для ефективної політичної взаємодії. І одночасно із цим – розробка ефективних стратегій утвердження серед батьків дискурсу їх відповідальності за виховання суб'єктності та громадянської відповідальності у дітей. Пошук шляхів вирішення цих завдань ускладнюється у зв'язку із ще однією умовою. Існують авторитетні у цих регіонах суб'єкти політичної взаємодії, зокрема ЗМІ, які є учасниками гібридної війни проти України і діють в інтересах окупанта, які є зацікавленими в утвердженні дискурсу розчарування та невмотивованості української молоді до залучення до суспільно-політичної взаємодії. Цими суб'єктами свідомо та цілеспрямовано продукуються дискурси розчарування та відчуження, що звісно може негативно позначатися на подальшому утвердженні дискурсу вмотивованості до участі у політичній взаємодії. Тому особливого значення набуває розвиток рефлексивних компетенцій громадян, а також їх здатності протидіяти маніпулятивним інформаційним впливам, що є вагомим чинником протидії розповсюдженню дискурсів розчарування та відчуження.

Як зазначає В. Климчук, «вчинок та практики онтогенетично є двома протилежними полюсами, між якими коливається життєвий світ особистості та її мотиваційний дискурс, переходячи то до зони стабілізації мотиваційних тем, до ризомного плато, в якому є центр/периферія, і в якому особистість живе у наративі, а то й у мета-наративі (соціальні практики), чи то до зони трансформації, де панує ментатив, осмислення сюжетів, ризомне конструювання мотиваційного дискурсу (вчинок)» [Климчук, 2015, С. 117-11]. Виходячи з цього, в якості однієї зі стратегій подальшого наповнення дискурсу студентської молоді пропозиціями, які відображають мотивацію громадянської відповідальності, а також мотивацію до розвитку політичних компетенцій та знань, необхідних громадянам для ефективної політичної взаємодії, розглядаємо фасилітацію рефлексії щодо означених складових мотивації політичної взаємодії, а також фасилітацію рефлексії щодо

політичної самоідентифікації молоді. Нами розроблено цикл занять, в основі якого покладено саме цю стратегію.

Цикл занять з фасилітації рефлексії мотивації політичної взаємодії та політичної самоідентифікації студентської молоді

Мета занять: артикуляція та утвердження у дискурсі студентства тем та пропозицій, які відображають мотивацію громадянської відповідальності, мотивацію до розвитку компетенцій та знань, необхідних для ефективної політичної взаємодії та мотивацію до розвитку суб'єктності.

Засоби: вправи, спрямовані на фасилітацію рефлексії студентської молоді щодо їх мотивації політичної взаємодії та політичної самоідентифікації; фасилітацію розвитку мотивації громадянської відповідальності, мотивації до розвитку політичних компетенцій та знань, необхідних громадянам для ефективної політичної взаємодії з іншими суб'єктами політичної взаємодії, мотивації до розвитку власної суб'єктності.

Матеріали: папір (формату А4 та А1), скоч, маркери, капелюх (або невелика коробка), олівці, фарби гуаш, пензлики, журнали, ножиці, клей.

Заняття 1. Ставлення до участі у суспільно-політичній взаємодії.

Мета: фасилітація рефлексії учасників щодо їх ставлення до участі у суспільно-політичній взаємодії та їх політичної самоідентифікації.

1. Привітання із групою. Ведучій вітається з групою коротко зазначає тематику заняття, наголошуючи на тому, що метою проведення цього заняття є розвиток громадянського суспільства в Україні, а отже і розвиток кожного з присутніх як свідомих громадян. Після цього ведучій дякує групі за те, що вони прийшли, і висловлює свою віру у те, що, ми можемо продовжувати розвивати нашу країну за умови, якщо кожен буде намагатися робити якомога краще те, що від нього залежить (бути свідомим та відповідальним громадянином, займати зрілу та свідому громадянську позицію, беручи участь у вирішенні проблем власних громад, розвивати рівень власного професіоналізму, самовіддано працювати, будувати здорові

стосунки, турбуватися про тих, хто цього потребує тощо). Головне завдання ведучого в ході озвучення цього вступного слова – торкнутися смислів, які є спільними для більшості людей, зокрема таких як «мир та добробут у державі», «розвиток України», «роль кожного у цьому». При цьому, ведучий може також зазначити, що багато хто може виправдовувати безцільність власного залучення до суспільно-політичного життя тим, що «політики знову розчаровують, а проста людина не може вплинути ні на що у політичному житті країни, а тому немає сенсу взагалі витратити час навіть на аналіз суспільно-політичних подій». Але, як показує досвід, прості люди, об'єднавшись, можуть зробити дуже багато.

2. Обговорення правил роботи у групі.

3. Вступна дискусія у групі на тему «Що таке суспільно-політична взаємодія».

4. Вправа «Ступінь мого залучення до суспільно-політичного життя країни». Ведучий умовно позначає лінію вздовж аудиторії, в якій проходить заняття, оголошуючи цю лінію умовним вектором, на якому можна розмістити кожного громадянина, позначивши міру його залучення до суспільно-політичного життя. Ведучий також умовно позначає полюси цього вектору: «повна пасивність» та «шалена активність». Студентам пропонується обрати своє місце на цьому векторі, ставши біля обраного місця.

5. Вправа-рефлексія. Студентам пропонується описати власне залучення до суспільно-політичної взаємодії та мотивацію власного залучення або незалучення. Важливо попередити учасників заняття, що їм укінці заняття буде запропоновано здати власні дописи, а тому підписувати листочки не потрібно. Таким чином буде забезпечена анонімність.

6. Вправа «Різновиди ставлення до участі у суспільно-політичній взаємодії». Студентська аудиторія ділиться на 4-6 підгруп (залежно від розміру). Кожна з підгруп працює над наступним завданням: «Виокремте та умовно назвіть групи людей із різним ставленням до участі у суспільно-

політичному житті». Час на створення переліків – 5 хвилин. Після виконання завдання представник від кожної групи зачитує перелік, який створила група. Після того, як усі створені переліки зачитані, ведучий підводить підсумки та пропонує «узагальнений перелік». При цьому, ведучий може запропонувати ще декілька категорій. Бажано, щоб в узагальненому переліку були присутні категорії типу «свідомі та активні громадяни», «відчужені», «ті, хто прагнуть дбати лише про «свою хату з краю», «патріоти», «байдужі», «безпринципні», «наївні».

7. Вправа-драматизація «Портрет носія певного типу політичної самоідентифікації». Для виконання цієї вправи ведучий пише на невеличких папірцях назви визначених в ході виконання минулої вправи категорій. Ведучий згортає папірці так, щоб напису не було видно, та складає їх усередину капелюха. Після цього представник від кожної підгрупи всліпу витягує один з папірців. Завдання, яке отримує кожна група – «підготувати та після цього провести драматизацію, присвячену відображенню особливостей ставлення до суспільно-політичної взаємодії та особливостей суспільно-політичного залучення представників відповідного типу». На підготовку до проведення драматизацій групам дається по 10 хвилин. Після проведення кожної з драматизацій, проводиться її обговорення за наступною умовною схемою:

- обговорення почуттів глядачів та акторів,
- обговорення потенційних форм участі у суспільно-політичній взаємодії громадянина з такою суспільно-політичною позицією,
- обговорення потенційних мотивів його участі та мотивації уникнення ним участі у суспільно-політичній взаємодії,
- обговорення наслідків для самого громадянина та інших суб'єктів політичної взаємодії продемонстрованого в ході драматизації ставлення до участі у суспільно-політичній взаємодії,
- обговорення перспектив розвитку держави у разі, якби більшість громадян займали таку позицію,

- чи замислюється цей громадянин про власні цілі, які можуть ним бути досягнуті у ході суспільно-політичної взаємодії, які політичні цілі можуть бути для нього досяжними та недосяжними,

- яке ставлення громадян до суспільно-політичної взаємодії видається найбільш перспективним та продуктивним з точки зору розвитку нашої держави та розбудови громадянського суспільства.

8. Вправа-рефлексія. Студентам пропонується описати власну рефлексію за результатами заняття. Для рефлексії студентам пропонуються наступні питання:

- Що би я хотів змінити у власному ставленні до участі у суспільно-політичній взаємодії?

- Що залежить від мене у розвитку нашої країни?

- Які найближчі кроки я планую здійснити аби наблизитися до бажаних для мене змін у моєму розвитку як свідомого громадянина так і у розвитку нашої країни?

Варто нагадати учасникам, що їм укінці заняття буде запропоновано здати власні дописи (які вони мають продовжувати робити на тому ж аркуші, що й під час першої письмової рефлексії. Підписувати аркуші не потрібно з метою забезпечення анонімності).

9. Завершальне обговорення інсайтів учасників за результатами заняття у колі.

Заняття 2. Суб'єктна позиція у житті та у політичній взаємодії

Мета: фасилітація рефлексії учасників щодо їх суб'єктності у житті та суспільно-політичній взаємодії. Формування в учасників мотивації до розвитку власної суб'єктної позиції.

1. Привітання.

2. Вправа «Мотивація уникнення». Ведучий пропонує групі розділитися на 3-4 підгрупи. Кожна група складає перелік тверджень, які використовують люди, аби аргументувати власну байдужість до або уникнення участі у суспільно-політичному житті. Після того, як кожна з груп

створить та озвучить власний перелік, ведучий пропонує учасникам висловити свої думки на тему, чи є такі громадяни, носіями суб'єктної позиції у житті загалом та у політичній взаємодії зокрема.

3. Обговорення у групі на тему: «Що означає бути суб'єктом власного життя? Що таке суб'єктна позиція людини у житті? Що таке політична суб'єктність?». Доброволець із групи виписує на ватмані (дошці, фліпчарті) у двох колонках особливості, характерні для людини із розвиненою та нерозвиненою суб'єктною позицію. Важливо, у разі, якщо група не торкнулася цих питань самотійно, сфокусувати увагу групи на наступних відмінностях між людьми з різним рівнем розвитку суб'єктної позиції: відмінностях в усвідомленні власних потреб та цілей, у ставленні до постановки цілей; відмінностях у рівні розвитку почуття власної відповідальності за досягнення цих цілей та зміну ситуації власного життя на краще; відмінностях у життєконструюванні.

4. Робота у підгрупах на тему «Чинники формування суб'єктності та громадянської відповідальності». Кожна із підгруп складає свій перелік та після цього представник від кожної з підгруп озвучує його. Після цього ведучій підбиває підсумки узагальнюючи ці чинники.

5. Вправа-рефлексія «Відповідальність чи перекладання відповідальності». Кожному учаснику пропонується письмово перерахувати «плюси» і «мінуси» двох особистісних позицій: суб'єктної позиції, яка передбачає усвідомлення відповідальності за власне життя, та позиції, яка передбачає перекладання відповідальності за власне життя на інших. Після цього студенти діляться у групі своїми думками на означену тему.

6. Робота в підгрупах на тему «Прояви суб'єктності». Учасникам пропонується у підгрупах створити переліки можливих проявів суб'єктності людини у ситуаціях суспільно-політичної взаємодії.

7. Малюнок символу суб'єктності та відповідальності, або ж почуттів, які в учасників викликає усвідомлення власної суб'єктності або можливостей щодо її розвитку.

8. Завершальне обговорення у колі почуттів та інсайтів учасників за результатами заняття.

Заняття 3. Мотивація до розвитку політичних компетенцій

Мета: формування мотивації до розвитку політичних компетенцій та розширення власної обізнаності щодо ефективних механізмів взаємодії громадян з суспільно-політичними інститутами.

1. Привітання.
2. Вправа «Ситуації політичної взаємодії». Ведучий пропонує групі спільними зусиллями скласти перелік типових ситуацій політичної взаємодії, в яких можуть брати участь громадяни. Доброволець із числа учасників, або ведучій записує варіанти таких ситуацій, які пропонує група.
3. Робота у підгрупах на тему «Компетенції, потрібні громадянам для успіху у суспільно-політичній взаємодії». Завданням кожної підгрупи є створення переліку компетенцій, необхідних кожному громадянину, аби бути успішним у кожній з типових ситуацій суспільно-політичної взаємодії. Після цього у групі обговорюються переліки, які було складено підгрупами.
4. Рольова гра «Взаємодія з політичними інститутами». Учасники діляться на 4-6 підгруп. У кожній з підгруп учасники обирають одну з типових ситуацій суспільно-політичної взаємодії, планують та після цього перед представниками з інших підгруп розігрують відповідну сценку, яка відображає взаємодію громадянина (громадян) з представником певної державної установи або ж з іншими суспільно-політичними суб'єктами. Після проведення усіх демонстрацій проводиться обговорення почуттів, а також відображених проблем, а також обговорення стратегій та можливостей, доступних звичайним громадянам, щодо їх вирішення.
5. Письмова рефлексія на тему «Які знання щодо ефективних стратегій взаємодії громадянина з політичними інститутами мені необхідно здобути та які відповідні навички мені варто розвивати».
6. Завершальне обговорення почуттів та інсайтів учасників.

Заняття 4. Основні суб'єкти політичної соціалізації, їх роль у вихованні свідомої громадянської позиції у молоді.

Мета: розширення уявлень учасників щодо основних ролей та функцій ключових суб'єктів політичної соціалізації. Фасилітація рефлексії учасників щодо їх власної громадянської відповідальності та чинників її формування.

1. Привітання.
2. Теоретична частина. Ведучій пропонує учасникам озвучити визначення понять «політична соціалізація» та «громадянська відповідальність». Після цього у разі необхідності озвучує коректне визначення.
3. Учасникам пропонується спільно визначити у групі перелік основних суб'єктів політичної соціалізації, які можуть впливати на процес політичної соціалізації підростаючого покоління. Один з учасників або ведучий фіксує назви суб'єктів, які було озвучено. У разі необхідності ведучий може узагальнити або доповнити створений перелік. Прикладом узагальненого варіанту переліку є: сім'я, освіта, громадські організації, політичні партії та організації, ЗМІ, авторитетні громадські діячі, однолітки.
4. Робота у підгрупах на тему «Роль та функції суб'єктів політичної соціалізації у вихованні свідомого громадянина». Учасники мають поділитися на таку кількість підгруп, яка відповідає кількості означених суб'єктів політичної соціалізації. Ведучий готує написи назв кожного з суб'єктів на окремому листочку паперу, згортає їх, складає до капелюха або у коробку, і представник від кожної з підгруп витягує по одному папірцю та зачитує назву. Після цього кожна з підгруп аналізує вплив названого її представником суб'єкта на їх власне становлення як громадян. Ведучий задає напрямки аналізу, серед яких:
 - Відповідальність даного суб'єкта в контексті виховання свідомого громадянина;

- Приклади ефективних та негативних впливів цього суб'єкта на становлення відповідальної громадянської позиції у підростаючого покоління (з власного досвіду учасників або досвіду когось з їх оточення);

- Пропозиції щодо модифікації (або розширення репертуару) стратегій виховання свідомої громадянської позиції та мотивації громадянської відповідальності у представників підростаючого покоління з метою підвищення результативності соціалізувальних впливів (якщо релевантно стосовно даного суб'єкта).

5. Обговорення результатів роботи у підгрупах.

Заняття 5. Роль та відповідальність громадян у вирішенні суспільно-політичних проблем.

Мета: формування в учасників мотивації громадянської відповідальності.

1. Привітання.

2. Колаж «Моя громадянська відповідальність». У підгрупах учасникам пропонується створити на папері формату А1 групові колажі на тему «Моя громадянська відповідальність».

3. Представлення та обговорення колажів.

4. Робота у підгрупах на тему «Розробка стратегії вирішення актуальної суспільно-політичної проблеми». Учасникам у групах пропонується визначити актуальну для громади, міста або певної категорії громадян суспільно-політичну проблему та розробити реальну стратегію, яка може бути застосована простими громадянами для вирішення даної проблеми.

5. Обговорення вироблених стратегій у групі.

6. Вправа «Динаміка моєї мотивації суспільно-політичної взаємодії». Кожному учаснику пропонується на окремому листочку паперу намалювати три прямі лінії, які б умовно відображали вектор (силу) трьох аспектів мотивації суспільно-політичної взаємодії: 1) мотивації громадянської відповідальності; 2) мотивації до розвитку компетенцій та

знань, необхідних для ефективної суспільно-політичної взаємодії; 3) мотивації розвитку власної суб'єктності. Далі їм пропонується поставити по дві позначки на кожній з цих трьох прямих – рівень відповідної складової мотивації суспільно-політичної взаємодії до та після занять.

7. Завершальна рефлексія. Учасники діляться у групі своїми почуттями та тим, що вони отримали в результаті занять.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що перспективи трансформацій мотиваційної складової соціалізувального дискурсу суб'єктів політичної взаємодії значної мірою залежать від подальших трансформацій деяких інших складових соціалізувального дискурсу суб'єктів політичної взаємодії, серед яких першочергове місце займає трансформація його ціннісної та інформаційної складової. Надзвичайно важливу роль у цьому контексті відіграє утвердження у дискурсі молоді усіх регіонів України цінності відповідальності кожного за ситуацію його власного життя, а також відповідальності за політичне життя громади та країни. При цьому, слід враховувати, що надзвичайно важливу роль у формуванні засад громадянської відповідальності відіграє сім'я, а саме дієвий приклад власної громадянської відповідальності та суб'єктності батьків та інших авторитетних дорослих, а також їх вміння будувати процес здобуття дітьми знань про політику у суб'єкт-суб'єктному форматі. Тому постає потреба у розробці ефективних стратегій популяризації у середовищі батьків дискурсу їх відповідальності за виховання суб'єктності та громадянської відповідальності у дітей.

Чинником, який впливає на подальше утвердженням у дискурсі пропозицій, що відображають вмотивованість до суспільно-політичної взаємодії, вважаємо широку артикуляцію у дискурсі авторитетних серед молоді суб'єктів політичної взаємодії тем, які пов'язані зі знанням про політичні інститути, їх функції, доступністю цих інститутів, роз'ясненням рішень, які приймаються у ході політичного процесу. Передумовою

формування інтересу до подібних питань часто є участь молоді у діяльності громадських організацій неполітичного спрямування, в яких молоді набуває досвіду участі у вирішенні суспільних проблем, що неможливо без хоча б часткового занурення в означеного типу дискурс.

Надзвичайно важливого значення набуває масова артикуляція суб'єктами політичної взаємодії, які є авторитетними серед молоді, пропозицій, що відображають мотивацію до розвитку компетенцій та знань, необхідних громадянам для ефективної політичної взаємодії.

Суттєву загрозу подальшому утвердженню дискурсу вмотивованості до суспільно-політичної взаємодії серед молоді створюють ризики, пов'язані з можливістю несвідомого чи свідомого розповсюдження певними суб'єктами політичної взаємодії дискурсів зневіри та відчуження. В якості стратегій подолання означених перешкод розглядаємо розповсюдження суб'єктами політичної соціалізації, зацікавленими в утвердженні серед молоді дискурсу вмотивованості до суспільно-політичної взаємодії, дискурсу суб'єктності та ідеї свідомого вибору стратегій обходження з власними почуттями невдоволення та розчарування. Особливого значення у цьому контексті набуває розвиток рефлексивних компетенцій громадян, а також їх здатності протидіяти маніпулятивним інформаційним впливам, що є вагомим чинником протидії розповсюдженню дискурсів розчарування та відчуження.

В якості ефективної стратегії розвитку мотивації політичної взаємодії молоді розглядаємо фасилітацію рефлексії молоді власної мотивації політичної взаємодії та політичної самоідентифікації.

Література

1. Білик М.В. Психологічні чинники прояву політичної культури студентської молоді : дис. ...канд. психол. наук : 19.00.05 / Білик Марія Володимирівна. – К., 2004. – 271с.
2. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология: Учеб. пособие для ВУЗов / Г.Г. Дилигенский –М. : Наука, 1994. – 304 с.
3. Жадан І.В. Методологічні засади дослідження взаємодії суб'єктів політичної соціалізації як чинника структурування політичної картини світу студентської молоді / І.В. Жадан // Проблеми політичної психології та її роль

- у становленні громадянина Української держави: зб.наук.праць/ Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України; за заг. ред. М.М.Слюсаревського; упоряд. Л.А.Найдьонова, Г.В.Мироненко. – К. : Міленіум, 2011. – Вип.12. – С. 35 – 43.
4. Жадан І.В. Регіональні особливості структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді / І.В.Жадан // Проблеми політичної психології: зб.наук.праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України; [редакційна колегія: Л.А.Найдьонова, Л.Г.Чорна, І.Г.Батраченко та ін.] – К.: Міленіум, 2014.–Вип.1(15).–С.333-342.
5. Зайцев І.В. (1) Социально-психологические особенности дискурсивных формаций политической идентичности : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук : 19.00.05 «Социальная психология» / Зайцев И.В. – Ярослав., 2007. – 24 с.
6. Зайцев И.В. (2) Факторы политической идентичности / И. В. Зайцев // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 7, Философия. Социология и социальные технологии. – 2007. – Вып. 6. – С. 104– 109.
7. Климчук В. А. Дискурс социального конструкционизма в современной зарубежной психологии мотивации / В. А. Климчук // Вопросы психологии : научный журнал/ Российская Академия образования : Вопросы психологии, 2014. – № 2. - С.143-151.
8. Климчук В.О. Мотиваційний дискурс особистості в нтеракційному просторі : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.05 / Климчук Віталій Олександрович. – К. : 2015. – 412 с.
9. Коробанова О.Л. Просоціальні мотиви політичної участі молоді та їх динаміка в процесі формування / Коробанова О.Л. // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць.– Вип.14. -К. : 2013.
10. Краснякова А.О. Полімотивація політичної участі сучасної української молоді / А.О. Краснякова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : [Зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін.] – К. : Міленіум, 2009. – Вип.23 (26). – С. 279–291.
11. Лісневська А.О. Психологічні чинник політичної активності молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.11 «Політ. психологія» / А.О. Лісневська. – К. : 2010. – 20 с.
12. Макклелланд Д. Мотивация человека / Д. Макклелланд. – СПб. : Питер, 2007. – 672 с.
13. Ольшанский Д.В. Основы политической психологии : учеб. пособ. для вузов /Д. В. Ольшанский. – Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 496 с.
14. Панькув І. О значенні семейного соціального и лидерского капітала в формуванні польской локальної еліти [Електронний ресурс] / І. Панькув. – Режим доступу : <http://www.politex.info/content/view/567>.

15. Плющ А.Н. Трансформация мотивационной сферы квалифицированных спортсменов в период профессионального становления : дис... канд. психол. Наук : 19.00.01 / Плющ Александр Николаевич. – К. : 1999. – 201л.
16. Русакова О.Ф. Политическая дискурсология: предметное поле, теоретические подходы и структурная модель политического дискурса / О.Ф. Русакова, Д.А. Максимов // ПОЛИС. – 2006. – № 4. – С. 26-42.
17. Сидоркіна М.Ю. Мотиваційні детермінанти політичної самоідентифікації студентської молоді / Сидоркіна М.Ю. // Гуманітарний вісник ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” – Додаток 1 до Вип. 31, Том 6 (48): Тематичний випуск „Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору”. - К.: Гнозис, 2013. – С. 357-364.
18. Чолій С. Потреби в структурі мотивації участі молоді в діяльності громадських організацій / Софія Чолій // Вісник Львів. Ун-ту. Серія філос. 2011. – Вип. 14. – С. 209–217.
19. Clark P. Incentive systems: A theory for organizations / Clark P., Wilson J. Q. // Administrative science quarterly. 1961. N 6. P. 129–166.
20. Edwards K. Youth Electoral Study (YES) - Report 3: Youth, The Family, and Learning About Politics and Voting [Електронний ресурс] / Kathy Edwards, Lawrence J. Saha, Murray Print. – Режим доступу : http://www.aec.gov.au/about_aec/publications/youth_study/youth_study_3/youth_electoral_study_03.pdf.
21. Political Participation of Young People in Europe – Development of Indicators for Comparative Research in the European Union [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://www.sora.at/fileadmin/images/content/Pages/euyoupart_comparative-report.pdf.
22. Samuel A. Hacktivism and the future of political participation : thesis for the PhD degree in Political science / Samuel Alexandra. – Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 2004. – 274 pp.

VII. ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ ЯК ЧИННИК СТРУКТУРУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ МОЛОДІ

7.1. Концептуальні засади дослідження політичних практик у політичній картині світу

Політична картина світу покликана виступати своєрідним регулятором політичної поведінки особистості. Ті чи ті політичні практики суб'єктів політичної соціалізації впливають на становлення й зміст політичної картини світу молодій людині, а з'ясування специфіки таких впливів допоможе визначити шляхи оптимізації входження молодих людей у громадянське, політичне життя суспільства. Водночас той чи інший варіант ставлення, оцінки особистістю наявних політичних практик зумовлює й певну конфігурацію політичної картини світу молодих громадян, їх дії й практики, відіграючи важливу роль у сприйнятті повсякденної реальності та спрямуванні громадянської (політичної) поведінки сучасного студентства.

А отже, сучасний соціалізувальний дискурс, у якому безперервно відбувається взаємодія дискурсів різних суб'єктів політичної соціалізації (політиків, партій, ЗМІ, освіти, громадянських об'єднань, сім'ї, молоді та ін.), як смислових векторів соціального впливу («боротьба» за означування реальності), позначається на особливостях конструювання і структурування *політичної картини світу* молоді.

Повсякденність політичного буття постає перед особистістю як смисловий континуум, сукупність значень, які люди «мають» інтерпретувати задля того, щоб знайти опору в цьому світі, дійти згоди з ним. Водночас ця сукупність значень виникла і продовжує утворюватися в людських діях (власних та інших людей, сучасників і попередників), в процесі вправлення, практикування (А. Шюц). Тож *дискурс пов'язує процес пізнання суб'єктом соціального, політичного світу з діями, практикуваннями в ньому* (К. Герген, М. Фуко та ін.).

Ми виходимо із того, що основною й необхідною умовою, що *забезпечує в процесі соціалізації набуття* особистістю соціального (у тому

числі й *політичного*) досвіду виступає **взаємодія** (В. Васютинський). Взаємодії, що відбуваються між людьми в процесі політичної соціалізації, опосередковані цілою системою агентів й інститутів, що впливають на становлення особистості як громадянина. Істотний вплив справляють не тільки суб'єкти політики і політичні інститути, а й неpolітичні – сім'я, школа, групи ровесників, культура, ЗМІ, які демонструють особистісні орієнтації стосовно влади, конфлікту і порядку, свободи й дисципліни, прийнятних і продуктивних способів та принципів і норм взаємодії, які в політиці оформлюються у специфічному контексті.

Ті **способи взаємодії** з оточенням, які спрямовані на задоволення власних потреб, досягнення своїх цілей та інтересів, **що найбільше себе виправдовують**, стають типовими [1], ***перетворюючись на практики***. Зміст практик, за Т. Титаренко, визначається під час діалогу, в якому безперервно перебуває особистість зі своїм оточенням, реальними й віртуальними учасниками взаємодії, та й із соціумом в цілому [2;3].

Тобто *формування системи уявлень* про світ політики (*про владу та взаємодію з нею, про себе як суб'єкта політики, про державу й своє місце в ній, про усталені способи, практики політичної взаємодії*), що входять до політичної картини світу людини, відбувається в процесі повсякденного практикування, через дискурсивну взаємодію. Спочатку, на етапі первинної соціалізації, на основі повсякденних практик комунікації формуються й усталюються, узвичаюються найтипівіші форми взаємодії особистості з дорослими (батьками, вчителями) й ровесниками, які в подальшому великою мірою й визначатимуть ті найприйнятніші, найуживаніші способи соціальної взаємодії, які особистість продукує, демонструє, якими вона керується під час громадянської (політичної) взаємодії з іншими суб'єктами політики. Саме це, первинне «ядро» картини світу є найбільш «послідовним», сталим, стабільним утворенням й у періоди глибинних трансформацій суспільства, коли панує невизначеність, відсутність зрозумілих орієнтирів і нестабільність, актуалізується й стає для особистості провідним, визначальним.

Пізніше (на вторинному етапі соціалізації), коли особистість набуває більш широкого досвіду взаємодії з іншими агентами політичної соціалізації (ВНЗ, ЗМІ, громадянськими об'єднаннями, політичними силами, тощо), нового досвіду політичної комунікації й політичних відносин, у процесі накопичення й оперування політичною інформацією ця картина світу може уточнюватись, «коригуватись», доповнюватись й до певної міри змінюватись, набуваючи інших конфігурацій.

Тож в процесі практикування через механізми ідентифікації, інтерналізації та селекції особистістю «відбираються» найбільш вдалі, ефективні способи дій, які усталюються й узвичаюються, перетворюючись на практики (конативний вимір) та формуються звичні способи сприйняття й мислення (когнітивний та емоційно-оцінний виміри практик).

Отже, ми виходимо з того, що конструювання, *побудова політичної картини світу особистості відбувається завдяки її «включенню» у соціально-політичне середовище, зануренню у суспільно-політичний дискурс.* Загальне бачення світу політики, прийнятних у суспільстві способів взаємодії політичної влади і особистості зумовлюється, з одного боку, політичними репрезентаціями, які «циркулюють» в політичному дискурсі та відбираються й «засвоюються» молоддю в процесі політичної соціалізації, стаючи змістовими елементами її політичної картини світу (Н. Дембицька). А з іншого – молодь, як суб'єкт політичної взаємодії, певним чином інтерпретує суспільно-політичні події, оцінює образи і дії політиків, влади, визначає власне ставлення до них, «виробляє» й породжує нові сенси, будуючи свою картину політичного світу, в якій структурується, впорядковується набутий суспільно-політичний досвід. Водночас сформоване світовідчуття, утворена «конфігурація» політичної картини світу визначає повсякденні, соціальні, громадянські, політичні практики молоді, спрямовуючи їх. А «діалог» із соціумом виступає джерелом для породження сенсів, продукування й відтворення практик (Т. Титаренко).

Політичну картину світу молоді розглядаємо як своєрідний «текст», у якому через практики структурується набутий досвід, конструюється власне бачення світу, особливостей взаємин з державою (владою, політиками, іншими громадянами, законом, як системою регламентації відносин у суспільстві), свого місця і ролі в суспільстві, можливості (чи неможливості) впливати тощо.

У найзагальнішому розумінні практики – це все, що роблять люди, використовуючи як «предметні», так і символічні (норми, традиції, мова) засоби (В. Волков). Практики змістовно тематизовані, мають свою внутрішню логіку, правила (як формальні, так і неформальні, конвенційні) [4]. Тож практики – це передусім дії за визначеними правилами.

Соціальні практики ґрунтуються на розумінні інших людей та на взаємній узгодженості колективних дій. А отже соціальні практики (як і політичні) – це *певний набір правил, процедур, конвенцій поведінки людей, застосовуваний з метою реалізації власних інтересів*. Таким чином соціальні практики у повсякденні – *це постійні дії та взаємодії, які відтворюють впорядкованість життєвого світу* [4]. **В основі практик** – *звичні, традиційні дії, що здійснюються відомими, знайомими засобами*.

Як підкреслюють В. Волков і О. Хархордін, «практики конституюють і відтворюють ідентичності або «розкривають» основні способи соціального існування, можливі в даній культурі і в даний момент історії» (цит. за [5]).

Одиниця аналізу соціальних практик – дія, водночас це «колективна» дія, яка утворилась в результаті певних схем типізацій, які включають не тільки типізації інших людей, а й типізації різних подій та соціального досвіду, що набувався в процесі соціалізації [4]. Як відзначає Т. Титаренко, «...набутий досвід активно присутній в особистісних і колективних практиках, існуючи в формі схем сприймання, мислення, дій...» [3, 217].

Найважливішими **елементами соціальних практик** на думку А. Петрова є: 1) *суб'єкти та їх взаємодія*; 2) *сукупність правил, приписів* (як формальних, так і неформальних; явних і неявних, фонових); 3) *інтенції*,

наміри, цілі; 4) ресурси суб'єктів практик та звичний спосіб роботи з ними [4].

Т. Титаренко, посилаючись на А. Реквица, зазначає, що «соціальне існує в ... практиках, як непомітних з першого погляду, нерerefлексованих символічних структурах. Практики передбачають інтуїтивне розуміння того, що можна осмислено говорити і робити, враховуючи певні правила, принципи, інструкції» [6, 478]. Тож особистість живе, розвивається й пізнає соціальний, у т.ч. й політичний світ, практикуючи. Важливо також, що «у практиках акумулюються знання, вміння, правила поведінки, колективні норми, які засвоюються особистістю щоденно і непомітно» [6, 478].

До основних *характеристик практик* відносять: постійність у часі, спадкоємність, регулярність (П.Бергман, Т. Лукман, П. Бурдьє, Е. Гідденс); соціальність, колективність, конвенційність, регулярність, передбачуваність, стабільність (Т. Титаренко); типовість, інтерсуб'єктивність, змістовність, передбачуваність й прогнозованість соціальних дій (А. Петров, В.Передерій).

Підкреслимо, що процеси соціалізації досягають своїх цілей саме через соціальні практики. Оскільки ми розглядаємо політичне як різновид соціального, то логічно припустити, що ***політична соціалізація має змогу досягати мети через політичні практики***, а характеристики соціальних практик правомірно «поширити» на практики політичні.

Ми визначили **політичні практики** як *усталені, узвичаєні в суспільстві способи взаємодії*, що передбачають певний набір *правил, конвенцій поведінки суб'єктів*, застосовуваних з метою реалізації власних цілей та інтересів. Основними *функціями* політичних практик є: контроль, регулювання поведінки, відтворення впорядкованості світу.

Важливо акцентувати увагу на тому, що практики, як зазначалось вище, розуміються як конкретне, буденне знання, повсякденна й повторювана поведінка (*явні практики* суспільно-політичного дискурсу), проте не вичерпуються цим. Це також сфера не проявленого, неексплікованого, неусвідомлюваного досвіду (*фонові, неявні практики*

політичного дискурсу). На фонову природу практик вказують низка вчених, дослідників практик – Дж. Серль, Х. Дрейфус, Т. Титаренко та ін. [6; 7]. Тому для емпіричного дослідження особливостей практик, представлених у дискурсі взаємодії суб'єктів політичної соціалізації, доцільно, на нашу думку, залучати ресурси проєктивних методів та можливості експериментальної психосемантики, які й дозволять унаочнити фонові практики.

Концептуальними засадами дослідження політичних практик як чинника структурування політичної картини світу студентської молоді (рис.7.1.1) нами визначено такі:

- розуміння дискурсу як стійкої системи диспозицій, що генерує соціальні практики й регулює оцінні сприймання;
- уявлення про дискурс, як владний ресурс, що конструює чи деконструює соціально-політичний образ світу;
- положення про те, що дискурс має не тільки явний план, а й контекст, наповнений фоновими (неявними, непомітними) практиками;
- фонові практики політичного дискурсу задають «умови можливостей» для інтерпретації, сприйняття, оцінки конкретних висловлювань і дій суб'єктів політичної взаємодії (когнітивний вимір практик; *практики оцінювання*);
- дискурс пов'язує процес пізнання суб'єктом політичного світу з практикуваннями в ньому (конативний вимір; *практики участі*) [8; 9].

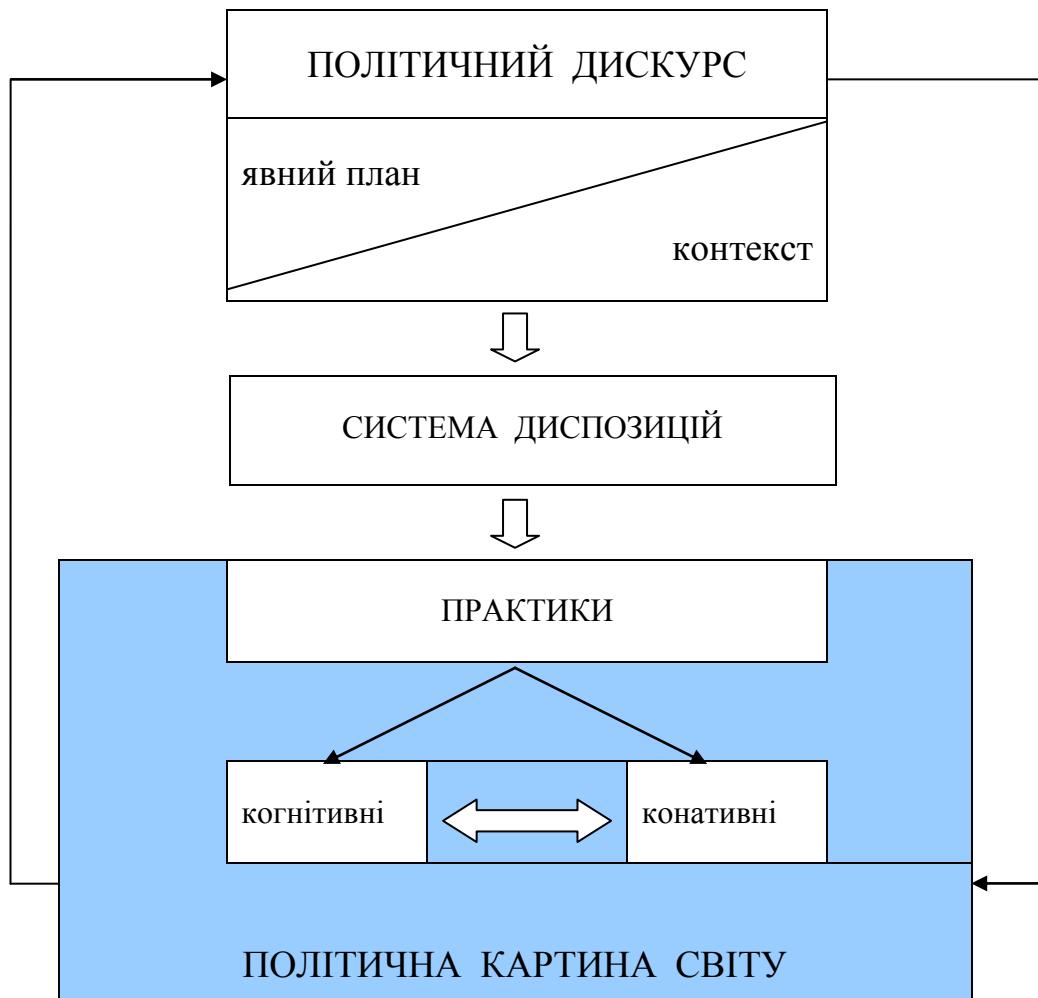

Рис. 7.1.1 Модель вивчення практик у структурі політичної картини світу молоді

Специфіка суспільно-політичних практик виявляється у **політичних ставленнях** до держави, які, передбачаючи латентну готовність оцінити державу у той чи інший спосіб, містять певний набір «стандартів», способів поведінки, які відповідають типовим ситуаціям взаємодії громадянина з державою та її елементами [10]. Йдеться про *ставлення до законів як системи регламентації відносин й до дотримання законності* (хабарництва, корупції); *до влади*; *до себе як суб'єкта громадянської, політичної взаємодії та до інших суб'єктів політичної взаємодії*, що назагал визначає специфіку суспільно-політичних практик.

Ми виділили сфери взаємодії з реальністю, в яких відтворюються, продукуються й виявляються політичні практики, що структурують

політичну картині світу молоді, а саме: сфера взаємодії з владою; сфера взаємодії з іншими громадянами; сфера ставлень до себе як суб'єкта політичної взаємодії. Нами було також визначено можливі способи дії у низці типових ситуацій (табл. 7.1.1).

Таблиця 7.1.1

Способи дії в ситуаціях політичної взаємодії

Сфери взаємодії	Ситуації	Способи дії
Я і влада	- політичний вибір	- конформізм - приєднання - уникання, відмова, відхід - орієнтація на власний вибір
	- оцінювання влади	- раціональне - ірраціональне
Я та інші	- громадянсько-політична взаємодія	- конформізм - уникання, відмова, відхід - співробітництво - компроміс
Я – суб'єкт політичної активності	- ставлення до своїх громадянських обов'язків;	- дотримання - ухиляння - протест
	- ставлення до дотримання законності (хабарництво, корупція);	- дотримання законів - вільна інтерпретація повноважень - порушення заради досягнення своїх цілей
	- ставлення до себе	- суб'єктивоване - об'єктивоване
	- оцінювання власної політичної ефективності	- віра у можливість впливати - зневіра у спроможності здійснювати вплив

Результати теоретичного аналізу наукових джерел [11; 12] дали змогу дійти висновку про існування двох засадничих способів політичної поведінки людей («Уникання» та «Вирішення» проблем) у ситуаціях громадянської, політичної взаємодії (рис.7.1.2), *характерних для виміру практик з точки зору їх авторитарності – демократичності*⁷.

⁷ Детальніше про це – у попередніх публікаціях [13-14].

Рис.7.1.2. Індикатори авторитарних, демократичних та ліберально-демократичних практик

Представлена схема, що описує варіанти звичних способів дій громадян у суспільно-політичній площині, дає змогу побачити, що для авторитарних практик характерними є переважання негативно заряджених емоційних, ставлення-оцінних способів та зміщення акценту із себе на інших. Водночас демократичним і ліберально-демократичним – властиві переважно позитивні самоставлення та більша варіативність і палітра практик як способів дій.

Параметрами дослідження політичних практик як чинника структурування політичної картини світу молоді обрано такі: авторитарність

– демократичність; компетентність – некомпетентність; раціональність – ірраціональність; ухилення – опанування; відповідальність (особиста, спільна) – перекладання відповідальності; орієнтація на законі способи вирішення проблем – прийнятність незаконних способів; активність – пасивність. За цими параметрами визначаються можливі способи взаємодії молоді зі світом політики загалом та з суб'єктами політичної взаємодії зокрема. **Індикаторами** політичних практик виступають конкретні дії (чи способи дій) у тій чи тій ситуації громадянської (політичної) взаємодії.

За результати теоретико-методологічного аналізу проблеми політичних практик як чинника структурування політичної картини світу студентської молоді визначено засадничі положення дослідження:

1. Поле політичної соціалізації – комунікативний простір, в якому функціонують і взаємодіють дискурси основних агентів політичної соціалізації, які ретранслюють континууми смислів і значень, цінностей та ідей, думок й інтерпретацій, образів і практик та безперервно борються за «означування» соціальної реальності.
2. Побудова політичної картини світу молоді (як системи уявлень про світ політики: владу та відносини влади; себе як суб'єкта політики, державу й своє місце в ній, про практики політичної взаємодії, тощо) відбувається завдяки її «включенню» у суспільно-політичний дискурс через взаємодію дискурсів суб'єктів політичної соціалізації.
3. Молодь, занурюючись у політичний дискурс, відбирає й апробовує ті чи ті практики, структурує набутий досвід, інтерпретує дії політиків, влади, інших громадян, визначає своє місце і роль у суспільстві, конструюючи власне бачення політичного світу. Водночас політичні практики та система уявлень і ставлень, що їх обумовлюють, визначають внутрішню логіку побудови особистістю своєї поведінки в суспільстві.
4. Політичні практики – усталені, узвичаєні в суспільстві способи взаємодії, що передбачають певний набір правил, конвенцій поведінки суб'єктів, застосовуваних з метою реалізації власних цілей та інтересів. Вони

засвоюються й формуються в процесі політичної соціалізації. Практики відтворюють і конструюють суспільно-політичну реальність.

5. Параметрами і водночас критеріями оцінки політичних практик визначено: авторитарність – демократичність; компетентність – некомпетентність; раціональність – ірраціональність; ухилення – опанування; відповідальність – відмова від відповідальності; орієнтація на законі способи – прийнятність незаконних способів; активність – пасивність.

7.2. Особливості структурування політичних практик у картині світу студентства

Для визначення особливостей практик, представлених у дискурсі взаємодії основних суб'єктів політичної соціалізації та виявлення їх регіональних відмінностей, нами було проведено емпіричне дослідження (анкетування за розробленим опитувальником) у різних регіонах України (Центр, Захід, Схід), в якому взяли участь 574 студенти.

Логіка конструювання інструментарію дослідження практик передбачала, насамперед, *виявлення «набору» громадянських (політичних) практик, репрезентованих у політичному дискурсі суспільства* (контент-аналіз). Одиницею аналізу було обрано «пропозицію» (за термінологією М.Макарова [15]), що відповідає низці вимог: 1) пропозиція має розкривати виділену тему політичного дискурсу; 2) різні пропозиції повинні представляти практики, що змістовно відображають позицію чи основний «месідж» різних суб'єктів політичної взаємодії; 3) зміст пропозиції має бути «провокативним», неоднозначним; 4) пропозиції мають розкривати значеннєвий контекст дискурсу політичної взаємодії в межах кожної теми.

Аналіз дискурсу дав змогу визначити *теми*, що репрезентують *політичні практики* (засади взаємодії; способи впливу; організація комунікацій; дотримання законності) та *наративні «пропозиції»*, що розкривають значеннєвий контекст дискурсу політичної взаємодії в межах кожної теми.

Визначені теми й пропозиції взято за основу при створенні

опитувальника для *психосемантичного дослідження* (31 судження, з яким можна було погодитись / не погодитись).

Як уже зазначалося, аналіз наукових джерел показав наявність двох основних способів політичної поведінки людей («Уникання» та «Вирішення» проблем) у ситуаціях громадянської, політичної взаємодії, що є координатами виміру практик з точки зору їх авторитарності – демократичності, та які ми враховували при доборі формулювань суджень анкети (наративних пропозицій, виокремлених нами з дискурсів різних суб'єктів політичної соціалізації). Зокрема, ми дійшли висновку про те, що політичні практики можна умовно «поділити» на продуктивні і непродуктивні. Так, «продуктивні» практики постають як результат селекції, відбору особистістю серед способів взаємодії з оточенням, тих, які найбільше себе виправдовують, найвдаліших і найефективніших стратегій соціальної (громадянської, політичної) поведінки, що з часом стають звичними й сталими. Натомість «непродуктивні» практики – це радше рефлексивні реакції, які виникли внаслідок так званого «травмуючого» зіткнення особистості з реальністю (Дж. Холліс) [11], які позначаються на всьому плінні та якості життя людини, у т.ч. й на особливостях суспільно-політичної взаємодії. Йдеться про так звані «первинні» глибинні переживання з дитинства, які беруть участь у формуванні відчуття «Я», відчуття «оточуючого світу» й уявлення про характер зв'язків зі світом. Як наслідок обмеженого життєвого досвіду, звуженого бачення можливих альтернатив, утворюються «неправильні» тлумачення, «прочитання» себе та світу. З часом, після численних повторень і підкріплень, вони перетворюються на практики, «отримують» внутрішній «статус» і починають «керувати» тим, як людина рефлексивно функціонує в світі, соціумі, суспільстві. Зовнішні стимули чи внутрішні спонуки час від часу активують «старі» «прочитання світу», що викликає звичні реакції на них, неусвідомлювані стратегії, які задіює людина у певний період життя чи у певній ситуації [11].

У контексті нашого дослідження особливої уваги заслуговує розгляд

наслідків ситуації, яку Дж. Холліс назвав *«переживання базової безпорадності у зіткненні з оточенням»* [11, 70], які можна, на нашу думку, застосувати й для аналізу особливостей політичної взаємодії. Центральний месідж – безсилля змінити «стан справ» зовнішнього світу. Автор виділяє *три основні типи рефлексивної реакції* на ситуацію:

1) виходячи із того, що світ сильніший, більший, могутніший за людину, виникає бажання, за висловом автора, *«уникнути його потенційно караючої дії»* [11, 71]. Стратегіями поведінки при цьому виступають: *уникнення, ухилення, відкладення, заперечення, «відступання», «ховання»* тощо;

2) оскільки світ *«жорстокий і безцеремонний»*, то потрібно першим *«бити і хапати те, що потрібно, інакше поб'ють тебе і залишать ні з чим»* [11, 72]. Стратегія поведінки – *намагання взяти ситуацію під контроль*. Виявляється також у спробах добитися контролю над оточенням (щоб не дати йому можливості контролювати себе) та у *прагненні влади*;

3) *уявлення про власне безсилля та непомірну силу іншого* може *«викликати»* таку стратегію поведінки, як *пристосування*. За її надмірного застосування люди ризикують втратити право жити так, як вони вважають за потрібне, а отже і *«владу»* над власним життям [11].

Окремої уваги у контексті дослідження політичних практик (як узвичаєних в суспільстві способів взаємодій) заслуговують напрацювання, представлені в теорії психології опанування (coping behavior – англ.), так звані копінг-стратегії. Згідно даної теорії, виділено два типи реагування особистості на ситуацію: 1) *зорієнтований на раціональне вирішення проблем* (аналіз складної ситуації, вироблення і дотримання плану її розв'язання, пошук додаткової інформації, консультування з відповідними фахівцями тощо) та 2) *занурення у емоційні переживання щодо ситуації, що зазвичай гальмує конкретні дії* (намагання уникнути проблем, залучення інших для їх вирішення тощо) [12].

Тобто ми ґрунтувались на припущенні про переважання практик уникання та практик вирішення проблем у ситуаціях політичної взаємодії громадян, властивих виміру практик за критерієм авторитарності – демократичності.

Було визнано за *доцільне залучення **ресурсів проективних методик*** і можливостей експериментальної психосемантики, завдяки яким актуалізуються малоусвідомлювані пласти політичної свідомості молоді. Саме застосування проективних методик дає змогу виявити особливості фонових практик, представлених у суспільно-політичному дискурсі взаємодії суб'єктів політичної соціалізації [8].

Стратегія емпіричного дослідження і застосований комплекс дослідницьких процедур дали змогу виявити особливості політичних практик, представлених у дискурсі політичної взаємодії, унаочнити палітру політичних практик, представлених у політичній картині світу сучасної студентської молоді, увиразнити ставлення до влади / держави / інших / себе як суб'єкта політичної активності та свого місця в соціумі.

За результатами факторного аналізу були виявлені базові уявлення, що *структурують політичну картину світу* студентської молоді та *визначають* (пояснюють і певною мірою обумовлюють) їх громадянські, *політичні практики*, а також унаочнюють регіональні відмінності.

Розглянемо отримані дані *за **регіонами***. У результаті факторного аналізу масиву даних опитування студентів **центрального регіону** виділено 7 значущих факторів, які пояснюють 53,4 % внеску в загальну дисперсію ознак.

Перший фактор (12,2 % сумарної дисперсії) отримав назву «***практики вирішення проблем і уникання***». Пропозиції, що його утворили, стосуються можливості-неможливості людей впливати на владу, яку ще інколи називають політичною ефективністю. На одному полюсі представлені *практики активного впливу на владу*, що демонструють намагання молоді відстоювати власні прагнення та інтереси у суспільстві і упевненість у тому,

що це можливо. Способом утілення, що відкриває шляхи для здійснення впливу на владу, на ситуацію в державі, є, передусім, *практики раціонального* (відповідального, усвідомленого) електорального вибору (*акцент на власних можливостях і пошук шляхів їх утілення, інтернальність*). На іншому полюсі – *практики уникання*. Психологічний зміст цих практик – зневіра у своїх силах, переконаність у неможливості впливати на владу, відстоювати свої громадянські, політичні, споживчі права й інтереси у суспільстві, яка пояснюється як безрезультативністю таких дій, так і встановленими у суспільстві «порядками»: «...абсолютно все купується й усе продається», а відтак, відповідальність перекладається на зовнішні обставини (*акцент на зовнішніх перепонах, екстернальність*), тоді як власна позиція виявляється більш пасивною.

Якщо перший фактор репрезентує уявлення молодих громадян про принципову можливість-неможливість впливати, то два наступні – представлені різними способами такого впливу. Так, *другий* фактор (9,7 % дисперсії) названий **«практики впливу на владу»**, об'єднує три групи політичних практик, які можна представити як континуум: від дієвих практик-способів здійснення впливу і до повної відмови від спроб впливати на владу.

Практики відмови від впливу зумовлені очікуванням того, що хтось інший має надати можливість впливати («Мені повинні дати»). Демонструється спосіб політичної поведінки громадянина, який живе за принципом «Влада мені винна». При цьому себе така людина вважає найкращою не в силу своїх особливих якостей, талантів, учинків чи якихось досягнень, а за фактом народження («Я заслуговую кращого життя..., бо я вже є»), а відтак – переконання, що їй самій нічого робити не треба та пасивне очікування, що хтось інший (держава, уряд, влада, батьки, роботодавці, та й загалом інші люди і т.д.) буде створювати для неї умови та надавати можливості (*пасивно-екстернальні практики*).

Унаочнюються також *практики осуду влади*. Влада не просто десакралізується, знецінюється, втрачається її авторитет і «недоторканий»

статус, а й взагалі виключається із взаємодії, позбавляється права на позитивну оцінку навіть на рівні припущення, «виводиться» за рамки суспільства.

В картині світу студентства закони і суди ототожнюються з чужою й ворожою владою, що дбає виключно про свої інтереси та зраджує «простих» людей. А відтак, можна говорити про *практики засудження влади, зневіри у владі, законах, правосудді та його справедливості*. При цьому пропускається можливість пошуку (актуалізації) *нелегітимних практик* як способів впливу на владу.

На іншому полюсі континууму – *практики колективної відповідальності*, які втілюються через єднання, об'єднання з іншими громадянами задля вирішення спільних проблем, що їх турбують та виявляються через розуміння необхідності впровадження механізму відкликання тих представників влади, що не виконують взятих на себе зобов'язань. Тобто йдеться про взаємодію у царині «Я – інші громадяни» через об'єднання та усвідомлення *необхідності контролю влади як способи впливу*.

Наступний, *третій*, фактор (внесок в сумарну дисперсію – 8,1 %) був названий нами «*практики політичного вибору*». З одного боку, молоддю констатується поширеність *практик ірраціонального* електорального вибору (наосліп, на основі абстрактних програм без пропозицій розв'язання проблем та шляхів їх вирішення; на основі популістських, нездійснених обіцянок політиків). З другого – є розуміння *необхідності компетентного, усвідомленого електорального вибору*, який відкриває можливості хоч якось впливати на владу, на подальший шлях розвитку суспільства і держави вцілому. Йдеться про суб'єктний вибір, коли власна відповідальність за дії визнається і «привласнюється» (Я сам відповідаю і можу впливати), а влада й держава – не звинувачуються. Таким чином, можемо говорити про різні *виборчі практики* – як ірраціональні, так і усвідомлені.

Четвертий фактор (6,9 % дисперсії) отримав назву «*екстернальні* –

інтернальні практики). Вирізнені *екстернальні практики*, за яких людина схильна приписувати *відповідальність* за результати своєї діяльності *зовнішнім чинникам* (зокрема, уся відповідальність покладається молодими громадянами на владу). Це стосується, передусім, відповідальності за життя громадян, вирішення їх особистих проблем, задоволення їх потреб за державний рахунок, забезпечення «усім необхідним» (*практики відмови від власної відповідальності; безсуб'єктна позиція, пасивність*), очікування та переконання, що хтось інший (у даному випадку – державна влада), подбає про їхні інтереси та «візьме» на себе всі турботи про їх добробут (замість створення умов для того, щоб громадяни могли самі розв'язувати власні проблеми, вирішувати питання, що їх турбують). Другим цікавим моментом є намагання виправдати можливість недотримання громадянами закону через *практики «звинувачення», перекладання відповідальності на владу*. При цьому мало хто задумується, що відмовляючись від власної відповідальності, громадяни «платять» особистою свободою (оскільки немає особистої, індивідуальної відповідальності – то й немає індивідуальної свободи), тоді як є забагато контролю, регламентацій з боку держави.

Такого роду настанови виключають громадянську самостійність, ініціативність і активність та, навпаки, сприяють поширенню *практик пасивного підкорення, «слухняності», утриманства, всезагального «одобрямс», прагнення «отримати» від держави захист, опіку та засоби для існування в обмін на лояльне ставлення до неї*. А отже, поява і розповсюдження демократичних, ліберальних і ліберально-демократичних практик за такого способу мислення є проблематичною, а то й унеможлиблюються.

П'ятий фактор (частка в сумарній дисперсії 5,9 %), названий нами «*корупційні практики*», дає змогу зрозуміти, які уявлення з політичної картини світу сучасної студентської молоді «*служують ґрунтом*» для виникнення, розповсюдження й *поширення практик корупції в країні*. Цей фактор утворили інтерпретації, у яких корупція виглядає звичною, буденною справою не тільки серед представників влади та її органів, а й у суспільстві в

цілому (*прийнятність практик корупції*). В політичній картині світу студентства – влада і гроші – взаємопов’язані, а гроші – еквівалент «усього» (*практики обожнювання грошей та знецінення інших цінностей*), все можна купити / продати (*практики продажності*); в усіх сферах можна домовитись, діючи за принципом «ти мені – я тобі» (*практики обміну, суспільного договору*), або ж банально давати хабарі (*практики хабарництва*). Оскільки обрана влада неспроможна вирішити економічні проблеми, то громадянам варто самим шукати бодай якісь можливості (нехай і не зовсім законні) для ефективного, швидкого вирішення болючого питання (*практики виправдання корупції*).

Водночас політики прагнуть нав’язати громадянам ідею про те, що «всі однаково корумповані», почасти виправдовуючи цим та унормовуючи власні дії, та вдало «забуваючи» про те, що людям можна все, що не забороняється законом, а владі – лише те, що ним дозволено. Цікаво додати, що більше половини респондентів центрального регіону продемонстрували компетентну позицію, не погодившись із тим, що «усі підряд (від простих людей до політиків) крадуть у держави, а тому – всі однаково корумповані», що дає сподівання на те, що у суспільстві поступово буде поширюватись *нетерпимість до корупційних практик*.

Наступний, *шостий* фактор (у сумарній дисперсії 5,7 %), що дістав назву **«ставленнєві практики»**, з одного боку, репрезентований *практиками байдужості* («Ми самі своєю бездіяльністю й байдужістю потураємо тим, хто порушує закони»), а з іншого – усвідомленням власної відповідальності за це. *Практики вимогливості* змістовно перетинаються з *практиками відповідальності* (особистої та / або спільної). Така відповідальність ґрунтується на розумінні того, що політика не ізольована від повсякденного життя, а наскрізь пронизує його. І від кожного з нас почасти залежить те, у якій країні ми будемо жити, якою буде «якість» нашого життя, що впливає на розвиток особистої політичної відповідальності громадян за своє майбутнє.

Практики виваженості яскраво розкриваються через якісний,

компетентний, виважений електоральний вибір, який, у свою чергу, є механізмом впливу на владу.

Практики продажності співіснують з розумінням, усвідомленням їх дріб'язковості, меркантильності та недалекоглядності («Ті, хто продають свої голоси на виборах, розмінюються на дріб'язок»).

Таким чином унаочнено спосіб політичної поведінки особистості, що бере на себе відповідальність за дотримання законів, наслідки своїх «виборів» (у т.ч. електоральних) та прийнятих рішень, своїх дій чи бездіяльності. Додамо, що акцент на необхідності персональної відповідальності («Я сам відповідаю за власне життя») характерний для *ліберальних практик*, а акцент на спільній відповідальності («Ми разом відповідаємо») – для *демократичних*.

Останній, *сьомий* фактор (внесок у сумарну дисперсію 4,9 %) був названий нами «*поведінкові практики*», які репрезентують якість взаємодії у площині «я – інші громадяни». Насамперед, це – *практики компромісу*. налаштованість на пошук компромісу, тобто такого вирішення проблеми, яке б принаймні частково враховувало й задовольняло інтереси більшості «учасників події», дасть можливість діяти спільно, потужно й домагатися від представників влади виконання їх обов'язків, на противагу поодиноким спробам громадян, що не мають впливового ефекту, а відтак – і жодного сенсу. По-друге – це *практики активного громадянства*. Йдеться про налаштованість, готовність і навіть спроби громадян добиватися від влади дотримання їх зобов'язань. *Практики активної громадянської позиції, небайдужості* виявляються також через готовність взаємодіяти з органами правопорядку. Так, прихильним, лояльним виявилось ставлення до тих громадян, що виявляють небайдужість до порушення законів, порядків і правопорядку й намагаються його «відновити» чи встановити доступними їм способами.

Отже, за результатами факторного аналізу регіонального масиву даних, можна відтворити емпіричну модель, що дає змогу скласти уявлення про

особливості структурування політичних практик у політичній картині світу студентської молоді центрального регіону. Складовими цієї моделі є: практики вирішення проблем і уникання; практики впливу на владу; практики політичного вибору; екстернальні-інтернальні практики; корупційні практики; ставленнєві та поведінкові практики.

Побудована факторна модель свідчить про те, що політичні практики молоді центрального регіону детермінуються, передусім, уявленнями про політичну суб'єктність. Ставлення до себе як суб'єкта політичної активності, відповідальності, віра у здатність впливати на владу «запускають» пошук шляхів для здійснення впливу. Тож способами впливу виявились практики контролю влади, у тому числі єднання з іншими громадянами, та виборчі практики. Водночас репрезентовано у політичній картині світу й існуючі «негативні» практики (перекладання відповідальності й корупційні).

У результаті факторного аналізу даних, отриманих у опитуванні респондентів **Східного** регіону, також виділено 7 значущих факторів, які пояснюють 53,1 % внеску в загальну дисперсію ознак.

Перший фактор (12,0 % сумарної дисперсії) – **«практики уникання»** – зумовлюється уявленнями про *неможливість впливати* на ситуацію в державі та назагал обумовлюють небажання взаємодіяти з владою, що, в свою чергу, сприяє поширенню *практик відмови, ухиляння* від громадянської (політичної) активності, ініціативності чи участі. Підґрунтям їх є *зневіра у власних силах, можливості захистити /відстояти свої інтереси у суспільстві;* чому сприяє розповсюдження й *«внормованість»* в країні *практик хабарництва, корупції* (толерантне, поблажливе ставлення до них) та *«верховенство» грошей, зокрема, й перед законом («нечесні» вибори, перемагають гроші).*

Другий фактор (8,4 % дисперсії), **«практики патерналізму»**, об'єднав способи політичної дії, яким властиві пасивне очікування (хтось інший – держава, уряд, влада, батьки, роботодавці, та й загалом інші люди і т.д.) буде піклуватися, опікуватись людиною, задовольняти її потреби й інтереси,

турбуватися про її добробут (*пасивно-екстернальні практики, практики відмови від власної відповідальності*) в обмін на лояльне ставлення до влади (*практики обміну, суспільного договору: «ти мені – я тобі»*), що розгортається на тлі відмови від громадянської участі (*практики відмови*).

Тож, з одного боку, патерналістські настанови виражають очікування й потребу молоді в піклуванні з боку держави, гарантіях соціального захисту й допомоги. З іншого – тотальна влада й патерналістське опікування ведуть до практик громадянської (та й особистісної) несаможитливості, безініціативності, що з часом перетворюється на практики пасивного підкорення, відмови від відповідальності за власне життя, особистої свободи [16]. Патерналістські настанови засвоюються людиною в процесі соціалізації й впливають на її практики (зокрема, політичні), продукуючи *авторитарні практики, практики уникання, пасивного підкорення, відсторонення*.

Третій фактор (внесок у сумарну дисперсію – 8,1 %), що отримав назву **«практики екстернальності – інтернальності»**, включає практики, що утворюють континуум варіантів *ставлень до відповідальності*, на одному полюсі якого йдеться про *практики делегування й перекладання відповідальності*, а на іншому – *практики усвідомлення власної відповідальності* (за наслідки свого електорального вибору, частково за економічні «проблеми» країни, за власні дії чи бездіяльність, за сприяння дотримання законності й правопорядку, тощо).

До четвертого фактора (7,4 % дисперсії), названого **«практики некомпетентного вибору»**, увійшли практики, що описують різні способи електорального вибору. Ставлення до влади – негативне: вона чужа й ворожа, що, й зумовлює *практики засудження влади; емоційно-ірраціональні практики оцінювання влади*. Переважає некомпетентний політичний вибір: або наосліп, на основі популістських обіцянок, які, проте відображають бажання і прагнення людей (*практики ірраціонального вибору*), або ж «за гроші», продаючи свої голоси (*практики купівлі / продажу голосів*).

До п'ятого фактора (частка в сумарній дисперсії 6,1 %), названого

«практики контролю влади», увійшли *практики захисту* громадянами *власних інтересів* та *засвоєння механізмів контролю влади*. Цікаво, що відбувається цей процес на тлі акцентування власної «величності». Йдеться про **усвідомлення необхідності** контролю влади громадянами, який може реалізовуватись у різні способи: через впровадження *практик відкликання* представників влади, що не виконують взятих на себе зобов'язань; через *практики об'єднання з іншими громадянами* задля вирішення «болючих» проблем; через пошук компромісних рішень, які б влаштовували більшість громадян і відображали їх прагнення і права (*практики компромісу*), а також через *практики осмисленого електорального вибору*, який виключає підкуп / купівлю / продаж голосів виборців. Такі практики, за їх ознаками, можна віднести до демократичних. Водночас актуалізовано, скоріше, бажані, ідеальні уявлення про те, як воно має бути, аніж те, що є насправді.

Основою *шостого* фактору (у сумарній дисперсії 5,7 %), названого нами **«ставлення до дотримання законності»**, виявились *практики самоставлення* (ставлення до себе як суб'єкта (чи об'єкта) громадянської взаємодії), що визначають ставлення до правопорядку і законності та, відповідно, актуалізують *практики дотримання*, чи, навпаки, *практики ухиляння від виконання своїх громадянських обов'язків*.

Сьомий фактор (внесок у сумарну дисперсію 5,4 %), названий нами **«практики корупції»**, склали практики, в межах яких корупція виглядає звичною, буденною справою не тільки серед представників влади та її органів, а й у суспільстві в цілому. *Розповсюдженню практик корупції* («всі однаково корумповані») сприяють: *практики продажності*, якими пронизано суспільство (абсолютно все купується-продається), а також *недотримання* в державі *практик правопорядку* (закони «не працюють»), що унеможливило добитися пересічними громадянами дотримання своїх прав та назагал веде до *практик відмови від громадянської участі*. Водночас засобом можливої «протидії» чи-то запобігання корупції вбачаються *практики взаємодії з органами правопорядку* (повідомлення про правопорушення) та *практики*

вимогливого ставлення до себе («Якщо вимагати від влади відповідальності, то починати треба із себе»). Тож йдеться, з одного боку, про тотальність *практик корупції*, як причину поширення *практики відмови (уникання) політичної, громадянської участі* в житті країни, а з іншого – про *практики активного громадянства*, як способу протидії корупції.

Отже, компонентами емпіричної моделі структурування політичних практик у політичній картині світу молоді східного регіону є: практики уникання; практики патерналізму; екстернальні-інтернальні практики; практики некомпетентного вибору; контролю влади; ставлення до дотримання законності та практики корупції.

Аналіз отриманих даних дає змогу зрозуміти причини поширення практик відмови (ухиляння) студентської молоді сходу від громадянської, політичної участі в житті країни. Це, передусім, зневіра у можливість впливати на ситуацію в державі, ставлення до себе як «об'єкта» громадянської взаємодії, від якого нічого не залежить, неготовність покладатися на себе й брати відповідальність (не сформованість суб'єктної позиції молоді у політичній взаємодії). Визнається, що контролювати владу потрібно, але неможливо. Серед причин – тотальна корумпованість суспільства, «внормованість» хабарництва й корупції.

Нагадаємо, що опитування проводилось у період, коли на Сході вже розпочалася й тривала антитерористична операція, що могло вплинути як на відповіді респондентів, так і позначитись на ставленнях до себе, актуалізуючи відчуття власної безпорадності та неможливості щось змінити, зневіру у можливість впливати.

Факторна модель структури політичного дискурсу студентської молоді **заходу країни** (50,5 % внеску в загальну дисперсію ознак) виглядає наступним чином.

В основі *першого*, найбільш інформативного фактору (12,2 % сумарної дисперсії), названого **«практики вирішення проблем»**, – можливість впливати на владу, що й обумовлює *практики участі*, спрямовані на

вирішення актуальних, болючих проблем, розв'язання значущих для себе ситуацій (властиво *демократичним практикам*). Увиразнюється *суб'єктивний спосіб громадянської (політичної) поведінки*: прагнення відстоювати власні інтереси у суспільстві, добиватися дотримання своїх прав; усвідомлення власної відповідальності як за свій електоральний вибір, його «якість» і компетентність, так і за життя в цілому; прийнятне ставлення до взаємодії з органами правопорядку задля встановлення порядку й законності у країні. *Практики громадянської участі* ґрунтуються на вірі у спроможності здійснювати вплив, власними діями сприяти змінам у країні. Чи не єдиний сумнів у студентської молоді західного регіону викликало міркування щодо міри впливовості поодиноких спроб громадян домагатися від представників влади виконання їх обов'язків, тож можна припустити, що існує латентне уявлення про зв'язок періодичності взаємодій із владою з ефективністю отриманого результату (якщо поодинокі спроби не мають сенсу, то, можливо, наполегливі й постійні – матимуть більше шансів на успіх та з більшою ймовірністю приведуть до «бажаного»).

Другий фактор (8,3 % дисперсії) – *«засади взаємодії»*. У політичній картині світу студентства західного регіону взаємодія у суспільстві ґрунтується (чи має базуватись) на таких *принципах*: 1) верховенства закону й рівності можливостей громадян (*неприйнятність практик корупції й хабарництва та верховенство закону, а не «кумівство»*); 2) суспільного договору («Ти мені – я тобі»), що актуалізує *практики обміну*; 3) власної відповідальності за дії чи, навпаки, бездіяльність (*практики особистої та спільної відповідальності*). Втім йдеться, скоріше, про бажані, ідеальні уявлення про те, якими мають бути засади взаємодії у нашій державі.

Наступний, *третій* фактор (внесок у сумарну дисперсію – 7,4 %) репрезентує *«очікування щодо влади та усвідомлення власної відповідальності»*. З одного боку, унаочнюються *практики перекладання відповідальності* й патерналістські очікування: «Вони» (влада) мені винні, мають забезпечувати усім необхідним, дбати про благополуччя,

задовольняти мої потреби, бо я – найкраща(ий) просто за фактом народження. Крім цього, діє формула: якщо влада порушує закони, то й мені можна, а отже – це вони відповідальні за мої «порушення».

З іншого ж боку, представлено й розуміння того, що від влади потрібно добиватися «належного», що дієвими засобами впливу є *практики компетентного електорального вибору та практики єднання з іншими громадянами* задля можливості отримати «успішний» результат. Іншими словами, логіка міркувань розгортається приблизно так: «Вони» (державна влада) мають нас забезпечувати, але зараз це не так, бо ми обираємо не тих і не так (наосліп). Спосіб домогтися «свого» – об'єднання з іншими громадянами. Отже очікування молодих громадян щодо влади і держави супроводжуються розумінням необхідності діяти, добиватися «належного» на противагу пасивному очікуванню (Я заслуговую кращого життя, а отже – потрібно діяти).

Четвертий фактор (6,5 % дисперсії) отримав назву **«громадянський обов'язок»**. *Практики*, що увійшли до цього фактору, описують ставлення до виконання своїх громадянських обов'язків. Так, виразним є усвідомлення необхідності здійснення виваженого електорального вибору як свого громадянського обов'язку та розуміння незаконності «купівлі – продажу» голосів й можливих наслідків вибору «за гроші». Йдеться також про необхідність виконання своїх повсякденних громадянських обов'язків, чи можливість їх ігнорування/невиконання. Презентується суб'єктна громадянська позиція (*практики громадянської (політичної) суб'єктності*), що обумовлює поширення демократичних практик.

До п'ятого фактора (частка в сумарній дисперсії 5,9 %) –« **практики контролю влади** »– увійшли пропозиції дискурсу, які пояснюють, чому владу потрібно контролювати. Оцінювання влади як чужої й ворожої, негативно забарвлене ставлення до неї (*емоційно-ірраціональні практики оцінки влади*) обумовлюють усвідомлення *необхідності поширення практик контролю влади*, які вбачаються механізмом, що сприяє встановленню й

поширенню *практик правопорядку й законності* у країні.

Шостий фактор (5,2 % сумарної дисперсії), названий нами **«корупційні практики»**, описує ставлення до дотримання законності та до *практик хабарництва й корупції*, які здебільшого видаються буденною справою у державі (*лояльність до практик корупції*). З одного боку – уявлення про власний «внесок» і *відповідальність за поширення практик хабарництва* в країні, з іншого – хабар розглядається як свого роду компроміс, який задовольняє інтереси усіх сторін (*толерантність до практик хабарництва*). Уявлення ж про корупцію виявились неоднозначними (так само, як і у студентів центрального регіону): якщо половина студентства продемонструвала скоріше некомпетентні уявлення про сутність корупційних практик, то друга – виявила цілком компетентну позицію.

Останній, *сьомий* фактор (внесок у сумарну дисперсію 5,0 %), названий **«електоральні практики»**, репрезентований *практиками компетентного вибору*, як механізмом впливу на владу. Унаочнюються *практики «якісного» електорального вибору та практики власної відповідальності за вибір* і його можливі наслідки.

Отже, елементами емпіричної моделі політичних практик у політичній картині світу студентів західного регіону є: практики вирішення проблем; практики-засади взаємодії; практики відповідальності; громадянський обов'язок; практики контролю влади; корупційні практики; практики якісного електорального вибору. Як і у двох попередніх регіонах, особливості структурування політичних практик у картині світу студентства західного регіону визначає політична суб'єктність.

Порівняння емпіричних моделей (табл.7.2.1.), побудованих на основі регіональних масивів даних, дає змогу виявити регіональні особливості структурування політичних практик у політичній картині світу студентства.

Таблиця.7.2.1.

Факторні моделі структурування політичних практик у політичній картині світу студентів різних регіонів

	Центр	Схід	Захід
Фактор 1	Практики вирішення проблем і уникання <i>Можливість впливати</i>	Практики уникання <i>Впливати не можливо</i>	Практики вирішення проблем <i>Впливати можливо</i>
Фактор 2	Практики впливу на владу	Практики патерналізму	Засади взаємодії
Фактор 3	Практики політичного вибору	Екстернальні-інтернальні практики	Очікування щодо влади та особиста відповідальність
Фактор 4	Екстернальні – інтернальні практики	Практики некомпетентного вибору	Громадянський обов'язок
Фактор 5	Корупційні практики	Практики контролю влади	Практики контролю влади
Фактор 6	Ставленнєві практики	Ставлення до дотримання законності	Корупційні практики
Фактор 7	Поведінкові практики	Практики корупції	Практики якісного електорального вибору

Визначальним чинником структурування уявлень (що обумовлюють політичні практики) політичної картини світу студентської молоді усіх досліджуваних регіонів є громадянська (політична) суб'єктність, яка, втім, утілюється по-різному. Якщо для студентства центру вона актуалізується через практики впливу та особисту відповідальність, то заходу – через розуміння засад взаємодії у суспільстві, усвідомлення громадянського обов'язку та практики контролю влади як засобу встановлення порядку у державі. Саме не сформованість суб'єктної позиції молоді у політичній взаємодії є причиною розповсюдження практик відмови (ухиляння) студентської молоді сходу від громадянської (політичної) участі в житті країни.

Для того, щоб отримати більш повне уявлення про особливості **фонових політичних практик**, було застосовано **проективні методики**.

Аналіз наукових публікацій, в яких представлено досвід застосування в політико-психологічних дослідженнях різних проєктивних методик, показав, що найуживанішими виявились експресивні методики вивчення продуктів

творчості, а саме малювання на задану тему [17]. Результати емпіричних досліджень, зокрема й власних, також доводять **ефективність застосування психологічних малюнкових методик** у політико-психологічних дослідженнях для з'ясування **системи ставлень людей до об'єктів соціальної (чи політичної) дійсності** [17; 19].

Малюнок «адресує дослідника не до логічних форм мислення індивіда, а безпосередньо до образного його змісту» [20, 90]. Через символіку малюнку *відображаються глибинні смисли дійсності*, які є дуже складними. В них «... у єдиній, «злитій» формі представлені і образ, і ставлення людини до світу, і особистий досвід переживань суб'єкта» (цит. за [20, 90]). Саме тому *малюнкові проєктивні методики якнайкраще підходять для вивчення тих аспектів свідомості, які найменш доступні для прямого опитування*, зокрема, для дослідження мало усвідомлюваних аспектів політичних практик молоді.

Саме тому для дослідження фонових політичних практик ми залучили потенціал психологічного проєктивного малюнку, який розглядаємо як спосіб експлікації політичної картини світу, що надає інформацію у вигляді графічних символів. Проєктивний малюнок – своєрідний «текст», у якому актуалізується символічне відображення політичних ставлень респондентів, практик оцінювання влади і практик як усталених способів дії.

Малюнок є ефективним засобом дослідження картини світу респондентів, у тому числі, й **політичної картини світу** з низки причин:

- малюнок (поряд з іншими «пласкими» зображеннями) є способом експлікації картини світу;
- малюнок забезпечує можливості як знакової, так і символічної передачі змісту;
- висока проєктивність малюнка, пов'язана з пластичністю його форми і змісту, а також з його рухливою природою;

- малювання полегшує демонстрацію тих складових внутрішнього світу респондентів, які вони свідомо приховують або ті, які важко вербалізувати, тобто які вони не в змозі безпосередньо описати словами;
- малювання дає можливість у буквальному розумінні отримати картину світу [21];
- проективний малюнок дає можливість отримувати багатий матеріал, що відповідає категоріальному апарату респондентів [22];
- малюнок, що зображує досліджуваний «об'єкт», є носієм смислу, формою прямого вираження ставлення до цього об'єкта [22];
- через символіку малюнка відображаються глибинні смисли дійсності, в яких у єдиній, «злитій» формі представлені і образ, і ставлення людини до світу, і особистий досвід переживань суб'єкта [23].

До того ж графічні проективні методики, порівняно з вербальними, дають значно більше інформації про неусвідомлювані ставлення респондентів.

Ми виходимо з того, що «...загальні принципи структуризації людиною реального простору, в якому здійснюються взаємодії, так чи інакше представлені й на зображеннях відносин людини і влади» як результат дії механізму проекції [24, 191]. Ми також спиралися на уявлення про те, що типові взаємозв'язки «формальних» характеристик образів представляють найбільш поширені варіанти уявлень стосовно відносин людини і влади (держави).

У нашому дослідженні респондентам було запропоновано зробити малюнки. Одним – на тему «Я і влада». Інструкція звучала так: «Спочатку намалюйте неіснуючу істоту, яка б уособлювала нашу владу. Потім, на цьому ж малюнку, домалюйте звичні дії людей щодо влади. Позначте на малюнку владу та себе (людей). Напишіть коментар до малюнка.» Іншій частині респондентів пропонувалось намалювати рисунок на тему: «Я та громадянське середовище». По закінченню малювання – написати коментар до нього.

Був застосований прийом малювання простим олівцем (ручкою),

оскільки він дозволяє побачити саме «ідею», «концепцію» автора рисунку (Ю. Гундертайло), неусвідомлювані аспекти його ставлень до влади, інших громадян, суспільно-політичної реальності й держави.

Отримані 463 малюнки з трьох регіонів України (центр, схід, захід) ми поділили на групи: 1) за регіонами; 2) всередині кожного регіону за темою, що відображає сферу взаємодії: «Я – влада», «Я – інші», «Я – держава». Кожна підгрупа аналізувалась окремо, потім отримані дані порівнювались між собою та між регіонами, щоб виявити наявність / відсутність регіональних відмінностей та характер цих відмінностей, а відтак – регіональні особливості політичних практик молоді.

Аналіз здійснювався у двох площинах:

- 1) практики оцінювання влади;
- 2) практики як способи дій.

Критеріями оцінки політичних практик визначено:

- 1) агресивність – миролюбність;
- 2) раціональність – ірраціональність;
- 3) авторитарність – демократичність.

Для здійснення коректного якісного аналізу розроблена **схема аналізу** отриманого матеріалу, яка передбачає втілення трьох послідовних етапів роботи, що логічно впливають один з одного.

Перший етап – за допомогою якісного аналізу виокремлення смислових одиниць отриманого образного ряду респондентів.

Другий етап – виділення існуючих типових взаємозв'язків «формальних» характеристик образів, які, по суті, й представляють найбільш поширені варіанти уявлень про відносини людини і влади.

Третій етап – якісний аналіз сюжетних малюнків, який дає змогу отримати емоційний зріз ставлення до влади та до інших громадян.

Визначено також **критерії оцінки малюнків** [10; 20; 24], що дозволяють виокремити політичні практики позиціонування молоді у сферах взаємодії «Я – влада» та «Я – інші». А саме:

- розміри фігур «Я» і влади та їх співвідношення;
- взаємне просторове розташування фігур «Я» і влади (близько – далеко; вище – нижче, велике – мале);
- відстань між фігурами «Я» і влади;
- наявність / відсутність ознак зв'язку (або взаємодії) між фігурами «Я» і влади;
- характер зв'язку (односторонній / двосторонній; прямий / імпліцитний);
- наявність на малюнку ознак впливу та тиску між фігурами «Я» і влади;
- символіка використаних образів, що позначають фігури «Я» і владу.

Фактор домінантності проявляється, переважно, в таких позиціях взаємодії (за Н. Дембицькою):

- «зверху» (активної при домінуванні);
- «поряд» (інтерактивної при здійсненні допомоги);
- «знизу» (залежної при «служінні») [20, 76].

Аналіз отриманих даних дав змогу визначити основні тенденції та окреслити загальні рамки структурування політичної картини світу молоді за визначеними параметрами. Нагадаємо, що за допомогою малюнків діагностується більше емоційно-іраціональна, емоційно-оцінна складова політичних ставлень та уявлень молоді.

Аналіз групи малюнків (регіон – Центр, сфера взаємодії «Я – влада», всього 153 малюнки) показав, що **практики оцінювання влади** у найбільш загальному вигляді можна поділити на 2 групи:

- емоційно-оцінні, іраціональні;
- раціональні.

Виявлено переважання уявлень про **агресивність, ворожість влади** (майже половина рисунків), що може свідчити як про виражений страх перед нею, так і відображати реальну політичну ситуацію в країні.

На малюнках це – «підсилення» чи акцентування на зображеннях влади таких елементів, як: зуби, ікла, кігті, роги, лякаючий вираз обличчя, а також –

значно збільшені руки, що відбирають зароблене людьми, або щупальці спрута, що обплутують, загарбують, обмежують дії, сковують, віднімають свободу тощо. Часто – замальовується у вигляді чорта як нечистої, злої сили; жахаючого / загрозливого дракона. До цієї групи ми також віднесли малюнки, де влада зображується зі зброєю чи іншими інструментами тиску / примусу людей (чобіт, що топче; батіг; ланцюг; ґрати тощо) або ж у вигляді зброї (танк, рушниця, тощо) або знаряддями, що потенційно загрожують та асоціюються з агресією (сокира; кулак; ніж тощо). Серед інших «популярних» тем – убивство, руйнування, загарбання (відбирає, привласнює, забирає в людей останнє) та деякі інші. Приклади таких зображень – на рис. 7.2.1.

Влада часто оцінюється як така, що обмежує громадян, замість того, щоб структурувати, впорядковувати простір їх громадянської (політичної) взаємодії.

Порівняння цих даних з тими, що були отримані в період апробації методичного інструментарію (вересень 2013р., до подій, що розпочалися перед Майданом), показав, що тенденція ставлення до влади як чужої, ворожої, агресивної, такої, що лякає, жахає була яскраво виражена й раніше (більше половини малюнків) і не є виключно відображенням останніх суспільно-політичних подій у країні.

Рис. 7.2.1. Приклади зображень практик оцінювання влади як агресивної

Амбівалентність влади – 10% мал.

Толерантність влади (миролюбність) – 12% малюнків – виявляється через зображення посмішок, добрих істот і миролюбних тварин, гарної погоди, а також через образ бажаної влади (див. рис. 7.2.2). При цьому на малюнках доволі часто відсутні люди, що може свідчити як про те, що це певний ідеальний, неіснуючий образ влади (якою її хочуть бачити люди), так і про тенденцію уникання взаємодії із владою.

Рис. 7.2.2. Приклади практик оцінювання влади як миролюбної

Умовно **нейтральне** (раціональне) уявлення про владу (схеми, неживі предмети, гроші та грошові символи) – третина малюнків (див. рис.7.2.3).

Рис.7.2.3. Приклади практик оцінювання влади як нейтральної

Друга площина аналізу стосувалась виокремлення й визначення особливостей політичних (громадянських) практик як усталених, типових способів дій.

З'ясовано, що в політичній картині світу студентської молоді центрального регіону практично порівну представлені **способи авторитарної та демократичної взаємодії** з владою з невеликим переважанням авторитарної.

Авторитарна модель взаємодії (влада «зверху») – близько половини рисунків.

Демократична модель взаємодії (влада «поруч») – близько половини рисунків – представлена в кількох варіантах, приблизно порівну: **«партнерська»** взаємодія з відчуттям значущості власного «Я», вірою у власні сили і спроможністю впливати або ж інший варіант – коли «Я» стає **«значущим»** завдяки підсиленню іншими людьми, та **«підпорядкування»**, коли «Я» менш значуще за владу.

Влада «в центрі» – менше 10%, а влада «нижче» – менше 5%.

Отже можна констатувати, що найпоширеніші практики – способи взаємодії з владою – знаходяться в площині домінування / підпорядкування. Серед фонових політичних практик увиразнилась, на нашу думку, *тенденція до оцінки можливості взаємодії з владою за партнерською моделлю*, тобто йдеться про латентне ставлення до влади як можливого партнера по взаємодії. Можливо також, що йдеться про очікування й прагнення до саме такого способу взаємодії.

Окремо аналізувався **зв'язок із владою**.

Наявність зв'язку простежується на більшості малюнків (майже 2/3), проте він носить здебільшого **імпліцитний характер** (близько 2/3 малюнків цієї групи), тоді як **прямий, явний** виявляється значно рідше (трохи більше 1/3 малюнків даної групи).

Вектор зв'язку – переважає **односторонній** (близько половини), з **орієнтацією на владу** (2/3 цієї групи малюнків), тоді як **орієнтація на людей** зафіксована на 1/3 малюнків, переважно негативного характеру (б'є, забирає, поглинає, грабує, тощо).

Двосторонній зв'язок наявний на незначній кількості малюнків (трохи більше 10%).

Відсутність зв'язку (у різних, паралельних площинах) – на третині малюнків – інколи підсилюється і підкреслюється через наявність розподільних ліній, парканів, дверей, стін, колючого дроту тощо (у 10%).

На основі аналізу за описаними критеріями з урахуванням коментарів та пояснень авторів до власних малюнків, було виділено такі **види політичних практик**, представлених у політичній картині світу студентів:

- відчуження / відсторонення / відокремлення;
- уникання (відсутність «Я»);
- протистояння / протест / боротьба / захист / звинувачення влади;
- підкорення / само-приниження / зневірення / страх / байдужість;
- «обслуговування»;
- підпорядкування.

Тобто маємо *увиразнену й добре деталізовану палітру «неконструктивних» практик взаємодії з владою при переважній відсутності позитивних зразків, способів, досвіду такої взаємодії, а відтак – і конструктивних політичних практик.*

Водночас у **взаємодії з іншими громадянами** (група малюнків на тему «Я та громадянське середовище», регіон – центр) та громадянським середовищем наявні **позитивні моделі взаємодії** (½ рис. цієї групи), пов'язані, передусім, з 1) *єднанням*; 2) *відчуттям себе членом громади / суспільства*; та 3) *спільною ідеєю «Ми разом зможемо»*, що характерно для демократичних практик.

Громадянське середовище, як вороже (½ цієї групи малюнків), передається через такі аспекти: навколо – 1) негатив, байдужість; 2) тиск, агресія; 3) політичні події. Також на частині рисунків констатується відокремлення від громадянського середовища.

У малюнках респондентів Західного регіону (Львів, Кам'янець-Подільський) – 51 малюнок на тему, що стосується **взаємодії із владою** –

як і в центральному регіоні, переважають уявлення про **агресивність, ворожість влади** (більше половини рисунків) та підкреслюється її «загарбницька» природа.

До другої великої групи малюнків (майже половина), чого не було у не було у зображеннях респондентів центру, увійшли малюнки, в яких виразно простежується схожість з тією чи іншою реально існуючою твариною (свиня, лисиця, ведмідь, хамелеон); істотою (привид) чи людиною (цар, кримінальний авторитет, тощо). Відомо, що у фольклорі за різними тваринами зафіксовані конкретні якості, «значення» (наприклад: лисиця – хитра, лев – цар звірів, зайчик – боязкий і т.д.), які метафорично відображають уявлення про владу [10]. З огляду на неоднозначність символіки найчастіше «згадуваних» тварин (а це передусім – свиня) та «людей» сумнівної репутації можна, на нашу думку, говорити про **амбівалентність** уявлень про владу. Так, приміром, свиня, з одного боку, символ бруду і нахабства, впертості й дурних, гріховних звичок (хіті, рознузданої пристрасті). Свиню часто зневажають як нечисту тварину. Її образ наділяють рисами ненажерливості, жадібності, ненаситності, нерозбірливості й слабого розуму (неуцтва) та навіть підступності. Водночас – вона символ плодючості, родючості, процвітання, добробуту й навіть успіху. Тож маємо справу з досить неоднозначним образом.

Толерантність влади (миролюбність) – близько 10% малюнків.

Найменш чисельна група малюнків відображає умовно **нейтральне** (раціональне) уявлення про владу – всього кілька малюнків.

Авторитарна модель взаємодії (влада «зверху») – відображена трохи більше, ніж на третині малюнків.

Демократична модель взаємодії (влада «поруч») – зображена майже на половині малюнків у двох варіантах: 1) **«партнерська»** взаємодія, коли «Я» стає «значущим» завдяки «підсиленню», єднанню, підтримці чи й просто наявності, присутності інших людей (менш чисельна підгрупа) та 2)

«*підпорядкування*», коли «Я» менш значуще за владу (трохи чисельніша підгрупа рисунків).

Влада «в центрі», в оточенні людей, грошей, подій, тощо – близько 5% рисунків, а влада «нижче» – як модель взаємодії – відсутня.

Отже в політичній картині світу студентства західного регіону приблизно порівну представлені способи авторитарної та демократичної взаємодії з владою з невеликим переважанням демократичної.

Наявність зв'язку з владою простежується у переважній більшості малюнків (майже 2/3). При цьому відображення *характеру* зв'язку – *імпліцитного* чи навпаки *явного, прямого* – представлено на малюнках практично порівну, на відміну від даних респондентів центрального регіону, де значно переважав імпліцитний характер зв'язку.

Вектор зв'язку переважає *односторонній* (половина рисунків), при цьому це, переважно, *орієнтація на владу* (більше 2/3 цієї групи малюнків). Водночас виокремлюється 2 приблизно однакові за чисельністю групи практик, які можна розмістити осі *активні практики* – *пасивні практики*. Зокрема, громадяни: намагаються втримати владу в тенетах; протестують, бунтують, мітингують; вимагають від влади дій; звинувачують; закидають політиків яйцями або «відправляють» їх у смітник, б'ють машини; коментують дії влади; «годують» владу; принизливо благають, звертаються по допомогу, прохають; оминають; нічого зробити не можуть. Водночас для *пасивних практик* молоді характерним є зміщення акценту із себе на дії влади. Виявлено зв'язок між ставленням до себе як суб'єкта громадянської (політичної) взаємодії і мірою активності-пасивності громадянських (політичних) практик молоді.

Орієнтація влади на людей наявна вкрай рідко (буквально кілька малюнків) і, переважно, негативного характеру: влада забирає, поглинає, б'є, грабує, маніпулює, тощо.

У малюнках молоді заходу було зафіксовано ще один варіант взаємодії (чи то зв'язку), якого немає у зображеннях молоді центру – рух від влади, тобто *орієнтація людей у протилежний від влади бік*.

Відсутність зв'язку (у різних, паралельних площинах, на великій відстані, без ознак чи навіть без натяку бодай на якийсь зв'язок) виявлено у кожному четвертому малюнку, до того ж у окремих зображеннях підсилюється за рахунок різного роду бар'єрів: «гостроверхих» парканів, товстих стін, ґрат, ліній, тощо. **Двосторонній** зв'язок зустрічається на незначній кількості малюнків. Це або комунікація між владою і людьми; або ж «відповідь» людей на дії влади; чи, як варіант, взаємодія «за гроші», з вигодою для себе чи на «грунті» грошей; або ж коли влада, приміром, відбирає в людей зароблене чи «нажите».

Активні і пасивні практики громадян відображено приблизно на однаковій кількості малюнків. Це в цілому відповідає висновкам, зробленим нами раніше, стосовно приблизно однакової представленості в картині світу сучасної студентської молоді авторитарних і демократичних практик як усталених способів дій.

Висновки:

В політичній картині світу молоді практично порівну представлені моделі авторитарної (влада «зверху») та демократичної (влада «поруч») взаємодії.

Найбільш представлені у політичній картині світу студентської молоді **види політичних практик**: 1) відчуження / відсторонення / відокремлення; 2) уникання (відсутність «Я»); 3) протистояння / протест / боротьба / захист / звинувачення влади; 4) підкорення / самоприниження / зневірення / страх / байдужість; 5) «обслуговування»; 6) підпорядкування. Водночас майже відсутні позитивні способи взаємодії з владою, а відтак – і конструктивні політичні практики як звичні способи дій.

Для пасивних практик характерним є зміщення акценту із себе на дії влади (перекладання відповідальності, уникання, безпомічність,

звинувачення, бідкання, благання про допомогу, принизливе випрошування того, що і так належить, тощо).

Ставлення до себе як суб'єкта громадянської (політичної) взаємодії визначає міру активності – пасивності політичних практик молоді.

Визначальним чинником структурування політичних практик політичної картини світу студентської молоді усіх досліджуваних регіонів є громадянська (політична) суб'єктність, яка, втім, утілюється по-різному. Якщо для студентства центру вона актуалізується через практики впливу та особисту відповідальність, то на заході – через розуміння засад взаємодії у суспільстві, усвідомлення громадянського обов'язку та практики контролю влади як засобу встановлення порядку у державі.

Несформованість суб'єктної позиції молоді у політичній взаємодії є причиною розповсюдження практик відмови (ухиляння) студентської молоді сходу від громадянської (політичної) участі в житті країни.

7.3. Шляхи розвитку і трансформації політичних практик студентської молоді

Структурування політичної картини світу людини має забезпечувати адаптацію, ефективну політичну поведінку, досягнення власних цілей та інтересів. Водночас важливою є гнучкість, «компроміс» між двома полярними стратегіями поведінки молодих громадян (з одного боку, функціонування, пристосування, а з іншого – самоствердження, асертивність) в реаліях суспільно-політичного буття, де ці дві «крайні» тенденції зазвичай своєрідно переплітаються у співвідношеннях, що властиві кожній конкретній ситуації.

Трансформування, оптимізування політичної картини світу молоді можливе внаслідок рефлексії, що допомагає впорядкувати уявлення й досвід молодих людей, дозволяє унаочнити й побачити існуючі суперечності, які заважають, перешкоджають «м'якому» входженню та ефективним діям, вправлінням, практикуванням молодих людей у соціумі, що назагал і відкриває можливості до їх переосмислення, коригування, чи то зміни.

Для визначення **шляхів** коректного **оптимізування** політичної картини світу молоді загалом та **політичних практик** зокрема, важливо:

- визначення *базових структурних елементів* політичної картини світу молоді (й зокрема, основних громадянських, політичних практик), які можуть сприяти комфортному перебуванню та успішним діям молодих людей в суспільстві;

- визначення *«сильних» і «слабких» ланок* у структурі політичної картини світу молоді: які практики є, а яких – не вистачає; які практики потребують підсилення / розвитку, а які – переосмислення, трансформування тощо;

- виокремлення *«проблемних» ланок* – тих, що потребують певного коригування / оптимізування;

- уявлення про *«бажану» картину*, тобто про те, що прагнемо отримати як результат нашої роботи;

- *визначення тактики*, тобто того, яким чином (за допомогою яких методів, методик, вправ, технік, кейсів, засобів, інструментів, прийомів, технологій тощо) трансформування чи розвиток тих чи інших громадянських (політичних) практик стає можливим.

Водночас, говорячи про трансформування політичних практик, потрібно передусім з'ясувати «межі можливостей»: що можливо, а що – ні.

По-перше відзначимо, що принципово трансформувати політичні практики можливо, але за певних умов. Так, О. Хархордин відзначає таку особливість практик, як *здатність до «реконфігурації»*, «перетворення» зі зміщенням акцентів на інші смислові зони. За версією автора, радянські практики об'єктивації та суб'єктивації людини походять від традиційних (християнських) практик, які були *переструктуровані в нові конфігурації* і пристосовані для нових цілей [5].

По-друге, необхідно пам'ятати про те, що практики (за визначенням) – це звичні, усталені способи дій, що виправдали, довели свою ефективність і завдяки цьому перетворились на практики. «Обумовлені як культурними, так

і індивідуальними контекстами, практики зазвичай повторюються, перевіряючись на ефективність у схожих умовах. Витримавши таку перевірку, вони стають дієвим проявом відповідних знань, емоційних станів, мотиваційної спрямованості, комунікативних навичок, способом інтерпретації певних подій» [25, 228]. Водночас ті способи дій, що не стали ефективними, «відмирають», так і не перетворившись на практики. Тобто для того, щоб ті чи ті способи дій перетворились на практики, потрібне регулярне вправляння, практикування, що веде до закріплення «успішного» результату та має позитивне підкріплення. З огляду на це стає зрозумілим, чому трансформувати громадянські (політичні) практики, насправді, дуже складно, особливо ті, що стосуються конструктивної взаємодії із владою.

По-третє, умовний поділ політичних практик на «продуктивні (конструктивні) – непродуктивні» окреслює нові горизонти для їх оптимізування. Так, «*продуктивні*» практики – це результат відбору особистістю серед способів взаємодії з оточенням найвдаліших і найефективніших стратегій соціальної (громадянської, політичної) поведінки, що з часом стають звичними й сталими. Конструктивними є також такі практики, які «... проявляються як доцільні дії індивідів, спрямовані на перетворення соціального світу» (П.Бурд'є) (цит. за [26, 19]). Конструктивними можна вважати й «... індивідуальні практики, описані М. Фуко, метою яких є перетворення, вдосконалення самого себе» [26, 19]. Ці види практик можливо коректно актуалізувати та розвивати в межах тренінгових груп різного спрямування.

«*Непродуктивні*» практики – це радше *рефлексивні реакції*, які виникли внаслідок так званого «травмуючого» зіткнення особистості з реальністю [11], які позначаються на всьому плині та якості життя людини, у т.ч. й на особливостях суспільно-політичної взаємодії. Їх можливо переконфігурувати, трансформувати, передусім, в рамках глибинної, індивідуальної психологічної (психотерапевтичної) роботи, що часом є довготривалою.

Потреба в нових практиках виникає за умови появи нових, несподіваних, нестандартних, незнайомих досі ситуацій, що потребують вирішення; екстремальних обставин; раптових подій; у переламні, кризові моменти життя суспільства чи людини, коли «старі» практики вже вичерпались, не спрацьовують. Так, за Т.М. Титаренко, «протягом життя ми багаторазово опиняємось на іншій, незнайомій, небезпечній території, де рутинні практики вже не спрацьовують, і вчимося практикувати по-іншому, відповідно до нових життєвих обставин, власного актуального стану, життєвих завдань, які вирішуємо» [25, 230].

У такі моменти й з'являється простір для виникнення так званих трансформаційних практик, покликаних віднайти нові, нестандартні способи опанування життєвою ситуацією, розв'язання проблемного поля, питання, як відповідь на виклики суспільства.

Віднайдення, «опанування» трансформаційними (або перетворювальними, як їх ще називають) практиками можливе як у реальному житті, так і в процесі вирішення і «програвання» змодельованих ситуацій в рамках тренінгових програм, сесій, занять.

Окремо відзначимо, що окрім традиційних, добре відомих і широко вживаних «вправ» та моделюючих ігор, що зазвичай застосовуються для вирішення поставлених завдань на тренінгових заняттях, значний та мало «освоєний» ресурс мають *проективні методики*, що мають потенціал, який можна використати для розвитку, трансформування громадянських (політичних) практик молоді. Зокрема:

- як частина *методу збору інформації* про «наявний стан» політичних практик;
- як елемент *діагностики і самодіагностики*;
- як метод, що використовується для *моніторингу* динаміки змін у політичній картині світу молоді;
- як спосіб *інформаційного збагачення* у тренінгах чи, приміром, фокус-групах;

- як засіб зняття тривожності, зменшення емоційної напруги учасників тренінгових занять;
- як інструмент «доступу» до певних політико-психологічних феноменів свідомості молоді в процесі тренінгової роботи (йдеться, зокрема, про неусвідомлювані чи мало усвідомлювані аспекти їх системи політичних ставлень, уявлень, образів, тощо);
- свого роду стимульний матеріал, що допомагає активізувати актуальний для учасників тренінгових занять «матеріал»;
- «грунт», основу для задавання тих чи інших так званих конструктивних запитань (це питання на розуміння⁸; та запитання на уточнення⁹), що назагал створює умови, а отже сприяє структуруванню політичної картини світу молоді;

⁸ **Запитання на розуміння** дозволяють учасникам взаємодії актуалізувати чи перевірити правильність свого розуміння тієї чи іншої думки, уточнити поняття, прояснити ключові смисли, які лежать в основі думки (В.Духневич). Наприклад:

- *Що ви маєте на увазі під «___»? Що ви маєте на увазі, коли говорите «___»?*
- *Чи могли би Ви навести приклад?*
- *Яка головна думка (ідея, проблема і т.д.)? В чому її смисл?*
- *Могли би Ви пояснити це докладніше?*
- *Могли би Ви виразити (пояснити) це інакше?*
- *Могли би Ви сказати про це децю більше?*
- *Більше всього вам заважає «___» або «___»?*
- *Дайте подумати, чи розумію я Вас; Ви маєте на увазі «___» або «___»? та ін.*

Загалом, такі запитання передбачають, що той, кому їх поставлено, має знайти нову чи додаткову аргументацію та розгорнути думку, зробити її зрозумілою для іншого [27].

⁹ **Запитання на розвиток** є ефективнішими для викриття протиріч, додаткової інтелектуальної «проробки» теми обговорення, дозволяють задати напрям розвитку змісту загального обговорення тощо. Такі питання передбачають, що готової відповіді в автора думки може не бути і йому необхідно попередньо здійснити інтелектуальне опрацювання питання. Фактично це проблемні питання, що дають поштовх до нового осмислення пропонованого рішення (В.Духневич). Прикладами такого типу запитань можуть бути:

- *Як «___» відноситься до «___»? Як те, що Ви говорите, співвідноситься з «___»?*
- *Які ризики та можливі наслідки несе в собі ситуація, що склалася?*
- *Які результати тренінгу є для вас найбільш бажаними? Які необхідними?*
- *Які найбільш типові проблемні ситуації взаємодії влади і громадян Ви могли б описати? [27].*

- матеріал, що стимулює й полегшує *розгортання, медіацію* діалогів, дискусій, мозкових штурмів, групових обговорень, тощо між учасниками групи;
- засоби, що за умови використання певних технік і методик, слугують для унаочнення та допомагають *увиразнити «проблемні зони» політичної картини світу молоді*, їх суперечливість чи аморфність, неструктурованість чи «відірваність», відсутність зв'язків та неузгодженість уявлень, образів, оцінок, суджень, очікувань, практик, тощо;
- «інструменти», що сприяють *розвитку рефлексії* щодо особливостей власної взаємодії в соціумі з різними суб'єктами політичної соціалізації;
- *рефлексія наслідків* тих чи інших способів мислення, практик;
- засіб, що допомагає *актуалізувати та унаочнити суперечливість* або неузгодженість певних оцінок, суджень, уявлень, практик молоді в структурі їх політичної картини світу, що назагал утруднюють, ускладнюють їх політичну соціалізацію.

Таким чином, актуалізація малоусвідомлюваних громадянських (політичних) ставлень, уявлень, практик в ході проведення тренінгових занять, рефлексія їх ефективності, усвідомлення наслідків тих чи тих способів мислення та дій, а також наслідків прийняття (чи навпаки неприйняття) певних рішень тощо сприяють структуруванню й впорядкуванню досвіду людини у політичній картині світу, а також дають змогу побачити існуючі протиріччя, що утруднюють продуктивне функціонування (діяння, вчиняння, перебування). А відтак – відкриваються шляхи до їх трансформування (розвитку, зміни, відмови від нефективних стратегій і практик та набуття нових, акцентування ресурсних й успішних практик і т.д.).

Грунтуючись на висновках, отриманих за результатами аналізу емпіричного матеріалу (див. § 5.2.) та виходячи із розуміння природи,

властивостей і особливостей становлення практик (див. § 5.1.), а також враховуючи вищезазначені міркування, ми визначили ***стратегії розвитку і трансформування політичних практик молоді***, а саме:

1) *стратегія активізації потенціалу політичної суб'єктності молоді*, що включає: створення умов для розвитку практик позитивних самоставлень, асертивності; практик політичної активності й ініціативності; актуалізації практик особистої і колективної відповідальності; практик політичної ефективності.

2) *стратегія актуалізації ефективних практик взаємодії з владою* (у т.ч. практик впливу на владу): розвиток рефлексивних практик, практик рефлексії наслідків тих чи інших способів мислення, дій, вправляння; оцінка ефективності використовуваних політичних практик у взаємодії з владою; пошук інших (нестандартних, альтернативних, креативних) практик впливу на владу; практик залучення додаткових ресурсів для вирішення проблеми.

3) *стратегія акцентування практик конструктивної громадянської взаємодії* («горизонтальні» практики у площині «Я – інші»), що передбачає розвиток: практик самоорганізації; практик самоврядування; практик єднання; практик консолідування для вирішення спільних проблем; практик партнерства і компромісу; практик толерантності і довіри; практик активного громадянства; неприйнятність корупційних практик. Рефлексивні практики власної взаємодії з різними суб'єктами політичної соціалізації.

Для реалізації кожної стратегії можна розробити цикли занять, тренінгові програми чи технології, найзагальнішою ***метою*** яких є збагачення репертуару конструктивних громадянських, політичних практик у різних «площинах» (Я – влада, Я – інші, Я – суб'єкт політичної активності); опанування нових способів дій; розвиток громадянської, політичної компетентності та суб'єктності.

Загальний ***алгоритм*** роботи:

- актуалізація та аналіз конкретних ситуацій взаємодії у площинах «я – влада», «я – держава», «я – інші»;

- рефлексія щодо ефективності використовуваних політичних практик;
- оцінка, усвідомлення наслідків (для себе, для інших, для суспільства вцілому) тих чи інших настанов, очікувань, політичних практик як усталених способів мислення та дій (наприклад, патерналістських);
- рефлексія звичних способів досягнення цілей та інтересів (легітимних і нелегітимних, індивідуальних і колективних);
- пошук ресурсу, якого не вистачає для успішного розв'язання проблем;
- віднайдення нових, більш вдалих, успішних варіантів взаємодії, способів дій та унаочнення їх можливостей, переваг;
- апробування нових стратегій;
- інтеграція отриманого досвіду.

Зазвичай, *розробка майбутньої програми тренінгу* починається із визначення принципів (вихідних засад, положень, правил), які будуть покладені в основу тренінгу і визначають застосовувані підходи, використовувані тренінгові й творчі вправи, завдання й процедури [27]. При цьому тренерів, як слушно відзначає В. Духневич, варто пам'ятати, що перед ним стоять такі завдання: по-перше, *формування системи уявлень особистості*, коли *інформація про світ засвоюється та вбудовується в її картину світу*; по-друге – *формування системи суб'єктивних стосунків, ставлень, відносин*; та по-третє – *формування вмінь* [27, 19]. При цьому ми поділяємо думку про те, що тренінг має сприяти розвитку суб'єктності учасників, тобто, йдеться про те, що завданням тренера є ***розвиток суб'єктності учасників тренінгу*** [27].

Тренінгові заняття допомагають опановувати нові навички (зокрема, громадянської (політичної) поведінки, політичні компетенції, тощо), сприяють розвитку особистості та системи її політичних ставлень – умінню толерантно ставитись до відмінних від своїх ідей, поглядів, переконань; аналізувати, обдумувати отриману інформацію (зокрема, суспільно-політичну), міркувати й знаходити шляхи вирішення значущих для себе проблем, питань і ситуацій; аргументовано висловлювати й відстоювати свою думку; ведуть до набуття

компетентних навичок поведінки, а також сприяють згуртуванню, єднанню групи; спрямовують учасників на діалог і взаємодію; дозволяють унаочнити й усвідомити особливості своїх політичних практик та створюють умови для їх розвитку, активізації, актуалізації чи екологічного оптимізування.

Література

1. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К., 2005. – 492 с.
2. *Титаренко Т.М.* Координати соціально-психологічних практик у постнекласичних персоніологічних дослідженнях / Титаренко Т.М. // Психологічні науки: проблеми і здобутки : збірник / Київський міжнар. ун-т, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2011. – Вип. 3. – С. 212-224.
3. *Титаренко Т. М.* Соціально-психологічні практики життєконструювання особистості / Т. М. Титаренко // Актуальні проблеми психології. Психологічна герменевтика : зб. наук.праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2011. – Т. 2. – Вип. 7. – С.15-23.
4. *Петров А.В.* Социальные практики молодежи: механизмы структурирования и идентификации / А.В. Петров // Вестн. Моск. Ун-та. – Сер. 18. – Социология и политология. – 2006. – № 3. – С. 123-134.
5. *Блохина Е.А.* Символическая деятельность и символические практики: концептуальный аппарат изучения репрезентации власти / Блохина Е.А. // Современные научные исследования и инновации. – Август, 2011. – [Электронный ресурс]. – режим доступа: <http://web.snauka.ru/issues/2011/08/1668>.
6. *Титаренко Т. М.* Повсякденні практики як спосіб окреслення плинних контурів особистості / Т. М. Титаренко // Актуальні проблеми практичної психології: зб. наук. праць. Ч. 1. – Херсон, 2012. – С. 477–481.
7. *Хархордин О. В.* Фуко и исследование фоновых практик / Олег Хархордин // Мишель Фуко и Россия. – М.; СПб.: ЕУСПб; Летний сад, 2001. – [Электронный ресурс]. – режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/fuko_ross/03.php.
8. *Скнар О.М.* Методологічні засади емпіричного дослідження політичних практик / Скнар О.М. // Психологічні науки: проблеми і здобутки [Зб. наук. ст.]. – Вип.4. – К. : КиМУ, 2013. – С. 186-203.
9. *Русакова О.Ф., Максимов Д.А.* Политическая дискурсология: предметное поле, теоретические подходы и структурная модель политического дискурса / О.Ф. Русакова, Д.А. Максимов // ПОЛИС. – 2006. – № 4. – С. 26-42.
10. *Хазратова Н.В.* Психологія відносин особистості й держави : Монографія / Н. Хазратова. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 276 с.
11. *Холлис Дж.* Обретение смысла во второй половине жизни: [Пер. с англ.] / Джеймс Холлис. – М. : Когито-Центр, 2012. – 334 с.
12. Соціальні уявлення молоді: особливості та шляхи формування

[Колективна монографія] / За ред. І.В. Жадан. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 218 с.

13. *Скнар О.М.* Модель емпіричного дослідження політичних практик в структурі політичної картини світу молоді / Скнар О.М. // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – К: Міленіум, 2013. – Вип.14. – С. 262-271.

14. *Скнар О.М.* Досвід створення інструментарію дослідження практик політичної взаємодії / Скнар О.М. // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України; [редакційна колегія: Л.А.Найдьорова, Л.Г.Чорна, І.Г.Батраченко та ін.] – К.: Міленіум, 2014.–Вип.1(15).– С.55 – 64.

15. *Макаров М.Л.* Основы теории дискурса / М. Макаров. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с.

16. *Баранов Н.А.* Политические отношения и политический процесс в современной России. Патернализм в политической культуре России / Н.А. Баранов. – Электронный ресурс. – Режим доступа: http://society.polbu.ru/baranov_politics/ch94_ii.html.

17. *Скнар О.М.* Використання проєктивних методик вивчення продуктів творчості в дослідженні емоційно-оцінних ставлень молоді до держави / Скнар Оксана // Простір арт-терапії. – К., 2010. – Вип. 2 (8). – С.82-96.

18. *Фоломеева Т.В., Бартенева О.М.* Опыт применения проективной методики «Психологический рисунок» в исследовании восприятия социальных объектов / Т.В. Фоломеева, О.М. Бартенева // Вестн. Моск. Унта. – 2000. – № 2. – Сер. «Психология». – С. 27-39.

19. *Шестопад О.Б.* Политическая психология / О.Б. Шестопад. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2007. – 427с.

20. *Дембицька Н.М.* Психологічні особливості політичної соціалізації студентів: дис. канд. психол. наук: 19.00.05 / Дембицька Наталія Миколаївна. – К., 2004. – 236 с.

21. *Шелестова Л.* До питання діагностики сформованості картини світу дітей старшого дошкільного віку / Людмила Шелестова. – [Електронне джерело]. – режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe

22. *Шайдуллина Ю. А.* Методика психологического рисунка в качественном социально-психологическом исследовании / Шайдуллина Юлия Александровна. – дисс. канд. психол. н. – 19.00.05. – М. : Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, 2005. – 180 с.

23. *Бурлачук Л.Ф.* Введение в проективную психологию / Л.Ф. Бурлачук. – К.: Ника-Центр, 1997. – 128 с. – (Серия «Новейшая психология». – Вып. 3).

24. Соціальний простір життя як суб'єктивна символічна реальність / [Злобіна О., Мартинюк І., Соболева Н., Тихонович В.]. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 299 с.

25. *Титаренко Т.М.* Особистісні практики конструювання життя / Титаренко Т.М. // Психологічні науки: проблеми і здобутки [Зб. наук. ст.]. – Вип. 4. – К. : КиМУ, 2013. – С.226-238.
26. *Титаренко Т.М.* Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності : монографія / Т. М. Титаренко, О. М. Кочубейник, К. О. Черемних ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2014. – 206 с.
27. *Духневич В.М.* Прикладні питання технологій підготовки та проведення когнітивно орієнтованих тренінгів спілкування : Методичні рекомендації / В.М. Духневич ; Нац. акад. пед.. наук України, Ін-т соц.. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2014. – 84 с.
28. *Грецов А.Г.* Психологические тренинги с подростками. – СПб.: Питер, 2008. – 368 с.
29. *Tuckman B.* Developmental Sequence in Small Groups' / Bruce W. Tuckman // Psychological Bulletin. – 1965. – Volume 63. – № 6. – P. 384-99. – <http://openvce.net/sites/default/files/Tuckman1965DevelopmentalSequence.pdf>.